

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ЦЕНТР СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ:

терміни та поняття

Навчальний посібник

**Видавництво УАННП “Фенікс”
2003**

ББК 60.56
УДК 316.2
 ЄвТ 27

ISBN

Автори: Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Данилюк І.В., Малиновська О.А., Попок А.А., Тарабукін Ю.О., Чернова К.О., Шевченко А.А., Штепа С.О.

Керівник авторського колективу:

Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист №)
 Рекомендовано до друку Вченою радою факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №7 від 12 березня 2002р.).

Рецензенти:

Майборода О.М., доктор історичних наук, професор
 Скуратівський В.А., доктор філософських наук, професор
 Яковенко Ю.І., доктор соціологічних наук, професор

Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін.
Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003. - ...с.

У навчальному посібнику висвітлено теоретичні засади та дослідницький інструментарій етносоціології, її галузей, суміжних наукових дисциплін. Аналізуються феномени етносу, нації, процеси етногенезу, етнокультурні явища, форми та стратегії міжетнічної взаємодії, міграції, державна етнополітика. Посібник поділено на відповідні тематичні розділи, в яких пояснюються етносоціологічні терміни та поняття - від більш загальних до вузких. Тематичні блоки супроводжуються контрольними запитаннями та завданнями, додається список рекомендованої літератури.

Для соціологів, етнологів, культурологів, політологів, істориків, всіх, кого цікавлять етносоціальні феномени та процеси.

© Колектив авторів, 2003.

© Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003.

ЗМІСТ

ВСТУП. *Володимир Євтух*

I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ. *Володимир Євтух*

ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Володимир Євтух*

ЕТНОЛОГІЯ. *Анатолій Шевченко*

ЕТНОГРАФІЯ. *Анатолій Шевченко*

ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ. *Іван Данилюк*

ЕТНОЛІНГВІСТИКА. *Катерина Чернова*

II. ЕТНОС ТА ФОРМИ ЙОГО ІСНУВАННЯ

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ ТА АРЕАЛИ

Етнос. *Володимир Євтух*

Субетнос. *Кирило Галушко*

Етнікос. *Анатолій Шевченко*

Ареал етнічний. *Володимир Євтух*

Батьківщина етнічна. *Кирило Галушко*

Етнічна солідарність. *Володимир Євтух*

Області (райони) історико-етнографічні. *Кирило Галушко*

Спільнота етнічна. *Кирило Галушко*

Група етнічна. *Володимир Трощинський*

Група етнолінгвістична. *Катерина Чернова*

Група етноконфесійна. *Кирило Галушко*

Група етнографічна. *Анатолій Шевченко*

Анклав етнічний. *Володимир Євтух*

Діаспора. Діаспора українська. *Володимир Євтух, Володимир Трощинський, Андрій Попок*

Нація. *Анатолій Шевченко*

Народ. *Кирило Галушко*

Народи корінні. *Анатолій Шевченко*

Меншина (етнічна, національна). *Володимир Євтух, Андрій Попок*

Псевдоменшина. *Катерина Чернова*

ЕТНОГЕНЕЗ

Етногенез. *Кирило Галушко, Андрій Попок*

Етнічне походження. *Кирило Галушко*

Міксація етногенетична. *Володимир Євтух*

Історія етнічна. *Кирило Галушко*

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Країна поліетнічна. *Володимир Трощинський*

Етнонаціональна структура суспільства. *Володимир Євтух*

Етносоціальний організм. *Володимир Євтух*
 Етноклас. *Володимир Євтух*

III. МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

ЕТНІЧНІСТЬ

Етнічність. *Володимир Євтух*
 Етнічна ідентифікація. *Катерина Чернова*
 Етнічність символічна. *Володимир Євтух*
 Етнічний стереотип. *Іван Данилюк*
 Етнічні образи світу. *Іван Данилюк*
 Відродження етнічне. *Володимир Євтух, Андрій Попок*
 ІДЕНТИЧНІСТЬ (етнічна, національна). *Кирило Галушко*
 МЕНТАЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНА

Ментальність етнічна. *Кирило Галушко*
 Установка етнічна. *Кирило Галушко*
 Символ етнічний. *Кирило Галушко*
 НАЦІОНАЛІЗМ. *Володимир Трощинський, Андрій Попок*
 МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ

Міжетнічна взаємодія. *Володимир Євтух*
 Етнопсихологічна дистанція. *Іван Данилюк*
 Багатокультурність. *Кирило Галушко*
 Асиміляція етнічна. *Анатолій Шевченко*
 Інтеграція міжетнічна. *Володимир Трощинський*
 Місцегенація. *Володимир Євтух*
 Антагонізм етнічний. *Сергій Штепа*
 Конфлікт міжетнічний. *Володимир Євтух, Андрій Попок*
 Толерантність міжетнічна. *Кирило Галушко*
 Етнокультурна дистанція. *Володимир Євтух*
 Культурного поділу праці теорія. *Володимир Євтух*
 Акультурація. *Яніна Самборська, Володимир Трощинський*
 Маргінальність. *Юрій Тарабукін*
 Маргіналізація. *Юрій Тарабукін*
 ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ. *Олександр Суліменко*
 МОВА ЕТНІЧНА
 Мова етнічна. *Катерина Чернова*
 Білінгвізм. *Катерина Чернова*
 ЕТНІЧНА ПРЕСА. *Сергій Штепа*

IV. ЕТНОПОЛІТИКА ТА МІГРАЦІЇ

ЕТНОПОЛІТИКА

Етнополітика. Етнополітика української держави. *Володимир Трощинський, Андрій Попок*
 Етнополітичний менеджмент. *Володимир Євтух*

Русифікація. *Кирило Галушко*
Українізація. *Кирило Галушко*
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗМ (ЕПО). *Володимир Євтух*
АВТНОМІЯ ЕТНІЧНА. *Анатолій Шевченко*
АВТНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ. *Сергій Штена.*
ГОЛОСУВАННЯ ЕТНІЧНЕ. *Сергій Штена*
ОРГАНІЗАЦІЇ ЕТНІЧНІ. *Сергій Штена*
БІЗНЕС ЕТНІЧНИЙ. *Володимир Євтух*
МІГРАЦІЯ
Міграція. *Олена Малиновська, Володимир Трощинський*
Біженець. *Володимир Трощинський*
Репатріація. *Олена Малиновська, Володимир Трощинський*
Переміщені особи. *Кирило Галушко*
Квота імміграції. *Володимир Трощинський*
Депортація. *Володимир Трощинський*

V. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Формування нових навчальних чи наукових дисциплін вимагає інтенсивної роботи над понятійно-термінологічним апаратом. Останній є одним із свідчень того, що нова дисципліна існує. Щодо етносоціології, то це - дійсно найновіша галузева соціологія. Її формування розпочалося два-три десятиліття тому, причому майже синхронно на колишньому радянському просторі, в Європі й Сполучених Штатах Америки. Поштовху цьому процесові надали особливості етнонаціонального розвитку поліетнічних країн, зокрема зростання ролі етнічного фактора у їхньому суспільному житті й відчутне загострення стосунків між етнічною більшістю та меншостями (а подеколи й між самими меншостями), яке час від часу переростало у міжетнічні конфлікти.

Власне сама наука етносоціологія виокремилася із середовища соціогуманітарних наук завдяки великому масиву емпіричного матеріалу зі сфери міжетнічних відносин, який потребував методів та методик аналізу й вибудови спеціальних теорій, у рамках котрих можна було б адекватно інтерпретувати закономірності та особливості виникнення та розвитку специфічних соціумів (етнічних спільнот), структурні зв'язки у рамках цих соціумів та відносини у середині таких соціумів (між окремими її структурними елементами) та стосунків цих соціумів з іншими видами соціальних груп. Таке насичене внутрішнє “наповнення” вимагає відповідного зовнішнього оформлення – термінів, котрі змогли б найбільш точно відтворити сутність явища. В Україні робота над формуванням понятійно-термінологічного апарату етносоціології розпочалася з середини 1990-х років, передусім у Центрі етносоціологічних та етнополітичних досліджень (існував з 1990 по 2000 рр.) Інституту соціології НАН України, зокрема у рамках досліджень етнонаціональної структури українського суспільства, низки етнічних спільнот, міжетнічної взаємодії та етнополітики. Базовими у цьому відношенні були етнологія, етнографія, етнолінгвістика – науки зі своїм понятійно-термінологічним апаратом, що певною мірою міг обслуговувати етносоціологію, яка щойно започатковувалася. Однак, оскільки соціологічне знання (передусім за структурою) відрізняється від такого в інших науках, то, безумовно, необхідною є інтенсивна робота з пошуку й інтерпретації термінів, які відтворювали б сутність етносоціології як спеціальної галузевої соціології.

Першим помітним кроком у цьому напрямку можна вважати появу частини I “Етнічного довідника (Терміни та поняття)”, створеного згаданим Центром етносоціологічних та етнополітичних досліджень та Міністерством у справах національностей та міграції (1997 р.).

Дана праця є наступною спробою формування понятійно-термінологічного апарату етносоціології й пропонується як навчальний посібник для курсу “Етносоціологія”, який викладається у кількох університетах України. До нього включені базові терміни та поняття, які використовуються в етносоціології, а також терміни, дотичні до етносоціологічних явищ. У підготовці навчального посібника взяли участь викладачі факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та співробітники наукової частини цього ж факультету, які виконують науково-дослідну тему “Аналіз етнонаціональної структури та міжетнічної взаємодії в українському суспільстві”.

Структурно посібник поділено на відповідні тематичні розділи. У них пояснюються етносоціологічні терміни за принципом переходу від більш загальних понять, які формують основні напрями етносоціології, до більш специфічних, що ними оперують у конкретних дослідженнях вужчої проблематики. Викладений матеріал супроводжуються навчально-методичними складовими - контрольними запитаннями і завданнями, списком рекомендованої літератури.

Володимир Свух
декан факультету соціології та психології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
член-кореспондент НАН України

I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

— наука, що досліджує параметри соціальної структури народів (в етнічному, а не політичному значенні терміна), вагомі явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін у культурі, зокрема у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків. Одним із головних завдань етносоціології є з'ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму.

Етносоціологія є міждисциплінарною наукою, вона виникла на межі соціології та етнографії (етнології). Її предметом стали соціологічно релевантні зв'язки та відносини в середовищі етнічних спільнот як соціумів (систем) та за їхніми межами, а також при взаємодії один з іншим. Етносоціологія вивчає комунікації *homo ethnikos* (людини етнічної) та суспільства. До структури етносоціології належать соціологія етносу як соціокультурної комунікативної системи, вивчення проблем етнічної ідентифікації та етнічної стратифікації; соціологія етнічних (національних) меншин та діаспор, мігрантських груп; соціологічне дослідження міжетнічних (міжнаціональних) конфліктів; вивчення проблем соціальної адаптації в різних етнокультурних середовищах, проблем етнорегіоналізму та етносепаратизму, міжетнічної взаємодії.

Основними функціями етносоціології є теоретико-когнітивна, прогностична, просвітницька.

Етносоціологія як окрема галузь соціологічних знань почала формуватися у 20—30-ті рр. ХХ ст. у Німеччині та Сполучених Штатах Америки. На території колишнього Радянського Союзу вона виокремлюється в 1960—1970-ті рр., що було пов'язано з усвідомленням необхідності адекватного проникнення у сутність суспільних явищ, зміст котрих великою мірою визначався етнічною специфікою країни чи її окремих регіонів. В Україні етносоціологія як наука формується починаючи з кінця 1980-х років і зосереджує увагу на дослідженнях поліетнічного характеру українського суспільства, статусу українського етносу й етнічних меншин, процесів у їхньому середовищі та їхньої взаємодії. Основними науковими осередками, де формуються теоретичні засади етносоціології та здійснюються етносоціологічні дослідження, є Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень (1991-2000 рр.) Інституту соціології НАН України, відділ етносоціології Інституту мистецтва, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, науково-дослідницька група філософії, соціології етносу і нації Інституту філософії НАН України. У Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Національному університеті «Києво-Могилянська

Академія” та у Міжнародному Соломоновому університеті (м. Київ) читається спецкурс “Етносоціологія”.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методичні проблеми етносоціологічного дослідження пов’язані з особливостями об’єкта та предмета цієї навчальної та дослідницької дисципліни. **Об’єктом** цієї дисципліни виступають етнічні спільноти суспільства (етноси, нації, етнічні (національні меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспорні спільноти тощо). **Предметом** етносоціології є вивчення соціальних аспектів розвитку та функціонування етнічних спільнот, взаємозв’язків особистості, що включена у ці спільноти, та соціального середовища.

Особливості вибірки етносоціологічного дослідження.

Важливо мати повний список усіх членів етнічної спільноти (ідеал). Тому маємо справу не з власне вибіркою, а цілеспрямованим вибором респондентів.

Методи відбору респондентів певної національності (етнічності).

Метод “фільтра”. За цією методикою опитується більш широкий масив, ніж потрібно для вирішення завдання дослідження. Частина питань задається тільки представникам етнічної спільноти, яка є об’єктом конкретного етносоціологічного дослідження. “Фільтром” тут є питання про національну (етнічну) належність. Кінцева вибірка формується не *до*, а *після* проведення опитування. Власне масив тих, хто опитується, поділяється на дві підвибірки: основну (тільки представники даної етнічної спільноти) і додаткову, тобто ті, хто попав у попередню вибірку, але не належить до етнічної спільноти, яка досліджується.

Метод снігового кому (“snowball”). Застосовується тоді, коли етнічна спільнота багаточисельна і розселена компактно у рамках одного населеного пункту. Формування вибірки у цьому випадку починається з вибору кількох “стартових точок”, “стартових персон”. Найкраще формувати вибірку методом снігового кому через товариства, центри, національні школи і т.д.

Метод відбору за непрямими ознаками, тими що пов’язані з національністю (етнічністю), наприклад, за прізвиськом, зокрема у списках, підготовлених до чергових виборів.

Особливості опитування пов’язані з концепцією етноса, яка приймається у даній програмі. Головна методологічна проблема — подолання міжкультурної дистанції між дослідником і об’єктом дослідження.

Для анкетування й інтерв’ювання необхідна більш глибока культурологічна підготовка дослідника та інтерв’юера щодо обраного об’єкта дослідження.

Особливої уваги в етносоціологічному опитуванні (інтерв’ю) вимагають наступні моменти:

1) мова інструментарію (анкета та бланк інтерв’ю):

Як правило, анкета перекладається на мову респондента, або ж подається двома мовами (наприклад українською та кримськотатарською). Для контролю якості перекладу необхідний подвійний переклад (скажімо, переклад з української на кримськотатарську і незалежним перекладачем з кримськотатарської на українську);

2) мова інтерв'ю: інтерв'ю варто вести тією мовою, якою і респондент, і інтерв'юер володіють вільно; інакше варто скористатися послугами перекладача. Необхідно мати на увазі, що перекладач в силу певних особливостей (соціальний статус, психологічні особливості, етнокультурні орієнтації тощо) може впливати на результати інтерв'ювання;

3) особистість інтерв'юера. Групи інтерв'юерів варто формувати із представників різних національностей; варто виключати інтерв'юерів з крайніми поглядами на етнополітику та етнокультурний розвиток народів.

Джерельна база етносоціологічного дослідження:

1) переписи населення, які містять питання про національність чи то етнічність, рідну мову.

2) поточний облік населення, які містять особисті характеристики представників тих чи інших етнічних спільнот:

- а) архіви відділів ЗАГС;
- б) картотеки паспортних столів;
- в) домові та господарські книги.

3) Відомічні джерела. Звітність, передусім таких відомств, як Державного комітету у справах національностей та міграції,

Міністерства освіти і науки,

Міністерства культури та мистецтв;

Державного комітету радіо та телебачення.

4. Опубліковані матеріали, серед них довідково-енциклопедичні; статистичні збірники; матеріали до історії та сучасного стану етнічних спільнот; (про національно-культурні товариства); періодична преса та художня література.

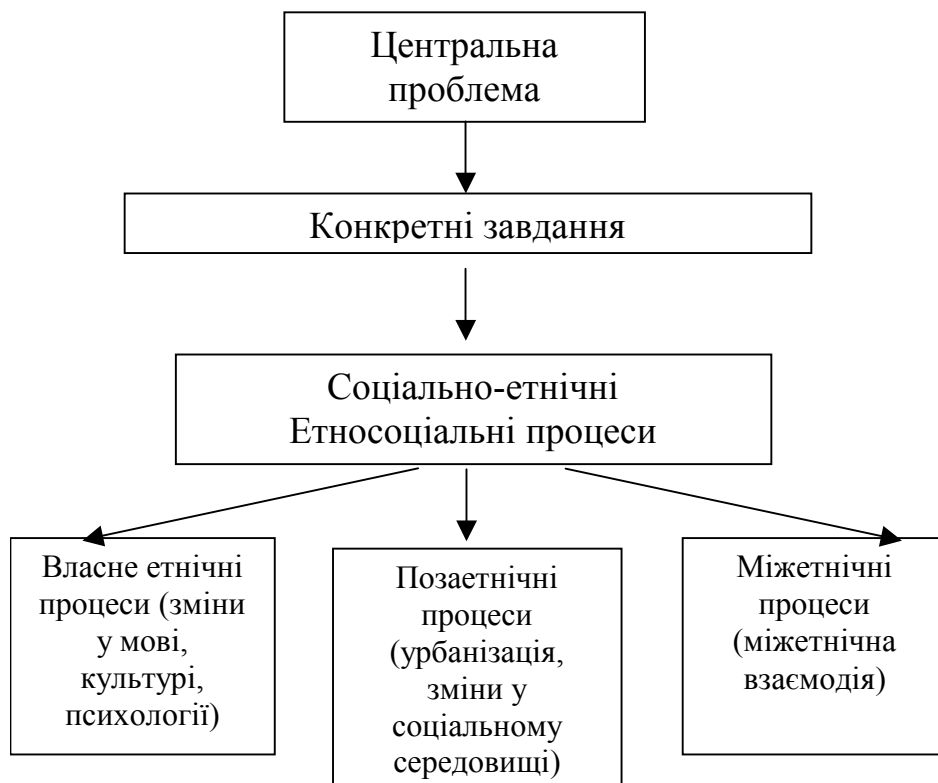
Програма етносоціологічного дослідження — це наукова робота теоретичного характеру: від неї залежить цілеспрямованість дослідження, можливість отримання науково значущих, достовірних матеріалів. Програма включає: 1) формулювання проблеми дослідження; 2) визначення його цілей та завдань; 3) з'ясування операціональних понять; 4) гіпотези, які варто перевірити; 5) визначення об'єктів дослідження; 6) визначення одиниць дослідження (вибірка); 7) розробку методичних засобів збору інформації; 8) прийоми аналізу і узагальнення матеріалів (процедури соціологічного дослідження).

Проблеми етносоціологічного дослідження можуть мати теоретичний чи прикладний характер, або ж

На прикладі конкретної теми етносоціологічного дослідження “Оптимізація соціально-культурних умов розвитку та консолідації

етнічних спільнот України” пропонуємо визначити основні компоненти програми:

- 1) Об’єктом тут виступають етнічні спільноти України.
- 2) Предмет — умови, які сприяють розвитку та консолідації етнічних спільнот.

Оскільки соціальні характеристики особистостей, які включені в етнічні спільноти є надто важливими, то при підготовці програми етносоціологічного дослідження важливо звернути увагу на такі моменти:

первинна соціалізація (сім’я, школа, тип поселення); сучасні умови соціалізації (трудова діяльність, суспільна (громадська) діяльність, побутові, культурні); соціальна мобільність (вертикальна, горизонтальна, міжпоколінна та внутрішньопоколінна); особливості національної, етнічної, інтернаціональної культурної орієнтації.

ЕТНОЛОГІЯ

— історико-соціальна галузь знання, наука про специфічні властивості, закономірності становлення, функціонування і розвитку етносів або народів як відносно самостійних підсистем суспільного цілого. Термін “етнологія” вперше запропонований у 1784 р. А.Шваном, проте поширення набув лише у першій половині ХІХ ст. завдяки роботам В.Едвардса та А.—М.Ампера. Розуміння етнології в різних наукових школах та у різні періоди суттєво відрізнялося: наука про народи на

відміну від антропології — науки про людину; частина соціальної антропології; теоретична галузь знання про народи—етноси на відміну від переважно описової дисципліни — етнографії.

У західній науці традиційним є розмежування етнології — теоретичного народознавства від його описового рівня — етнографії. У колишньому СРСР склалася традиція ототожнювати етнологію та етнографію, оскільки остання включала як описовий, так і теоретичний рівні знання. Власне, українська етнологія, що в силу ряду причин тяжіла до описовості етнокультурних явищ і процесів, обмежуючись рівнем їх типологізації, дійсно була передусім етнографією. Усвідомлення необхідності підвищення її теоретичного рівня знайшло своє відображення, зокрема, в зміні останнім часом назви наукової дисципліни "етнографія" на етнологія та відповідному перейменуванні етнографічних наукових установ.

Головне завдання етнології як теоретичної дисципліни полягає у розкритті сутності етносу як особливого соціального явища, виду спільноти людей, що історично склалася і розвивається. Важливим напрямом етнологічних досліджень є виявлення найсуттєвіших особливостей етносу порівняно із спільнотами інших видів, передусім тими, які близькі до нього за тими чи іншими параметрами і можуть поєднуватися з ним (конфесійними, державними та ін.). Такими особливостями етносу етнологія вважає ті типологічні характерні його властивості, які забезпечують внутрішню інтеграцію членів етнічного колективу та їхнє відмежування від інших етносів (тобто, ті, що виконують функції, з одного боку, внутрішньоетнічної інтеграції, а з другого — міжетнічної диференціації). Критерієм виокремлення предметного поля етнології є розгляд компонентів етносу через призму виконання ними етнічних функцій. У тій мірі, в якій етнічна специфіка проявляється в різних сферах життя народів (а вона так чи інакше присутня скрізь — від побутової культури до політики й економіки) предметне поле етнології охоплює всі сторони людської життєдіяльності. У зв'язку з багатоманітністю сфер і форм вияву етнічної специфіки, методиці досліджень етнології ритаманний комплексний підхід із застосуванням різноманітних методів досліджень, створених не тільки суспільствознавчими, а й природничими науками.

Одним з результатів досліджень у галузі етнології тало формування наукових уявлень про етнос. Етнологія розглядає етнос як динамічну систему, що змінюється у часі. Виходячи з цього, етнологія прагне охопити всю історію людства, досліджуючи її під певним, етнічним кутом зору. Якщо просторово етнологія обіймає всі народи світу, то хронологічно — простягається від початків людського суспільства до сучасності. У зв'язку з цим важливими завданнями етнології дослідження закономірностей формування та еволюції етнічних спільнот в ході етнічних процесів, у різних історичних (соціально-економічних, політичних та ін.) та природних умовах, виявлення основних чинників, які визначають напрямок і хід етнічних процесів.

Водночас, необхідно зазначити, що хоча термін "етнос" і похідні від нього поняття "етнічна спільнота", "етнічні процеси" та ін. міцно увійшли в сучасну наукову лексику, сутність цього утворення продовжує викликати дискусії. Поряд із поширеним розумінням його як історико-культурної спільноти людей, які усвідомлюють свою спільність і мають свою самоназву, побутують уявлення про етнос як про соціальне явище або біологічну спільноту — популяцію. Існують розходження і щодо стадіальних рамок застосування даного терміну.

Актуальним напрямом теоретичних розробок етнології створення типології та класифікації етнічних спільнот та етнічних процесів. Одним з результатів цих досліджень стало наукове уявлення про типологічну багатоманітність одночасно існуючих видів і форм етнічних спільнот, що формують в сукупності складну ієрархічну етнічну структуру людства. Наукові напрацювання етнології ають важливе значення для інших наук, передусім для історії, у якій етноси виступають одним з основних об'єктів і суб'єктів історичного процесу. Сам зміст цього процесу багато в чому визначається історією етносів світу та характером їхніх взаємовідносин. Значення напрацювань етнології для соціології обумовлюється стійкістю етнічних утворень порівняно з іншими соціальними групами (наприклад, соціально-професійними), а також здатністю етнічних факторів впливати на поведінку людини, її соціальну і територіальну мобільність тощо. Істотну роль покликана відіграти етнологія у вирішенні завдань етнополітології, зокрема, таких напрямів останньої, як етнополітика, теорія національних відносин, теорія етнічних конфліктів тощо. Результати наукових досліджень, передусім створена в царині етнології теорія етносу, відіграють важливу роль у методологічному забезпеченні також низки інших наукових дисциплін, які виникли "на перетині" етнології з іншими науками і зосереджуються на дослідженні впливу етнічних чинників у тих чи інших сферах життєдіяльності — етнопсихології, етнопедagogіки, етнічної антропології та ін. Водночас етнологія і зазначені науки є відносно самостійними галузями наукового знання. Приміром, якщо етнологія належить до історико-соціальних, то етнополітологія — до політичних наук і вивчає місце і роль етнічних факторів у суспільно-політичному житті.

Розвиток етнології є процесом збагачення суспільного знання, його диференціації та конкретизації. Прикладною функцією наукових розробок етнології є пояснення, прогнозування та регулювання процесів, що відбуваються в етнічній сфері життя суспільства, тобто застосування теорії для розробки етнічної політики.

ЕТНОГРАФІЯ

— наука про народи (етноси) світу, що концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, етнонаціональних процесів, міжетнічних відносин та традиційно-побутової культури. У більшості західних країн терміном "Е" визначають описову народознавчу дисципліну, що вивчає особливості традиційно-побутової культури

народів світу (музеєзнавство) на відміну від теоретичної — "етнології". Термін Е. входить в науковий обіг у європейських країнах з кінця ХУІІІ ст.

Зародженню етнографії як науки передувало нагромадження етнографічних знань. Вже в писемній пам'ятці Київської Русі "Повісті времінних літ" знаходимо принципово важливе для Е як науки положення про своєрідність усіх племен і народів: "Імяхуть бо обичаї свої, і закони отець своїх і преданія, каждо свої нрави". Важливі відомості про походження і розселення народів, їх звичаї, традиції, матеріальну культуру та духовний світ містяться також у "Слові о полку Ігореві", у Густинському літописі, старшинських літописах Самовидця, С.Величка, Г.Гребінки та ін. пам'ятках.

Розвиток етнографічної науки викликався тими чи іншими суспільними потребами, не завжди однаковими у різних народів. Наприклад, російська етнографія формувалась як специфічна галузь географії і була покликана необхідністю мати достовірні відомості про народи тих земель, які підкорювала Росія. Своєрідно розвивалась етнографія в Німеччині, де фактично склалося дві науки: *Volkskunde* — вивчення власного народу і *Voelkerkunde* — вивчення інших народів. У Франції етнографічні дослідження спочатку пов'язувались з класифікацією мов і лише на початку ХХ ст. поширились на расову та етнічну проблематику. В англомовних країнах близьким аналогом Е виступає соціальна (Велика Британія) або культурна (США) антропологія, яка, щоправда, має дещо інший, ніж етнографія, об'єкт — людину, а не народ.

Українська етнографія зароджувалась на ґрунті інтересу до духовної культури власного народу, передусім фольклору, і формувалась як переважно описова дисципліна. Предметна спрямованість української етнографії логічно випливала з політичного становища тодішньої України — напівколоніальної національної окраїни. Показ своєрідності і багатства народної культури давали представникам освіченої верстви підстави для висновків про те, що українці є таким же народом, як народи, що мають свої держави, а відтак — мають таке ж право на незалежне існування.

З нагромадженням та осмисленням етнографічних знань у середині ХІХ ст. українська етнографія складається як наука. Першим свідченням її зародження стала "Програма" для опису України Ф.Тумановського, а також спеціальна народознавча розвідка Г.Калиновського "Опис весільних українських простонародних обрядів". Розвиток української етнографії пов'язаний з діяльністю трьох народознавчих центрів: Харківського університету (початок ХІХ ст.), Київського університету (40-ві рр. ХІХ ст.) та Львова (кінець ХІХ ст.). Поряд з географією з часом змінювалась і тематична спрямованість етнографічних досліджень. Представники харківської "романтичної" школи (І.Срезневський, А.Метлинський, М.Костомаров, К.Сементовський та ін.) зосереджувалися насамперед на вивченні української міфології та демонології; київської (М.Максимович, П.Куліш, Т.Шевченко, О.Афанасьєв-Чужбинський, П.Чубинський та ін.) — на вивченні етнічної історії та культури,

розпочавши систематичні етнографічні обстеження, утворивши "Етнографічно—статистичну експедицію"; львівської (М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Колесса, В.Шухевич та ін.) — на розробці карпатської проблематики, висвітлюючи її на сторінках першого спеціального друкованого органу "Етнографічний вісник" та "Матеріали до українсько-руської етнології".

Упродовж радянського періоду, незважаючи на негативний вплив ідеологічних догматів правлячого режиму щодо природи, місця і перспектив етнопонаціональних процесів, яких змушені були дотримуватись дослідники, українська етнографія зробила значний крок у вивченні й типологізації окремих сфер і явищ народної культури, дослідженні історії етнографічної науки. Було започатковано нові напрями досліджень із застосуванням методів суміжних наук — етносоціологічний, етнопсихологічний, етнодержавознавчий тощо, розпочато вивчення української діаспори.

В умовах незалежної України для розвитку етнографія вперше відкриваються можливості об'єктивного, справді наукового дослідження й осмислення величезного емпіричного матеріалу, зібраного попередніми поколіннями науковців, вільного вибору, виходячи з реальних потреб суспільного розвитку, тематики, методів і напрямів досліджень.

ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

— це галузь психології, яка вивчає особливості психічного складу і поведінки людей, що визначаються їх національною належністю або етнічною спільністю, а також традиціями, що формувалися історично. Етнічна психологія — наука міждисциплінарна, тобто така, що знаходиться на стику багатьох наук, і визначає етнічні особливості психіки людей, їх національне буття, національний характер, етнічні особливості психофізіології, когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, виховання, особливості соціалізації особистості, екологічну, землеробську та промислово-технічну культуру, віру, політику, соціо-психологічну систему державотворчості та міжнародних форм спілкування.

На початку XIX століття Вільгельм фон Гумбольдт ввів термін *Voelkerpsychologie* для визначення наукових досліджень "духу народу", тобто того що сьогодні називається національним характером або ментальністю. Безпосередньо ця ідея була втілена німецькими вченими М. Лацарусом і Г. Штейнталем, які у 1860 році проголосили створення спеціальної дисципліни — "психології народів". Вони брали за основу "дух народу", як певну таємничу субстанцію, яка залишається незмінною при різних обставинах і забезпечує єдність національного характеру при всіх індивідуальних відмінностях. Зміст "народного духу", на думку основоположників "психології народів", можна розкрити шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі, культури.

Ці ідеї отримали розвиток і часткову реалізацію у "психології народів" німецького вченого Вільгельма Вундта. 10-томна «Психологія народів»

Вундта (1900—1920), якій він присвятив останні 20 років свого життя, є унікальною працею з цієї галузі знань, вона закріплює право на існування національної психології, як продовження та поглиблення індивідуальної психології. В. Вундт вважає, що в різних формах духовного спілкування, а особливо у розвитку мови, міфу та звичаїв, ми знаходимо такі види духовного зв'язку і взаємодії, які хоча і відрізняються в дуже суттєвих відношеннях від зв'язку утворень в індивідуальній свідомості, проте мають не меншу, ніж ця остання, реальність.

Тому зв'язок уявлень і почуттів у межах якого-небудь суспільства людей Вундт називає “колективною свідомістю”, а загальні напрями волі — “колективною волею”. Проте перехід до “колективної свідомості”, “колективних уявлень”, “колективної волі” та інших ознак колективності, що становить предмет “психології народів” був лише переходом до абстрактної соціальності. Від неї було легко зробити крок у бік таких атрибутів колективності, які споконвічно властиві народів та які вже можна знайти на ранніх щаблях його розвитку. Тому “психологія народів” іманентно стала перетворюватися на “етнічну психологію”, або “психологію історичну”.

На початку ХХ століття у світовій науці етнічна психологія отримала значний розвиток. У 1910 році американський учений Ф. Боас виступив на ювілеї Кларкського університету, де були присутні З. Фройд, К.Г. Юнг та інші відомі дослідники того часу, з доповіддю “Психологічні проблеми антропології”, яка привернула увагу вчених і громадськості до етнопсихологічної проблематики. Праці учнів Ф. Боаса — М. Мід, Р. Бенедикт та ін. — заклали фундамент школи “культура і особистість”, яка зайняла простір між культурною антропологією і психологією. Школа “культура і особистість” зосереджувала свою увагу на вивченні проблем культури, хоча і не виділяла культурні феномени у якості особливої сфери дослідження, а розглядала їх у тісному зв'язку з психологічною проблематикою.

У 1932 році появилася стаття Р. Бенедикт “Конфігурації культур”, у якій вона запропонувала новаторську ідею про фундаментальні відмінності між культурами, кожна із яких має свою культурну домінуючу. Пізніше американський психоаналітик А. Карднер висунув ідею про наявність у кожній культурі одного домінуючого типу особистості і ввів поняття “базова особистість”, визначаючи її як основну особистісну структуру, яка формується даною культурою. Соратник А. Карднера Р. Лінтон відмовився від абстрактного поняття базової особистості на користь статистичного поняття “модальна особистість”. Він пропонував розмежовувати соціально бажану структуру особистості, яка була б оптимальною для членів даного суспільства, і модальну особистість, яка є в наявності у його членів.

Проте у західній науковій літературі термін “етнічна психологія” зустрічається нечасто. У сучасний науковий обіг його ввів у 1961 році американський психолог Х. Вернер у праці “Порівняльна психологія психічного розвитку” Вернер стверджує, що етнічна психологія вивчає

характерні для конкретних суспільств уявлення про прагнення та імпульси, стандарти бажаного і небажаного тощо. Наприкінці 50-х років ХХ століття американський дослідник китайського походження Ф. Хсю (Сюй Лангуан) запропонував перейменувати школу “культура й особистість” у психологічну антропологію, яка на відміну від попередниці враховувала внутрішньокультурні відмінності і наслідки міжкультурних контактів.

Багато фахівців у тій науці, яка нині називається етнічною психологією, віддавали перевагу називати себе дослідниками “психології народів”, “психологічної антропології”, “порівняльно-культурної психології”, “культурної психології” тощо. На даний момент можна виділити три основні напрямки у етнічній психології: етнологічна, яку в наш час називають психологічною антропологією; психологічна, для визначення якої використовують термін порівняльно-культурна психологія; і психологія міжетнічних відносин.

Предметом психологічної антропології, яка використовує культурно-специфічний *etic* підхід, за допомогою якого явища намагаються зрозуміти, є систематичні зв'язки між психологічними змінними, тобто між внутрішнім світом людини, і етнокультурними змінними на рівні етнічної спільноти. Порівняння між культурами якщо і робляться, то лише після детального вивчення, яке проводиться, зазвичай, у польових умовах.

Дослідження культури колективів проводиться культурантропологами не завдяки психологічному вивченню індивідуумів, а за допомогою специфічних засобів: а) спостереження колективних проявів — релігійних звичаїв та обрядів, культурних феноменів тощо; б) спостереження над словесними повідомленнями про індивідуумів і про явища, які вивчаються в галузі поведінки та мислення; спостереження над взаємодією індивідуумів, вихованням дітей, вихованням рольових функцій чоловіками і жінками, дотриманням правил і табу, які відносяться до родинних відносин тощо. Таким чином, етнографічне дослідження дає відомості про соціально—культурне середовище, в якому проявляється поведінка окремих осіб, і про систему традиційних поглядів.

Порівняльно-культурна психологія вивчає схожість і відмінність психологічних змінних у декількох культурах і етнічних спільнотах, причому для інтерпретації результатів застосовується універсалістський *etic* підхід, який допомагає *пояснити* загальнолюдські явища та цінності. Вимірювання етнопсихологічних параметрів відбувається за допомогою спостереження, опитувань, інтерв'ю, тестів тощо.

Потенційно порівняльно-культурний підхід може існувати у двох варіантах: кроскультурному — порівняння особливостей психічної діяльності двох чи більше народів, що живуть в один і той самий час, та історичному — порівняння психологічних характеристик одного й того самого етносу у різні періоди його існування. Проте традиційно

вважається, що етнічна психологія займається кроскультурними дослідженнями, а все інше — прерогатива історичної психології.

Психологія міжетнічних відносин знаходиться на стику двох дисциплін: психології та соціології. Це впливає, як стверджує соціальний психолог Г.М. Андрєєва, із-за маргіальності проблеми міжгрупових відносин, її включеності у систему соціологічних знань. Міжгрупові відносини, зазвичай, складаються із безперервного зв'язку конфліктів і співробітництва, але головні проблеми для будь-якого суспільства вносяться багаточисельними конфліктами. Тому найголовнішим завданням фахівців, які працюють у цьому руслі є виявлення причин конфліктів та сприяння оптимізації міжетнічних відносин.

Однак, слід відзначити, що система етнопсихологічних знань ще не устоялася. На даний момент відбувається становлення етнопсихологічного тезаурусу, створюється власна загальна концепція формування етнічної специфіки психічної діяльності.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Етнолінгвістика — (від грецького — *ethnos* — плем'я, народ і лат. *Lingua* — мова) — науковий напрям, сформований на перетині етнографії, мовознавства та соціології для вивчення взаємодії етносу і мови, мови і культури, впливу етнокультурних, етнопсихологічних, етносоціальних чинників на мовні процеси.

Предметом етнолінгвістики є мова у відношенні до етносу та етнос у відношенні до мови.

Об'єктом етнолінгвістики є мовознавство в усній та письмовій формах.

Мета етнолінгвістики - вплив мови на історію та становище етносу в сучасному суспільстві.

Методологічну базу етнолінгвістики складає семіотичне (знакове) уподібнення етнічної культури і мови, адже без урахування впливу того чи іншого етносу на мову, без ретельного опрацювання національно-культурного мовного компоненту неможливо створити високоефективну модель національної мови.

Науковою методикою етнолінгвістичних досліджень є: метод компонентного аналізу зв'язку мовних факторів із соціально-культурними особливостями позамовної дійсності; психологічні методи вивчення мовної семантики; опрацювання за допомогою лінгвістичних методів текстової компетенції народної культури; психології народу; міфотворчості. Такий етнолінгвістичний аспект наукових досліджень вивчає вплив менталітету етносу на мовну структуру.

Водночас етнолінгвістичний аналіз назв, що мають дуже давні витоки, потребує всебічних історико-культурологічних коментарів. Він вимагає перш за все етимологічних знань, що становлять важливий компонент етнолінгвістичного дослідження. Як відомо, через сприйняття слова на етимологічному рівні, можна прямо чи опосередковано визначити

належність особи до національної спільноти. Аналізуючи такі напрями, дослідники постійно звертають увагу до питань народного світогляду, народної психіки, ментально-мовленнєвих парадигм, розширюють відомості з народної етики, естетики, формуючи тим самим етнолінгвокультурологічну науку.

Необхідно зазначити, що пограничні дисципліни по-різному співвідносяться із етнолінгвістикою. Так, лінгвістична географія, етимологія, діалектологія, ономастика в основному досліджують процеси етногенезу, тоді як соціолінгвістика, лексикологія, функціональна стилістика аналізують проблеми етнографії народів.

Як самостійний напрям етнолінгвістика виникла на початку XIX ст. у США. Її науковим підґрунтям була ідея про взаємовідносини мови та етносу, розроблена В.Гумбольдтом. Так, вивчаючи мову басків, він помітив відмінності як у граматичній будові слів, так і в оцінці багатьох мовних явищ. Свої спостереження В.Гумбольдт записав мовою санскриту, заклавши тим самим основи етнолінгвістики. Трохи пізніше, з виникненням структурної теорії мов, сформульованої Ф.де Соссюром, предметний зміст етнолінгвістики значно розширився. Основні ідеї Ф.де Соссюра можна звести до того, що всі мовні явища чітко структуровані між собою і утворюють певну ієрархічну систему. Будь-які властивості мовних одиниць співвідносяться між собою та виконують з одного боку спільні (інтегруючі), а з іншого — відмінні (диференціюючі) функції, а мовні одиниці кожного рівня мають форму вираження та зміст. Така загальна теоретична концепція знайшла підтвердження і в працях інших американських мовознавців — Е.Сепіра та Б.Уорфа. Саме цих лінгвістів можна вважати засновниками сучасної етнолінгвістики. Основні положення цієї концепції:

- мова певної людської спільноти є засобом пізнання світу;
- всі людські спільноти по-різному сприймають світ. В подальшому для класифікації мов використовувались такі наукові методи: порівняльно-історичний (Е.Сепір, С.Лем), глотохронології (М.Сводеш), ареальний (К.Хейл).

Необхідно підкреслити, що американська етнолінгвістика це суто мовознавчий напрям. Більш ґрунтовною працею для вивчення і дослідження проблем етнолінгвістики є книга Г.Шухардта “Слова і речі”.

Слід назвати також праці італійських вчених М.Бартолі, Дж.Бонфанте, Г.Девото, В.Пізані. Концептуальною ідеєю їхніх вчень є етнічні змішування і перехреснування, взаємоперехід однієї мови в іншу. Було також сформульоване трактування, що мова формує націю. Але визначення поняття “нація” з достатньою повнотою її ознак, в науці поки що не існує, воно залишається дискусійним. Так, у країнах Заходу, зокрема у США, де націю ототожнюють з державою, а національну приналежність людини з її громадянством, етнолінгвістика розглядається як відношення між мовою і культурою. У країнах, де націю вважають відносно незалежною й динамічною соціально-культурною системою,

етнолінгвістика вивчає взаємини між мовою і етносом. До таких держав належить і Україна.

Щодо розвитку етнолінгвістики в Росії, то тут можна назвати таких видатних вчених, як О.О.Шахматов, Д.К.Зеленін, С.Ф.Карський, М.С.Трубецький. Останній, зокрема, висунув ідею мовних союзів різних типів. Велике значення для дослідження етнолінгвістики відіграли праці М.А.Бородіної та С.І.Брука під назвою “Ареальні дослідження у мовознавстві та етнографії”, А.С.Герда “Введение в этнолингвистику».

Вагомим надбанням щодо узагальнення досвіду із розвитку етнолінгвістики є створення етнолінгвістичних та діалектологічних атласів, карт розселення тих чи інших народів. Зокрема, це німецький лексичний атлас В.Міцкі, лінгвоетнографічний атлас Італії та Швейцарії, Франції, діалектологічні атласи білоруської, російської та української мов, атлас Закарпаття та атлас польських говорів, “Атлас української мови”.

Набагато менше сьогодні існує етнографічних атласів народної культури. Це, зокрема, історично-етнографічний атлас “Росіяни”, польський етнографічний атлас, атлас Прибалтики та німецької народної культури, історико-картографічний атлас “Національні меншини в Україні”.

В Україні розвиток етнолінгвістичного напрямку тісно пов’язаний з науковими розробками видатного мовознавця О.О.Потебні «Мова. Національність. Денаціоналізація». Основними його науковими працями є «Мысль и язык» та «Язык и народность». Одним з найвизначніших українських мовознавців післявоєнного періоду є О.Горбач, який заснував кілька серій надзвичайно цінних видань та передруків: “Українські граматики”, “Матеріали до української діалектології”, “Українське літературознавство”. Актуальним проблемам української етнолінгвістики присвячена праця В.В.Жайворонка “Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень”.

Останнім часом з етнолінгвістики виокремилося кілька наукових напрямів: етносоціологічна лінгвістика, етноісторична лінгвістика, антропологічна лінгвістика, інтерлінгвістика, психолінгвістика тощо.

Контрольні запитання та завдання:

- Дайте характеристику етносоціології як науки.
- Визначте об’єкт та предмет етносоціологічних досліджень.
- Охарактеризуйте інструментарій, методи, джерела етносоціологічних досліджень.
- Охарактеризуйте суміжні з етносоціологією дисципліни: етнологію, етнографію, етнопсихологію, етнолінгвістику.
- Визначте, як можна використовувати доробок суміжних дисциплін в етносоціологічних дослідженнях.

II. ЕТНОС ТА ФОРМИ ЙОГО ІСНУВАННЯ

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ ТА АРЕАЛИ

Етнос
 Субетнос
 Етнікос
 Ареал етнічний
 Батьківщина етнічна
 Області (райони) історико-етнографічні
 Спільнота етнічна
 Група етнічна
 Група етнолінгвістична
 Група етнографічна
 Анклав етнічний
 Діаспора
 Діаспора українська
 Нація
 Народ
 Народи корінні
 Меншина (етнічна, національна)
 Псевдоменшина

Етнос — це особливий вид спільності людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об'єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатоговікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу — мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Основними формами існування етносу, ідентифікованими на сьогоднішній день, є плем'я, народність, нація. Головною умовою виникнення етносу є спільна територія та мова. Однак історії відомі непоодинокі випадки, коли етноси утворюються із різномовних груп населення (наприклад, у країнах Америки). Етнічна самосвідомість виступає одним з найважливіших атрибутів та маркером етносу; реальним виявом останньої є використання загальної самоназви (етноніму), наприклад, український, російський, німецький, французький етнос.

Варто підкреслити, що наявність етнічної самосвідомості у тієї чи іншої людини та її вияв через участь в діяльності етнічних організацій, у підтриманні етнічної культури, традицій, звичаїв свідчать про можливість реалізації фундаментального права меншин, права співвіднесення себе з тією чи тією *етнічністю*.

У формуванні, підтриманні та розвитку етнічної самосвідомості, як і в існуванні самого етносу, вирішальну роль відіграють діахронні інформаційні зв'язки, що забезпечують тяглість етнічної інформації. Ця

особливість буття етносу відрізняє його від нації, для якої визначальними є синхронні, існуючі в одному й тому ж часовому просторі, зв'язки. Етноси можуть існувати компактно й дисперсно, зберігаючи безпосередньо чи опосередковано інформаційні зв'язки, у межах однієї держави і у кількох державах (український, єврейський, литовський та багато інших).

Структуру етносу можна визначити за двома вирішальними факторами: 1) за характером його розміщення у сучасному світі; 2) за рівнем етнічної самосвідомості та *самоідентифікації* окремих його частин або ж окремих його представників. Ці два фактори пов'язані між собою, оскільки характер розміщення, безумовно, впливає на ступінь усвідомлення себе приналежним до етносу. Якщо ми беремо до уваги перший чинник, то, скажімо, український етнос складається із двох структурних елементів. Перший — це ядро українського етносу, що розміщене на території України; другий — це ті частини сукупності української людності, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території інших *етнополітичних організацій (ЕПО)*. За даними довідника «Зарубіжні українці» вихідці з України та їхні нащадки мешкають нині у 38 країнах світу.

Більш складною виявляється структура українського етносу (але і більш адекватною), коли в основу покладено фактор етнічної самосвідомості, а зрештою й *самоідентифікації* представників його ядра та діаспорних частин. У цьому випадку можна скористатися схемою, що свого часу запропонував відомий англійський етнолог Е.Сміт і згідно з якою структуру кожного етносу можна подати у вигляді трьох кіл: 1) ядро; 2) маргінальний прошарок; 3) етнічні категорії.

Представникам ядра українського етносу властивий найвищий ступінь самосвідомості й *самоідентифікації* з українським етносом. Ядро, безумовно, знаходиться на території України. Однак варто застерегти, що межі ядра українського етносу, визначені за фактором етнічної самосвідомості, не співпадають з тими межами, що визначаються за фактором розміщення. У першому випадку вони значно вужчі, ніж у другому, адже не кожного українця України можна віднести до людей з високим ступенем української етнічної самосвідомості, тобто не кожен є таким, хто не лише маніфестує своє українське походження чи приналежність до українського етносу, але й сприяє генеруванню, репродукції української *етнічності*.

До маргінального прошарку є підстави віднести тих, кому властива «подвійна, потрійна самосвідомість». Остання формулася внаслідок того, що представники українського етносу перебувають під впливом інших етнічностей, мешкаючи або поряд з представниками інших етносів, або ж в умовах іноетнічного середовища. У результаті інтенсивної взаємодії з ними відбувається процес *маргіналізації* особи, яка постійно перебуває на межі двох або кількох етносів, а відповідно й культур і менталітетів.

Таким чином, до маргінального прошарку українського етносу є всі підстави віднести певну частину поселенського ядра представників інших етносів, які мешкають в Україні (до останніх належать передовсім ті, хто дисперсно розселений в україноетнічному оточенні й не має інтенсивних контактів з представниками свого або ж, зважаючи на високий ступінь русифікації населення України, російського етносів) й практично всю, за окремими винятками, українську діаспору. Такі випадки мають місце тоді, коли громадяни інших країн українського походження зберігають українську етнічність в умовах іноетнічного середовища і їхня діяльність стимулює розвій української етнічності в Україні. Таких «окремих випадків», після проголошення незалежності й надання можливості іноземним громадянам українського походження брати участь у розбудові української держави, набирається чимало.

До етнічних категорій пропонується зараховувати тих індивідів, котрі практично втратили свою українську етнічність і лише їхнє походження вказує на їхню приналежність до українського етносу чи то на їхній зв'язок з ним.

Субетнос — етнічна група, яка тривалий час зберігає певні відмінності культури та мови в межах більшої системи — етносу. С. виникають в результаті тривалого життя частини етнічної спільноти в особливих умовах, що відрізняються від умов життя решти етносу. До таких умов відносяться специфічні географічні, що обумовлюють виникнення особливого культурно-господарського типу, особливості міжетнічної взаємодії у конкретному регіоні, перебування у межах іншої держави, особливості етносоціального розвитку етносу (формування станових груп за етнічними ознаками, наявність етноконфесійних груп тощо). Найбільш відомі українські субетноси — українські горяни (гуцули, лемки, бойки) та мешканці українського Полісся (поліщуки, пінчуки, литвини). Незважаючи на уявне подрібнення, наявність субетносів є ознакою життєздатності етносу, його здатності до розвитку, структурації, існування високих адаптивних якостей.

Етнікос — давньогрецький прикметник від слова “етнос” — народ. Застосовується тоді, коли йдеться про вузьке розуміння останнього, тобто для означення сукупності осіб однієї етнічної належності незалежно від їхнього територіального розміщення (на відміну від широкого значення терміну “етнос” у значенні “*етносоціальний організм*”). Етнікос є особливою історичною спільністю людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від волі людей, що входять до неї. Особи, які належать до етнікосу, мають спільні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), фіксовану у самоназві (етнонімі). Така спільність здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Універсальним соціально-психологічним механізмом усвідомлення

належності до етнікосу є протиставлення його іншим у формі антитези "ми" — "вони". Етнізація як процес засвоєння зафіксованих в культурній традиції програм людської діяльності стосовно важливих для виживання спільноти властивостей природного та етносоціального середовища, протікає в основному ще в дитячому віці і впродовж життя індивіду належність його до певного етнікосу зазвичай не змінюється. Поділ людства на етнікоси є універсальною закономірністю всієї його історії. Кожна людина, де б вона не знаходилась, зазвичай відносить себе до якогось одного етнікосу. У різні історичні періоди поділ на етнікоси був більш або менш виразно окресленим, усвідомленим, але людство ніколи не було "безетнічним". Водночас етнікос є явищем динамічним: вони народжуються, розвиваються, змінюючи свої форми, і зникають, зливаючись з іншими або даючи початок новим. Необхідною умовою для виникнення етнікосу, є проживання людей на одній території та єдність їхнього економічного життя. Однак для подальшого існування етнікосу вони не обов'язкові. Внаслідок міграції частин етнікосу за межі своєї етнічної території всі суспільства, в тому числі українське, у тій чи іншій мірі є етнічно гетерогенними. Водночас представники українського етнікосу є громадянами багатьох держав. Частини етнікосу, що проживають відокремлено від основного його масиву, можуть знаходитися в компактному та дисперсному стані. Перші з них прийнято іменувати етноареальними, другі — етнодисперсними групами. В об'єктивній реальності етнікоси як явище аморфні не існують поза соціальними організаціями - племенами у первісному суспільстві (з появою у них зародків апарату влади) та державами в класовому суспільстві. Співвідношення "синтетичних" етносоціальних утворень, що виникають в результаті такого поєднання, з етнікосом можна порівняти за аналогією з відношенням речовини та елемента: вуглець, наприклад, існує завжди не як вуглець взагалі, а лише у формі сажі, графіту чи алмазу. Саме розвиток соціальних організацій обумовлює зміну основних історичних форм існування етнікосу — племен, народностей, націй. Особливе значення для етнікосу має характер його просторового співвідношення з державою. Власна держава забезпечує етнікосу найбільш сприятливі умови для відтворення його етнокультурних та етноментальних структур. Терміну "етнікос" певною мірою відповідає слово "національність", коли остання розуміється як сукупність осіб однієї етнічної належності незалежно від їх територіального розміщення. Однак воно застосовується переважно для позначення етнічних спільностей лише нового і новітнього часу. На відміну від цього термін етнікос не обмежений в стадіальному плані і характеризує людей однієї етнічної належності в усіх історичних типах існування етнікосу. Близьким за змістом до поняття "етнікос" є також термін "етнічність", коли він вживається для позначення груп людей спільного походження. Впродовж багатовікового, іноді кількатисячолітнього існування Е. нагромадили унікальний досвід взаємодії з природою, виробили оригінальні форми суспільної взаємодії, створили неповторні духовні світи. Ці надбання становлять неперехідну

цінність для людства, у зв'язку з чим перед ним стоїть завдання збереження кожного, навіть найменшого, етнікосу.

Ареал етнічний — територія, на якій концентрується значна частина представників того чи іншого *етносу*. Етнічні ареали зустрічаються практично в усіх *поліетнічних країнах*. Найчастіше вони утворюються у таких випадках: 1) у результаті формування етнічних спільнот на основі відповідних племен; 2) за умов компактного розселення представників того чи того етносу, які прибули до країни на постійне місце проживання; 3) внаслідок появи нових держав і довільного формування їх кордонів. Прикладами етнічних ареалів у сучасній Україні є: болгарський у Болградському районі Одеської області, грецький у Приазов'ї, угорський у Закарпатті, румунський етнічний ареал в Чернівецькій області, гагаузький в Одеській області. Як правило, у межах етнічного ареалу найбільш ефективно зберігаються традиції, звичаї, елементи культури та побуту тих чи тих етнічних спільнот. У 1920-1930-і роки етнічні ареали були основою утворення національних районів німців, болгар, євреїв, поляків тощо. Останніх у 1931 р. нараховувалося 25, а національних сільрад — 811. Сьогодні етнічні ареали відіграють важливу роль у структуруванні етнічних меншин України, що передовсім виявляється у функціонуванні етнічних організацій тих чи тих спільнот. На території етнічних ареалів великою мірою можуть реалізуватися як фундаментальні права спільнот (співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою (*етнічністю*), так і компенсаторські права (можливість формувати свої організації, відкривати школи з етнічними мовами навчання, створювати свої художньо-мистецькі колективи, засновувати етнічні засоби масової інформації тощо).

Етнічний ареал є найбільш продуктивним полем для етносоціологічного дослідження, зокрема коли мова йде про внутрішньогрупові процеси, про перспективи відтворення й збереження етнічної спільноти як специфічного соціуму.

Батьківщина етнічна — соціально-екологічний феномен, який є невід'ємною складовою етнічної та національної *ідентичності*, незалежно від того, має конкретна етнічна спільнота власний *етнополітичний організм (ЕПО)*, чи ні. Усвідомлення етнічності не може існувати без кровно-сентиментальних почуттів, пов'язаних із власним етнічним корінням та батьківщиною, рідною землею. Вагомість уявлень про наявність етнічної батьківщини однаково сильна як у народів, що живуть безпосередньо на своїй етнічній батьківщині, так і (особливо) у розсіяних народів (див. *діаспора*), що мешкають поза межами етнічної батьківщини. У великих етносів відчуття етнічної батьківщини може бути двоїстим — як “малої” батьківщини (для *субетносів*), так і “великої” — магатоманітної території усього етносу. Етнічна батьківщина, окрім територіальних ознак має обов'язково “історично доленосні” характеристики, бо на ній (в особливому релієфі, природних умовах)

відбувалися важливі, інтегративні для колективної історичної та етнічної свідомості події.

Області (райони) історико-етнографічні — культура, побут, звичаї кожного етносу, маючи багато спільних рис (які й визначають належність саме до конкретного етносу), при тому ще зберігають певні регіональні особливості. Ці особливості визначаються специфікою природно-географічних умов регіону, його історичним розвитком, взаємозв'язком з іншими народами. Етнографічне районування дозволяє визначити типологічні риси тих або інших явищ культури і генетичні зв'язки між ними.

З цього погляду територія України поділяється на ряд основних зон: Середнє Подніпров'я, Полісся, Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь. Наведений поділ є умовним, історико-етнографічні області не залишаються незмінними в часі. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ.

Наддніпрянина охоплює територію в середній течії Дніпра (сучасні Київська, Черкаська, Дніпропетровська, східна частина Кіровоградської області, західна — Полтавської та Чернігівської). Ця зона історично пов'язана з територіальним центром формування української народності й нації, української мови. При збереженні спільних рис у межах Наддніпрянини помітно відрізняються Правобережжя і Лівобережжя. Це стосується планування житла, покриття будівель, техніки будівництва, окремих видів одягу, обрядовості тощо.

Поділля займає басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра. Вперше назва «Поділля» у значенні «Русь долішня» зустрічається у документах середини XIV ст. До того часу вона згадувалася під назвою «Пониззя» (від «Русь нижня» — на відміну від «Русі горної», що прилягала до Карпат).

Порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі відрізняється Полісся (вперше назва зустрічається в Іпатіївському літописі). У визначення історико-етнографічних меж цієї зони представники різних наук вкладають неоднаковий зміст, але більшість вважає, що вона охоплює басейн Прип'яті, а також сусідні райони лісової смуги.

Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже Полісся споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні слов'янські племена (дреговичі, волиняни, древляни та ін.), а у подальшому відбувалися процеси формування східнослов'янських народів — українців, росіян та білорусів.

Останнім часом Полісся районується з урахуванням адміністративного поділу: Полісся українське, білоруське, брянське, або рівненське, житомирське, чернігівське, київське, гомельське тощо. Мовознавці при

районуванні цього регіону враховують ареали поширення говірок, етнографи — особливості культури та побуту тощо.

Слобожанщина розташована на північному сході України і в суміжних районах. У 60-х роках XVII ст. тут було засновано чотири слобідських козацьких полки — Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський. Слобожанщина у культурно-побутовому розумінні досить тісно пов'язана з сусідньою Полтавщиною і тому інколи визначається як спільна з нею етнографічна область. Це пояснюється насамперед тим, що саме з Полтавщини і Лівобережжя сюди прибувало значне число мігрантів.

Ця зона була певною мірою перехідною між Лівобережжям і Півднем (Таврією) — своєрідним історико-етнографічним районом, який визначався мішаним складом населення, порівняно великою його соціальною рухливістю.

Волинь охоплює територію на південь від Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу, в минулому заселену стародавніми східнослов'янськими племенами — дулібами, бужанами, волинянами тощо. У феодальні часи вона входила до складу Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-волинського князівств.

Надзвичайно своєрідним є населення Карпат, у культурі якого зберігається багато специфічних рис, зумовлених особливостями гірського ландшафту, ізольованістю побуту і певною мірою його консервативністю. Є певні відмінності в культурі населення Прикарпаття і Закарпаття, які інколи виділяються в окремі історико-етнографічні райони — так само як Буковина і Покуття. Буковина (назва — від вживаного у грамотах молдавських господарів XIV—XVII ст. терміна у значенні “буковий ліс”) — споконвічна слов'янська земля, жителі якої з утворенням Київської Русі ввійшли до її складу, а згодом — до території Галицько-Волинського князівства. Північна Буковина охоплює сучасну Чернівецьку область. У природно-географічному і господарсько-культурному відношенні вона поділяється на три зони: гірську, передгірську і рівнинну. Своєрідністю культури відзначається Покуття, яке охоплює рівнинну частину Івано-Франківської області між Дністром, Прутом і Карпатами (у джерелах XVII- XVIII ст. — це південно-східний «кут» Галичини).

У зазначених історико-етнографічних зонах у свою чергу є певні особливості, які характеризують культуру та побут тих чи інших груп населення. Протягом століть в Україні склалися етнографічні групи, які тривалий час зберігали певні відмінності культури, мови. Найбільш відомі серед них — українські горяни (гуцули, лемки, бойки) — в західноукраїнських областях; поліщуки, пінчуки, литвини — в районі українського Полісся та ін. (*субетнос*).

Спільнота етнічна — сукупність людей, що представляє собою окрему культурну цілісність, яка склалася історично і усвідомлює свою окремішність (тобто є носієм певної *ідентичності*). Термін етнічна

спільнота походить від слова “*етнос*” і охоплює етнічні групи вищого рівня етносоціальної ієрархії — субетноси та етноси, вищі етнічні спільноти (напр. мовні спільноти). Тобто поняття етнічна спільнота охоплює найбільш вагомі та насичено виражені етнічні одиниці. Виходячи з цього етнічні спільноти не є тотожними етнографічним спільностям чи історико-етнографічним областям, оскільки ті не володіють самосвідомістю. Можна назвати шість основних атрибутів етнічної спільноти: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам’ять, один або більше елементів диференціюючої спільної культури, зв’язок з конкретним рідним краєм, чуття солідарності у значної частини населення. В процесі історичного розвитку етнічні спільноти змінюються в етнокультурному та етносоціальному вимірах, проте залишаються достатньо міцними, здатними до тривалого збереження своїх конституюючих ознак, репродукування своєї самобутності. Етнічні спільноти залежно від історичної долі, чисельності, геополітичного розташування, економічної функції, своєї соціальної структури і місця в інших політичних, етнічних, соціальних, культурних системах здатні в процесі своєї еволюції виступати як об’єкти і суб’єкти *асиміляції*, брати участь в *етнічних міксаціях*, мати статус державної і титульної нації або, навпаки, національної меншини; часто усі ці процеси можуть відбуватися з однією і тою ж етнічною спільнотою.

Група етнічна. Цей термін вживається у двох основних значеннях. 1) У першому значенні йдеться про *етнічну спільноту*, що проживає в певній країні (за межами розселення основного ядра свого етносу) і складає чисельну *меншість* по відношенню до титульного етносу даної країни. Як різновид соціальної групи, етнічна група, за Р.Мертоном, — це сукупність людей, що взаємодіють між собою, усвідомлюють свою належність до цієї групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших груп людей.

Будучи “уламком”, частиною певного етносу, етнічна група, якщо вона виявляє достатній внутрішній імпульс до збереження і розвитку власної самобутності, несе в собі всі основні ознаки даного етносу — культурні, мовні, релігійні, психологічні тощо. Водночас саме за цими ознаками вона відрізняється від інших етнічних спільнот країни проживання. Ці ознаки, щоправда, враховуючи віддаленість від основного ядра етносу та більший чи менший асиміляційний тиск з боку етнічної більшості країни проживання, виявляються в етнічній групі зазвичай не так виразно як в основних носіїв етнічної ідентичності на історичній батьківщині.

Якщо етнічна група проживає компактно, тобто є етноареальною, їй притаманна більша внутрішня монолітність. В цьому випадку етнічна група, як правило, має інституційні форми існування, фіксується емпірично, характеризується цілісністю і є самостійним суб’єктом поведінки. В умовах дисперсного проживання (етнодисперсного стану) така монолітність у етнічній групі спостерігається значно рідше.

Етнічна група може мати як автохтонне, так й іммігрантське походження.

Члени етнічної групи, щоб бути повноправними громадянами великого суспільства, в якому вони проживають, мусять, поряд зі збереженням своєї самобутності, докладати зусиль для інтеграції в це суспільство на базі певних загальноприйнятих і загальнозначимих цінностей. За умови демократичної державної *етнополітики* інтеграція і збереження самобутності — це процеси, що не заперечують, а взаємно доповнюють один одного.

Специфічною формою етнічної групи є національна група. Термін “національна група” застосовують для означення такої етнічної групи, що є частиною етносу, який в межах території свого основного розселення створив власну державу.

При визначенні меншинних груп терміни “етнічна група” та “національна група” нерідко вживаються також як синоніми термінів, відповідно, “*етнічна меншина*” і “*національна меншина*”.

2) В другому значенні застосування терміну “етнічна група” жорстко не пов’язується з кількісними параметрами певної етнічної спільноти. Якщо йдеться, приміром, про певну *країну поліоетнічну*, то етнічні групи, що її населяють, — це і кількісно невеликі сукупності людей одного етнічного походження, і чисельніші етнічні спільноти. Зрештою, ряд визначних представників академічного світу, а серед них М.Вебер, називали етнічними групами цілі етноси.

Група етнолінгвістична — група носіїв мови, що має всі споріднені структуроутворюючі ознаки: мову, єдність культури, побуту, занять тощо. Термін “етнолінгвістична група” використовується при аналізі і порівнянні мовних та культурних характеристик різних етнокультурних ареалів, просторового розміщення, функціонування мовних явищ. Кожне мовне явище має свою територію поширення або ареал; накладання ареалів різних мовних явищ створює самобутність для кожної етнолінгвістичної групи. Цей термін за своїми ознаками відтворює якісні характеристики етнокультурної спільноти, вбираючи при цьому в себе термін “етнос”, “етнічна група”, “етнографічна група” та “лінгвістична група”.

У мові відбиваються, кристалізуються результати узагальненого досвіду соціуму, його колективне світобачення. Аналізуючи і досліджуючи процеси мотивації та деетимологізації, емоційно забарвленої лексики, можна виявити проблеми, котрі найтісніше пов'язані з мовою і мисленням, мовою і ментальністю певної спільноти. Так, вивчення історії мови тієї чи іншої етнічної групи дає змогу прослідкувати процес формування понятійного апарату, оскільки деякі поняття можуть бути запозиченими, а деякі є витвором даної етнічної групи.

За допомогою мовних засобів, наприклад, особових займенників, виокремлюють ті етнічні групи, які за своїми умовами життя високо цінують колектив, спільну діяльність і в меншій мірі — особистість.

Розселення етнічної групи носить ареальний характер, тобто історико-географічний простір засвоюється в матеріально-речовому, духовному та моральному аспектах.

На основі всього сказаного можемо зробити деякі узагальнення: до конкретної етнічної групи належать носії конкретної мови, що адекватно відображають сутнісні процеси свого буття, а мова як надбання народу, етнокультури, реалізує себе в мовленні носіїв і сприяє самовиявленню етнонаціональної приналежності.

Група етнографічна – локальна (внутрішня) частина *етносу*-народу, що має окремі специфічні елементи культури; один з різновидів етнографічних спільнот, які, поряд з внутрішньоетнічними етнографічними групами, включають також міжетнічні традиційно-культурні утворення вищого таксономічного рівня — *історико-етнографічні області* та історико-етнографічні провінції. Останні охоплюють кілька етносів, у яких внаслідок тривалих міжетнічних контактів і взаємовпливів виробилися спільні риси традиційно-побутової культури. Нерідко такі риси обумовлені природним середовищем і збігаються з географічними ареалами. Розмежування історико-етнографічних спільнот різного ієрархічного рівня — питання надзвичайно складне, що обумовлюється генетичною і структурною багатошаровістю таких утворень, розмитістю їхніх кордонів. Поряд з "багатофакторними" етнографічними спільнотами розрізняють "однофакторні" історико-культурні ареали, основна системоутворююча роль у яких належить окремим компонентам культури — мові, релігії, типу традиційного господарства тощо (лінгвоетнографічні, конфесійно-етнографічні, господарсько-культурні та ін. ареали).

У вітчизняній етнографії та етнології етнографічну групу нерідко ототожнюють з субетнічними групами — внутріетнічними підрозділами народу, яким також властиві деякі специфічні риси культури. Водночас існують досить переконливі аргументи на користь розрізнення цих двох видів історико-культурних утворень за критерієм наявності у них самосвідомості. Етнографічні спільноти, в тому числі етнографічна група, на відміну від спільнот етнічних, зокрема субетнічних груп, не

усвідомлюються людьми, які їх складають, тобто не мають самосвідомості. Будучи проявом територіальної неоднорідності культури етносу, етнографічні спільноти, зокрема й етнографічні групи, виявляються лише шляхом спеціального етнографічного дослідження. Групи ж субетнічні мають, поряд із загальнонаціональною, окрему локальну самосвідомість етнічного характеру та, відповідно, поряд з етнонімом, свій локальний мікроетнонім.

Походження етнографічної групи пов'язане з різноманітністю природних умов на території розселення етносу, пристосування до яких накладало відбиток на культуру, особливостями становлення та історичного розвитку народу. Різноманітність природного середовища, велика кількість племінних об'єднань і груп різного походження, що вливалися в різний час в український етнос, поділ ареалу його розселення між різними державами, що справляли етнокультурний вплив на населення захоплених ними територій, обумовили існування численних етнографічних груп у складі українського народу.

Етнографічні дослідження особливостей традиційно-побутової культури, здійснені впродовж другої половини XIX — початку XX ст.ст. на території поширення українського етносу, дозволили виділити у його складі низку етнографічних груп. Це передусім населення таких історико-географічних районів України, як Середнє Подніпров'я, Слобожанщина, Полтавщина, Поділля, Прикарпаття, Полісся та ін. У свою чергу, в кожній із цих етнографічних груп можна виокремити менші їх частини, підгрупи. Так, певні особливості матеріальної та духовної культури дають підстави розрізняти Західне, Центральне і Східне Полісся, Західне і Східне Поділля і т.д. Виникнення деяких етнографічних груп пов'язане з незавершеністю процесів консолідації субетнічних або асиміляції основним етносом іншоетнічних груп, коли вони вже втратили свою локальну або первісну етнічну самосвідомість та окрему самоназву, однак зберегли певну своєрідність в культурі. Прикладом перетворення субетносу на етнографічні групи можуть бути нащадки східнослов'янських племен Сіверської землі, які населяли долини річок Десни, Сейму та Сули і зберігали свою субетнічну самосвідомість і самоназву (севрюки) до другої половини XVII ст. Водночас, як явище динамічне, етнографічні групи можуть виявити здатність до зворотної трансформації. Історія етногенезу народів дає достатньо прикладів, коли за певних умов етнографічна група може самоусвідомити свою єдність і, тим самим, перетворитися на субетнос, а в подальшому і на окремий етнос. Що стосується таких внутрішньоетнічних підрозділів, як гуцули, лемки і бойки, то збереження ними відносно чіткої подвійної етнічної самосвідомості (загальноукраїнської та локальної), дає підстави вважати їх не етнографічними, а субетнічними групами.

Наявність значної кількості історико-культурних утворень (етнографічних груп та субетносів) була особливо характерною для середньовічних народностей. Формування на їх основі сучасних націй супроводжувалось всебічною інтенсифікацією внутрішньоетнічних

економічних, інформаційних та інших зв'язків, внаслідок чого відбулося стирання багатьох локальних традиційно-побутових і діалектних відмінностей та посилення на цій основі однорідності національної культури.

Група етноконфесійна – локальна (внутрішня) етнічна спільнота, частина народу-етносу, яка ідентифікує себе не лише за мовнокультурними ознаками, але й за релігійними. У різних історичних ситуаціях етноконфесійна окремішність може як сприяти інтеграційним процесам в межах етносу, збереженню його ідентичності, так і відігравати дестабілізуючу роль. Наприклад, перехід частини українців у греко-католицтво руйнувало єдність українського етносу у XVII ст., сприяючи колонізації, а з XVIII ст. уніатство в силу своєї консервативності та локальності поширення стало відігравати консолідуєчу роль у ситуації поділу українського етносу між різними державами. Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії натомість робило православну церкву на наддніпрянській Україні інструментом русифікації.

Анклав етнічний — у сучасній етнології та етносоціології цей термін використовується для визначення певної невеликої території у поліетнічній країні, заселеної переважно представниками одного етносу. Етнічні анклавні відзначаються певною замкненістю, відокремленістю від довколишнього середовища й самоорганізацією внутрішнього життя. Поняття “етнічний анклав” в етносоціології застосовується для аналізу поселенських структур етнічних спільнот та з'ясування закономірностей і особливостей зв'язків в середовищі тієї чи іншої спільноти, простежування внутрішньогрупової динаміки, соціальної мобільності, етнічного статусу особи. Етнічні анклавні утворюються у результаті переселенських рухів чи внаслідок поділу територій, що належали одній державі, між кількома державними утвореннями. Як правило, етнічні анклавні зустрічаються у великих поліетнічних містах, або ж як окремі сільські поселення в іноетнічному докільлі. Показовим прикладом етнічних анклавів є китайські, японські, корейські райони у великих містах Сполучених Штатів Америки. В Україні етнічні анклавні у їх класичному значенні відсутні.

Діаспора — від грецького слова “diaspora”, що означає розсіяння, перебування певної частини *народу* поза межами країни свого походження. Поняття “діаспора” тривалий період пов'язувалося лише з євреями, які від часу Вавилонського полону опинилися поза своєю первісною батьківщиною — Іудеєю та Самарією — й розпоршилися по світу. Згодом словом “діаспора” стали іменувати й розсіяння поза своїми країнами інших народів — вірменів, греків, індійців, поляків тощо.

Таким чином, базовою ознакою феномену діаспора є перебування певної *етнічної спільноти* людей за межами своєї історичної батьківщини (території) в іншоетнічному оточенні. Але цією ознакою зміст поняття “діаспора” далеко не вичерпується. Як слушно зауважують російські соціологи Ж.Тощенко і Т.Чаптикова, діаспора — це не просто “шматочок” одного народу, що проживає серед іншого народу, а така етнічна спільнота, котра має основні або важливі характеристики національної самобутності свого народу, зберігає їх, підтримує і сприяє їх розвитку: мови, культури, свідомості. Не можна назвати діаспорою, приміром, групу осіб, які хоч і представляють певний народ, але стали на шлях *асиміляції*, на шлях зникнення їх як гілки даного етносу. Діаспора має деякі організаційні форми свого існування — земляцтво, національно-культурну організацію або й певний політичний рух. Зрештою, сутнісною ознакою діаспори є здійснення нею функції соціального захисту своїх членів. Згадані дослідники пропонують таке узагальнююче визначення діаспори: це стійка сукупність людей одного *етнічного походження*, що проживає в іншоетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини (або за межами ареалу розселення свого народу) і створила соціальні інститути для розвитку та функціонування даної спільноти.

Звичайно, конкретні форми існування діаспор, як і історії формування конкретних діаспор досить різноманітні. Діаспорам притаманні не тільки спільні ознаки, але й специфічні риси, які проявляються у їхньому внутрішньому житті, а також в системі суспільних відносин, демографічних процесах, соціальній структурі, культурі і побуті відповідних країн. Це можна наочно проілюструвати на прикладі феномену української діаспори.

Д.українська — сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за кордоном, за межами України. Термін “українська діаспора” утвердився в дослідницькій і публіцистичній літературі відносно недавно. Раніше говорили про українців поза межами України (територіального ядра етносу), про українські меншини у сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках — про політичну еміграцію, про українських колоністів і колонізацію або про етнічних українців, які в іншоетнічному оточенні були об’єктом асиміляції, різного ступеня інтегрування та відчуження від материнського етносу.

Еволюція самоназв і назв груп українців, які з різних причин і в різні періоди покидали рідні землі й оселялися на більший чи менший термін за кордоном, а також історичне підґрунтя та закономірність появи означення “української діаспори” глибоко розкриті в цікавій розвідці американського вченого, дійсного іноземного члена НАН України В.Маркуся “Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття”, що нею відкривається перше число збірника “Українська діаспора” (1992 р.). Спочатку українців, які в пошуках кращої долі прямували, зокрема, до Америки, місцеві жителі називали просто іммігрантами (від лат. *immigro* — вселяюсь, в’їжджаю). В деяких країнах українців, як й інших

європейців, що оселялися за океаном, часто називали також колоністами. В Канаді, а ще більше в Південній Америці, поселенців на фермах, не зважаючи на те, чи вони походили з колонізаторських країн чи ні, називали колоністами, а їхні поселення — колоніями. Так само подекуди називалися окремі поселення, частина міста, більш або менш компактно заселена представниками якоїсь національності, чи й ціла етнічна спільнота в даній місцевості, наприклад, німецька колонія, українська колонія тощо. Проте цей термін згодом вийшов з ужитку й нині застосовується лише в спеціальній літературі.

Після Першої світової війни українців, які жили за океаном, уже не можна було назвати іммігрантами. Майже половина з них народилася в країнах поселення, а іммігрантами були хіба що їхні батьки чи діди. Самі себе вони, залежно від того, що вважали за потрібне в конкретний момент підкреслити — свою етнічну чи політичну належність, — називали американськими, канадськими, бразильськими українцями чи, навпаки, українськими американцями, канадцями, бразильцями тощо.

Внаслідок поразки національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. десятки тисяч українців змушені були через політичні причини покинути батьківщину й емігрувати за кордон. Відповідно, вони називали себе емігрантами. Поняття “еміграція” підкреслювало факт нетривалості виїзду та перебування за рубезем.

Початкова настанова на “тимчасовість” перебування за кордоном відбилася на всьому способі життя політичних емігрантів. Більшість із них не тільки не докладала зусиль для інтегрування в суспільства країн поселення, а, навпаки, всіляко опиралася цьому. Емігрант, який ставав на шлях натуралізації (набуття громадянства країни поселення), вважався мало не “втраченою” для української національної справи людиною. Показовим із цього погляду був характер стосунків між політичними емігрантами та давнішими українськими поселенцями в окремих європейських державах, наприклад, в Югославії. Хоча і ті, й інші вийшли з одного етносу, їм було важко знайти спільну мову. Діяльність українських політичних емігрантів мало цікавила давніших поселенців та їхніх нащадків, які на той час уже становили інтегральну частину суспільства країни поселення, жили інтересами передовсім своєї нової, а не історичної батьківщини. Зі свого боку, політичні емігранти ніяк не могли зрозуміти такої, за влучним висловом професора М.Сосновського, “поселеної філософії” старих емігрантів. На цьому ґрунті нерідко доходило навіть до конфліктів.

І все ж намагання міжвоєнних українських політичних емігрантів політизувати давніші українські громади, що утворилися внаслідок економічної еміграції, не були марними. Особливо помітний вплив справили міжвоєнні емігранти на політизацію українських поселень за океаном. Не тільки ті з них, що в 1920-х –1930-х рр. переїхали з Європи за океан на постійне проживання, а й ті, що навідувалися сюди тимчасово, спричинилися до розбудови своєрідних аналогів політичних організацій, котрі діяли на еміграції в європейських країнах.

Політичні емігранти, які становили більшість другої хвилі масової еміграції за межі України, поповнили українські громади майже в усіх країнах перебування українців. У зв'язку з тим, що загальний освітній рівень цих емігрантів був значно вищий, ніж у вихідців з України попередніх років, вони швидше пристосовувалися до нових умов і брали активнішу участь у громадському житті. З цього середовища вийшло багато лідерів громадсько-політичних та культурно-освітніх українських організацій у різних країнах. Оскільки ця частина зарубіжних українців задавала, так би мовити, тон усім українським громадам, термін “українська еміграція” згодом поширився й на попередніх поселенців та їхніх нащадків, хоча, як справедливо зазначає В.Маркус, із соціологічного та юридичного поглядів йому бракує точності.

Емігрантами називали й тих, хто залишив Україну в перебігу третьої хвилі масової еміграції, здебільшого політичних втікачів, які опинилися на Заході після 1945 р. Таким чином, термін “українська еміграція” певною мірою ідентифікував українську політичну еміграцію міжвоєнного та післявоєнного періодів. Але він уже не був адекватним стосовно їхніх дітей та онуків, а також тих українців, що опинилися за межами України в інші історичні періоди.

Та й самі діти і онуки українських політичних емігрантів, для яких постійне перебування в країні народження стало цілком природним, не вважали себе емігрантами. Водночас вони не бажали відкинути чи заперечити своє українське походження. Вихід із цієї ситуації був знайдений у поверненні до самоідентифікації, яка побутувала до початку масової політичної еміграції та політизації давніх українських громад. Знову повертаються до вжитку такі самоназви, як “американські”, “канадські” і т. ін. “українці”. Інші ж, котрі ототожнювали себе передусім з країною проживання, віддавали перевагу визначенню, що підкреслювало правовий громадянський статус, — “американці”, “канадці” й т. ін. “українського походження” або “українські бразильці”, “українські австралійці” тощо. Дехто вирішував проблему співвідношення етнічної та національної (у західному розумінні терміна, тобто, державної) лояльності, визначаючи себе “через ризик” (hyphenated identity) — як члена американсько-української, канадсько-української, австралійсько-української й т. ін. спільноти.

Усе це, однак, не знімало з порядку денного проблему знаходження об'єднуючого поняття для ідентифікації всіх розсіяних по світу українців, враховуючи те, що за всієї різноманітності конкретних ситуацій і становища українських громад у різних країнах цим громадам притаманні певні спільні вартості та інтереси.

В Україні донедавна термін “українська діаспора” сприймався далеко не однозначно та був об'єктом гострих дискусій. Противники вживання цього терміна посилялися здебільшого на те, що поняття “діаспора” стосувалось і стосується винятково євреїв і провадити тут якісь аналогії з українцями не зовсім правомірно з наукового погляду. Але першоосновою такого підходу була все ж політична кон'юнктура. Річ у

тім, що, по-перше, термін “діаспора” підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного походження; по-друге, в процесі розвитку діаспор недержавних народів неодмінно доходить до формування політичної ідеології, спрямованої на визволення історичної батьківщини й утворення власної незалежної держави. Саме з огляду на ці дві визначальні ознаки поняття “діаспори” його застосування стосовно до відірваної од материнського кореня частини українського етносу було неприйнятним для тих політичних і наукових кіл в Україні, які виступали за збереження її статус-кво у складі СРСР.

Із проголошенням незалежності української держави ставлення до терміна “українська діаспора” значною мірою змінилося. Цей термін якщо й не зробився загальноживим, то, принаймні, набув поширення.

Сьогодні важко сказати, хто й коли став уживати термін “українська діаспора” для означення всіх людей українського походження за межами України. Ще в 1920—1930-х рр. цим терміном користувався визначний український політолог, етнолог і соціолог В.Старосольський. Остаточно ж він утвердився на початку 1980-х рр., коли в дев’ятому томі Енциклопедії українознавства з’явилася стаття під назвою “Українська діаспора”.

В основі поняття “українська діаспора” лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких суміжних з Україною державах українці живуть на землях, здавна населюваних ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є “діаспорою”. Але, крім цієї категорії, тут є й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи — правові, політичні, культурні, психологічні — тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою. При цьому вони становлять у даній країні одну спільноту інтересів та етнокультурного самовизначення. В межах політичних кордонів цих держав вони є меншістю і, незалежно від місця проживання, мають у ряді країн єдиний політико-правовий статус як національна меншина.

Склалася також певна спільність вартостей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв’язок з Україною дає відчуття певної єдності та спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв’язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо.

Враховуючи домінування духовних, психологічних чинників у єднанні всіх українців, можна констатувати, що світове українство — це спільнота, передусім, соціально-психологічна.

Як уже зазначалося, поняття “українська діаспора” означає всю сукупність українців або ж осіб українського походження, що проживають за межами території України. Це поняття, якщо скористатися

класифікацією, запропонованою В.Маркусем, охоплює різні категорії людей українського походження з різним ступенем зв'язків з історичною батьківщиною: українське населення на суміжних українських етнічних землях, які нині не входять до складу України; соціально-економічну еміграцію з України колонізаційного типу від початку XIX ст. до 1960-х-1970-х рр., спрямовану на Схід, головним чином в межах території колишнього СРСР; соціально-економічну (заробітчанську) еміграцію з кінця XIX ст. переважно в західну півкулю; політичну еміграцію після 1917-1920 рр. та з кінця Другої світової війни; індивідуальних різного часу та з різних причин українських емігрантів, які в нових місцевостях свого перебування прагнуть зберегти етнічну ідентичність та підтримувати зв'язки з Україною.

Необхідно підкреслити, що будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення в сучасному світі є, на жаль, досить умовними. Річ у тім, що не в усіх країнах враховується етнічне походження населення. А там, де це робиться, національна належність часто фіксується за країною виходу іммігранта. Тому значна кількість українців, які залишили рідну землю тоді, коли України як окремої політичної одиниці ще не існувало, записана в документах австрійцями, росіянами, румунами, поляками тощо. Крім того, є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна. Їхні дані щодо етнічного складу населення суттєво відрізняються.

Потрібно брати до уваги й те, що донедавна українці в країнах Східної Європи та в республіках колишнього СРСР не мали змоги вільно самоідентифікуватися. Негативне ставлення влади до проявів національної (етнічної) самосвідомості та до прагнення зберегти свою національну культуру, що виявлялося в бракові умов для національно-культурного розвитку, у прихованій або й відкритій їх дискримінації, спричинили ситуацію приховування українцями своєї національності. Сучасні наукові дослідження засвідчують, що усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу формується ще в дитячі роки й у дорослому віці, навіть в іншоетнічному оточенні, зазвичай не змінюється. А тому “зникнення” за даними урядової статистики фактично упродовж життя одного покоління в колишньому СРСР, а також у ряді країн Східної Європи кількох мільйонів українців можна пояснити лише застосуванням щодо них дискримінаційних заходів (з етноцидом включно), що спричинило появу стійкого “етнічного жаху”.

Небезпідставність припущень щодо упередженості й недостовірності офіційної статистики підтвердив, зокрема, колишній міністр Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин В.Михайлов, зазначивши під час проведення в Москві у травні 1996 р. конференції “Діаспорні народи. Держава і суспільство”, що в Росії нараховується 6 млн осіб українського походження (за даними перепису 1989 р. в Російській Федерації проживало 4,3 млн українців). Утім, в українській (часом і в російській) пресі називаються цифри від 10 до 20 млн українців, які вираховуються авторами шляхом екстраполяції

показників природного приросту та міграційного притоку українського населення до Росії. Результати урахування “прихованих” українців не тільки в пострадянських державах, а й в інших кранах світу приводять деяких фахівців до висновку про те, що загальна чисельність українського етносу має сягати 60-80 млн осіб.

Очевидно, такі припущення мають під собою певну реальну основу, однак недостатнє вивчення цього питання не дозволяє оперувати такими показниками як науково достовірними. Тому, незважаючи на існування чималої кількості доказів щодо неточності відтворення чисельності українців у світі офіційною статистикою, ми будемо дотримуватися саме її даних як найбільш вірогідних. Будемо сподіватися, що майбутні переписи населення дадуть нам правдивішу ніж та, що існує сьогодні, інформацію стосовно українців у різних країнах світу.

Беремо, отже, за основу визначення чисельності українців дані офіційної статистики, а там, де не ведеться облік етнічної належності чи етнічного походження населення, — статистику церковну та громадських організацій. Згідно з цими даними, в сьогоденному світі нараховується від 47 до 50 млн українців. У це число входять як ті, що усвідомлюють себе українцями, так і ті, які лише за своїм етнічним походженням частково чи цілковито є українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які проживають за межами нашої держави.

В Україні за даними перепису 1989 р. налічується трохи більше 37 млн українців. За її межами — від 10 до 13 млн. Тобто, кожен четвертий-п'ятий українець у світі проживає за межами своєї історичної батьківщини.

Хоча збереження етнічної самосвідомості є одним з найважливіших чинників формування та функціонування будь-якої діаспори, її загальний рівень в діаспорних частинах об'єктивно не може бути вищим за рівень самосвідомості чи самоідентифікації територіального (поселенського) ядра даного етносу. Слід враховувати, зокрема, що українці в умовах іншоетнічного оточення та необхідності інтеграції в місцеве соціокультурне середовище або не мали можливості підтримувати й розвивати українську етнічність (у колишньому СРСР за межами України), або ж українська етнічність, особливо для другого, третього і наступних поколінь, заважала чи, принаймні, не сприяла їхній соціальній мобільності (в країнах західного світу).

Отже, етнічна самосвідомість діаспори великою мірою зумовлюється тим, що діаспора перебуває за межами розселення основної маси членів етносу й існує у вигляді більших або менших етноареальних чи етнодисперсних вкраплень в іншоетнічному середовищі. Оскільки така діаспорна етнічна група зазвичай менша за чисельністю проти етносу, на території якого вона проживає, її місце в етнічній структурі населення тієї чи тієї країни визначається також поняттям “етнічна (національна) меншина”.

В ряді держав Східної й частини Центральної Європи політико-правовий статус українців як національної меншини закріплено

законодавчо. Це забезпечує певну державну підтримку зусиллям місцевих українських громад щодо збереження своєї самобутності, отримання освіти та інформації рідною мовою тощо. У більшості ж країн забезпечення національно-культурних потреб є справою самих етнічних груп, їхнього бажання, волі й організаційних зусиль.

З огляду на винятково важливу роль, яку відіграє інформація в процесі формування етнічної ідентичності та етнічного самоусвідомлення особи, етнос можна розглядати як особливу інформаційну систему. Відтворення етнокультурних та етноментальних рис членами етносу забезпечується на порядок вищою, як порівняти з міжетнічними контактами, інтенсивністю інформаційних зв'язків усередині етносу. Для цього етнос формує свою власну культурну підсистему, яка прагне набрати рис цілісності та здатності забезпечувати інформаційні потреби його членів.

Що ж до діаспорних груп, то їхня специфіка полягає в тому, що внутрішні інформаційні зв'язки в них значно слабші, ніж ті, які пов'язують їх із нацією країни поселення. Лише частина цих інформаційних зв'язків організується самою діаспорою, перебуває в межах її специфічної культури, здійснюється її мовою. Переважна частина інформаційних зв'язків обслуговується мовою нації країни проживання через її систему національної освіти, її літературу та пресу, її спільні для всієї нації й не орієнтовані спеціально на дану діаспору радіо, телебачення тощо.

Діаспорні групи зазвичай укорінені в соціально-економічні, культурні та соціально-політичні параметри народів, серед яких вони проживають. Необхідною умовою такої інтеграції й подальшого існування діаспори як життєздатної спільноти є культурна адаптація та акультурація її членів — засвоєння мови, культури, норм і стереотипів поведінки відповідного середовища. Водночас цей процес несе й певну загрозу для існування етнічної групи саме як діаспора. Нерідко частина її представників у другому-третьому поколіннях, тобто, діти або онуки першопоселенців, повністю розчиняється серед основного етносу держави — асимілюється.

Дуже важливим, проте не єдиним і не вирішальним чинником, що об'єднує та консолідує зарубіжних українців, є мова. Нинішня українська діаспора — це переважно друге, третє, четверте покоління колишніх українських емігрантів. Вона глибоко вкорінена в соціальне, культурне й економічне життя своїх країн, і цілком природно, що її представники спілкуються мовою, котра виконує функції державної (офіційної, загальноживаної) в даній країні. Статистика свідчить, що чисельність тих, хто володіє українською мовою, у середовищі діаспори неухильно зменшується. “Нас, українців — російськомовних і англійськомовних, полонізованих і румунізованих, угоризованих і ословачених, і всіх інших неукраїнськомовних, — набагато більше, ніж українців україномовних”, — говорив у своєму виступі на Другому Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1997 р. І. Драч і з боєм констатував, що “мовна шагрена шкіри українства зменшується”.

До речі, ті, хто наголошує на факті більшої асиміляції, зокрема мовної, українців в Росії, ніж в США і Канаді, не завжди враховують величину культурної дистанції. Між росіянами і українцями вона значно менша, ніж між українцями та англосаксами. Глибока інтегрованість, вкоріненість етнічної діаспори в усі сфери життя країни проживання, засвоєння її членами духовних цінностей і стандартів місцевої спільноти зумовлюють той факт, що навіть тривале збереження в новому середовищі етнічної самобутності зазвичай не переростає в прагнення пов'язати свою долю з державою свого етносу, переселитися до неї. Діаспорні групи є, таким чином, органічними, хоча й дещо особливими, частинами нації (етнополітичного організму), серед якої вони проживають, а не частинами нації країни походження. Тому, з одного боку, українці, які проживають, наприклад, у США, не перестають бути частиною українського етносу, з іншого — вони належать не до української, а до американської нації, є американцями українського походження. Аналогічно, частина польського етносу, що проживає в Україні, є частиною українського, а не польського етнополітичного організму або нації в політичному значенні цього терміна. Ці об'єктивні обставини життя знаходять свій відбиток у самосвідомості членів діаспорних громад, які насамперед відзначають свою національну (в західному розумінні, тобто державну) належність, а вже потім — етнічну.

Ілюстрацією цього може служити самовідчуття одного з представників грецької діаспори в Україні. Ректор Маріупольського гуманітарного інституту, професор К.Балабанов, названий американським журналом "Тайм" у числі 9 видатних представників грецької діаспори в світі, "чия невтомна діяльність, цілеспрямованість і талант отримали визнання й повагу світового співтовариства", вважає себе, наприклад, "патріотом України, який зберігає в серці часточку тепла Еллади".

Сутність української діаспори як суспільного феномена до певної міри виявляється зі з'ясування того, чим вона не є. Діаспора не є еміграцією, хоча з неї починається. Завдання економічної еміграції — інтеграція. Економічні емігранти бажають якнайшвидше стати повноцінними громадянами нової країни поселення. Свої культуру, мову, звичаї вони зберігають лише тому, що їм легше жити зі "своїми" людьми, спілкуватися рідною мовою. Ці знання й цінності вони стихійно передають своїм дітям.

Від економічних суттєво відрізняються політичні емігранти. Їх не приваблює інтеграція в місцеве суспільство. Вони живуть для країни, яку мусли залишити. Перебування в чужій країні вони вважають тимчасовою необхідністю й тому намагаються зберегти себе та своїх дітей у повному духовному зв'язку з батьківщиною. Довгі роки вони можуть "сидіти на валізах", чекаючи сприятливих умов для повернення на батьківщину й поступово входячи в життя країни поселення. Проте, коли можливість повернутися так і не з'являється, скоріше чи пізніше життя емігрантів (як емігрантів) вичерпується. Вони постають перед необхідністю вибору одного з двох шляхів — асиміляції чи діаспори.

Шлях асиміляції є цілком нормальним і природним. Зарубіжним українцям легше засвоїти мову та культуру свого оточення (покоління, народжені на нових батьківщинах, засвоюють їх, так би мовити, автоматично), ніж дотримуватися традицій своїх батьків і дідів, обравши шлях діаспори. На збереження своєї ідентичності вони мають жертвувати багато часу, енергії, зрештою, коштів. Труднощі цього шляху полягають і в тому, що він загалом мало толерується оточенням. Ним ідуть лише ті, хто його свідомо вибирає.

Які ж мотиви рухають поведінкою цих людей, що вони отримують натомість? “Задоволення діаспори, — пояснює професор із Австралії Р.Сербин, — збереження ідентичності”. Засоби для кращого збереження своєї ідентичності українська діаспора шукає відповідно до обставин, що існують у країні проживання, покладаючись у цьому передусім на себе. У Канаді, наприклад, це робилося за допомогою співініційованої українцями політики багатокультурності. Ознайомлення з елементами української культури й популяризація її серед співгромадян іншого походження приносили українцям пошану та зміцнювали в молодому поколінні почуття повновартості й солідарності зі своїми батьками. Коли українські колядки, українська писанка, українські танці стали настільки відомі й шановані в Канаді, що їх часто представляли як вияв канадської мозаїки, це консолідувало українську ідентичність.

Діаспора шукає сенс свого існування в самій собі. Як дитина не живе для матері, що дала їй життя, так і діаспора не існує для країни, з якої вона вийшла та без якої їй важко існувати.

Зв’язок *етнічної батьківщини* (материка) з діаспорою інший, ніж із еміграцією. Еміграція — це дорога в один бік (з можливістю зворотної рееміграції для деяких), а діаспора — шлях із постійним рухом в обох напрямках.

Повноцінна, справжня діаспора — це своєрідне окреме суспільство. Але воно не замкнуте в собі, не відірване від оточення. Більшість потреб, турбот та інтересів діаспори така ж сама, що й у решти жителів країни поселення. Але в діаспори є ще й інші інтереси та ознаки, які виокремлюють її із загалу, консолідують і роблять власне діаспорою.

Потрібно зазначити, що природа відносин між діаспорою та країною її походження, а також між окремими, розмежованими політичними кордонами частинами самої діаспори досліджена ще недостатньо. Проте з досвіду відомо, що, коли такий зв’язок переривається, припиняється життя відповідної діаспори чи її частини. Специфіку такої інформаційної взаємодії канадський професор П.Потічний убачає в тому, що вона проходить по етнічних лініях зв’язку. Останні утворюють своєрідну тріаду відносин між діаспорою, країнами її проживання та історичною батьківщиною (країною походження). Ця тріада відносин у деяких діаспор, зокрема західної української, відзначається великою стійкістю. Це дозволило діаспорі не тільки забезпечити своє відтворення, а й організувати і контролювати, принаймні, в деяких країнах поселення,

певні політичні та економічні ресурси й тим самим впливати на політику цих країн, а отже, і на міжнародну політику.

Тривале існування діаспори, а тим більше її політична та культурна активність неможлива без розбудови відповідних організаційних структур. Тільки добре організована етнічна діаспора може стати важливим політичним фактором як у внутрішній, так і в зовнішній політиці країни свого проживання.

Для феномена етнічної діаспори характерна ще одна прикметна особливість, на яку звертають увагу дослідники, зокрема П.Потічний. Діаспора може існувати, й існувати дуже довго, не тільки за відсутності політичного центра в батьківщині, а й паралельно з державою. Та ж єврейська діаспора, котра становила певну етнорелігійну групу, століттями діяла як свого роду політичне суспільство, нація у вигнанні. Однак і після утворення держави Ізраїль 75% євреїв і далі живуть за її межами. Тому видається дещо поспішним твердження деяких політологів і публіцистів про те, що, з огляду на реалізацію внаслідок становлення незалежності України головної політичної мети української діаспори й утрату в зв'язку з цим нібито сенсу подальшого її існування, зарубіжні українські громади досить швидко зникнуть, принаймні, як організовані й політично активні спільноти.

Тривалий розвиток українців як бездержавного народу справді сформував у них інше, ніж у давно “одержавлених” націй, ставлення до явища державності. Оскільки українська держава не існувала як даність, як необхідний та звичайний атрибут життєдіяльності етносу, феномен державності став однією з найвищих соціокультурних цінностей, метою, на реалізацію якої були націлені зусилля всієї політично активної частини етносу, зокрема й діаспорної. Але досягнення цієї мети не означає зникнення діаспори. Як зазначалося вище, діаспора існує не для країни, з якої вона вийшла, а передусім саме для себе, і сенс свого існування як своєрідного окремого суспільства вона знаходить у самій собі.

Вже не ідея держави, а реальна Українська держава й далі консолідує, створює стимули для подальшого існування діаспори. Необхідним кроком до обопільного взаєморозуміння мало б бути усвідомлення того, що діаспора має свої, відмінні від наших, інтереси, обумовлені її глибокою інтегрованістю в суспільства країн проживання, і що інтереси українців в Україні й українців у діаспорі збігаються внаслідок цього лише частково.

Вже те, що діаспора є і самим своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, що вона надає та буде надавати, виходячи зі своєї духовної потреби, своїх почуттів і сентиментів до “старого краю”, посильну допомогу (передусім моральну й політичну) Україні, є надзвичайно цінним. Тому налагодження, розширення й усіляке зміцнення зв'язків з української діаспори не тільки є певним моральним обов'язком України як історичної батьківщини всіх зарубіжних українців, а й має на меті досягнення певних раціональних політичних та економічних цілей. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного потенціалу діаспори для встановлення

дружніх і тісних стосунків України з державами проживання зарубіжних українців, посилення ролі, яку відіграє Україна у світовому співтоваристві. У цьому інтереси Української держави й української діаспори цілком збігаються.

Розв'язання всіх проблем, пов'язаних з духовно-культурними, освітніми, соціально-економічними потребами українців, які проживають за межами України, розроблення належної договірно-правової бази здійснюється нашою державою на основі програм розвитку зв'язків з українською діаспорою. Зокрема, завершилося в основному виконання заходів, передбачених Державною програмою “Українська діаспора на період до 2000 року”.

У вересні 2001 р. Президент України підписав Указ “Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року”. Метою цієї програми є забезпечення безперервності системного підходу до розбудови зв'язків з закордонними українцями, конкретизація цих зв'язків відповідно до нових пріоритетів та завдань, що постали перед світовим українством на початку третього тисячоліття; вироблення більш дійових механізмів підтримки діаспори, особливо в посткомуністичних країнах, де триває процес самоорганізації українських громад і лише створюється інфраструктура забезпечення етнокультурних, інформаційних, мовних та освітніх потреб українців; збереження й використання значного інтелектуального потенціалу діаспори в процесах державотворення в Україні, а також для налагодження і зміцнення взаємовигідної економічної, політичної та культурної співпраці України із зарубіжними державами; утвердження українського імені, піднесення престижу України і українства у світі.

Згідно з Указом, Кабінет Міністрів України зобов'язано забезпечити організацію виконання Програми, передбачити у проектах законів про Державний бюджет на 2002-2005 роки видатки на її реалізацію. Національна програма має стати орієнтиром для центральних та місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій у здійсненні державної політики щодо української діаспори.

Держава вживає заходів для повернення в Україну тих зарубіжних українців, які виявлятимуть таке бажання. Відповідно до проекту Закону “Про іноземного українця”, який передано на розгляд Верховної Ради, їм буде гарантоване право на позачергову, позаквотну імміграцію. Держава надасть таким особам можливість набути громадянство України згідно із законодавством України.

Співпраця з українськими громадами здійснюється на основі загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права та міждержавних, міжурядових, міжвідомчих двосторонніх угод з країнами поселення української діаспори в галузях освіти, науки, культури, обміну інформацією. Важливим каналом захисту прав зарубіжних українців є співробітництво з відповідними міжнародними організаціями.

Таким чином, багатогранна сукупна реальність, яку ми означаємо поняттям “українська діаспора”, характеризується такими рисами:

— стрижневим моментом поняття “українська діаспора” є фіксація факту перебування частини українського етносу за межами території його ядра — України;

— термін діаспора підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного (в нашому випадку — українського) походження;

— за невеликими винятками, вся українська діаспора, враховуючи те, що вона зазнає постійних впливів з боку інших етнічностей, належить до маргінального прошарку українського етносу;

— українська діаспора частково розселена компактно, а частково розсіяно, її походження, з одного боку, автохтонне (оскільки частина українського населення опинилася в складі інших держав унаслідок територіальних поділів і перерозподілів), з іншого — іммігрантське;

— українська діаспора становить уже інтегральну частину країни поселення, внаслідок чого її члени, на відміну од недавніх іммігрантів, зазвичай є громадянами даної країни, що не мають наміру повертатися на історичну батьківщину, прагнучи водночас одержати від останньої допомогу в збереженні своєї етнокультурної ідентичності;

— українська діаспора можна розглядати як своєрідну форму соціуму; як сукупність людей українського роду, що через історичні обставини опинилася за кордонами України; попри відмінності в традиціях і культурі між різними територіальними гілками діаспори, соціальному походженні, статусі, освіті й вартісних орієнтаціях її представників, вона зберегла певну спільність інтересів та устремлінь.

Нація (від лат. *natio* — “народ”) — історична спільність людей, яка характеризується низкою ознак: власною назвою, своєю історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадянською культурою, мовою, економікою та однаковими для всіх членів правами і обов'язками.

Поняття нації, її ознак та механізму формування залишаються дискусійними, що свідчить про виняткову складність цього феномену. Визнані авторитети із цього питання відзначають, що “... неможливо виробити “наукову дефініцію” нації; а втім, сам цей феномен існував і існує” (Хью Сетон-Вотсон). Визначилися два основні й до певної міри полярні погляди з цієї проблеми, сформовані під впливом різного історичного і соціокультурного досвіду: нація як співгромадянство (політична, територіальна або ж громадянська нація) та нація як форма існування етносу - “етнонація”.

Основними компонентами першої або західної моделі нації є історична територія, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. Прибічники цієї моделі, яких називають конструктивістами, вважають, що нація є абсолютно новою спільністю людей, яких об'єднує не стільки минуле - спільність походження (крові) і мови (вони зазвичай є не причиною, а наслідком об'єднання в єдину державу), скільки майбутнє – проект власного існування, хай він і не завжди втілюється в життя, та воля до його реалізації. У цьому сенсі нація

– це завжди процес, а не його результат. Спільний план на майбутнє сприяє консолідації людей різного походження, рас, конфесій, нівелює первісні етнокультурні відмінності, формує відносну однорідність мови. Тобто, етнічність розглядається лише як супутнє культурне явище, що твориться домінуючою в державі національною групою або сукупністю груп. Підпорядкованість етнічного громадянському знайшла своє відображення у ряді західноєвропейських мов, у яких похідне від терміну "нація" слово "національність" розуміється саме як громадянство (наприклад, в англійській - nationality, у французькій – nationalite'). У вигляді кальки з цих мов саме в такому сенсі, у значенні "державний", прикметник "національний" нерідко вживається і в сучасній українській мові (приміром, у словосполученнях "національний доход", "національний банк", "національна збірна", "національні збройні сили" тощо). Подібним чином терміни, які зазвичай використовуються для позначення громадян держави безвідносно до їхньої етнічної належності, приміром, "французи", "іспанці", а останнім часом дедалі частіше в такому сенсі й "українці", є в дійсності не етнонімами, а політонімами, тобто, означають не етнічну належність, а підданство, громадянство.

Якщо у Західній Європі більшість націй склалася на основі територіально-політичних об'єднань – держав, то у Східній, почасти Центральній Європі та Азії держави і націй досить часто виникали на основі етнічних утворень. У зв'язку з цими обставинами тут сформувалась "етнічна" або примордіалістська концепція нації як спільноти людей, об'єднаних передусім спільним походженням, культурою, рідною мовою. Тобто формоутворюючу роль для нації відіграє етнічний чинник. Відповідно, до нації належать особи тільки однієї національності, тільки одного етносу. Первинною основою нації, є етнос на тій стадії соціоцивілізаційної зрілості, коли він виступає як самодостатня соціокультурна система і виявляє прагнення до політичного самовизначення. Передусім нації в часі народність – основна етнічна одиниця класового докапіталістичного суспільства, для якої характерні значні територіальні відмінності культурно-побутових традицій, панування місцевих діалектів, часто мовно-культурна і навіть етнічна відмінність мас і феодалної верхівки, наявність, поряд із загальноетнічною, сильною регіональної самосвідомості. Посилення внутрішніх культурно-інформаційних зв'язків, пов'язане з формуванням загальнонаціонального ринку, утвердження єдиної загальнонаціональної літературної мови, розвиток більш-менш масової початкової освіти та засобів масової комунікації, передусім періодичної преси і літератури для масового читача мають своїм наслідком істотне зглажування територіальних відмінностей у культурі, утвердження національної самосвідомості на побутовому та ідеологічному рівнях і свідчать про переростання народності в основну етнічну одиницю нового і новітнього часу - нації. Те, що в процесі формування нації залишається "за" її межами, починає сприйматися як чуже і потенційно вороже. Нація замикається на собі, на власних національних інтересах. Виникає

ідеологія розбудови нації - націоналізм, який розуміється як принцип, що вимагає збігу політичних і національних (культурних) одиниць.

Таким чином, прибічники "етнічної" моделі розглядають націю як етносоціальну спільноту, яка відзначається сформованою свідомістю своєї ідентичності та єдиною унормованою національною культурою. При цьому нація є відносно незалежним, стабільним і водночас динамічним, здатним до самовідтворення етносоціальним організмом, навіть коли вона не створила власної держави. Щоправда, у цьому випадку нація має незавершену структуру, оскільки у неї відсутня політична надбудова. Водночас формування нації нерозривно пов'язане з її суверенізацією, перетворенням народу-етносу на самостійний суб'єкт своєї власної політичної історії.

Прибічники "етнічної" моделі вважають всі нації об'єктивно існуючою" реальністю: як ті, що створили свої держави і чиє існування було безперервним (так звані історичні нації), так і ті, які пережили чи переживають перерву у своєму розвитку. Останні, втративши свою національну самосвідомість, перебувають у стані своєрідного сну. Будителі – "академіки" (історики, філологи, етнографи та ін.), розшукуючи і популяризуючи прояви життя нації минулому, "пробуджують" її до політичного життя.

Формування української нації "етнічна" модель пов'язує з творенням Давньоруської держави, яка сприяла консолідації розрізнених етноплемінних утворень (полян, сіверян, древлян, тиверців, уличів, волинян, білих хорватів та ін.). Проте в період княжої доби націогенез українців не був завершений, відновившись у ХУІ-ХУІІ ст. на тлі становлення козацтва й у процесі національно-визвольної боротьби. Пізніше він "дозрівав" через ряд етапів, відомих як "національно-культурне *відродження*". Розпочавшись у ХУІ ст. як рух передусім військово-політичний, цей процес продовжився наприкінці ХІХ ст. у сфері культури й духовності, у 20-х рр. ХХ ст. - як державно-політична розбудова, нарешті, в наші дні - у формі завершення процесу консолідації української етнонації, розгортання процесу формування на її основі політичної Н., становлення всіх державних інститутів.

На противагу "етнічній", західна модель розглядає націю як результат реалізації розробленого невеликою групою інтелектуалів "національного проекту". Спочатку, стверджують прибічники цієї концепції, виникає ідея нації як відображення потреб і умов свого часу. При цьому етнічна належність населення є лише вихідним пунктом, фундаментом і сама по собі не гарантує і не визначає виникнення на її основі нації. Якщо етнос є утворенням переважно культурно-духовним, то нація – передусім політичним. Перетворення етносу на Н. вимагає цілеспрямованих зусиль і бажання їх зробити. Це завдання здійснюють "розбудовники нації" (а не "будителі", як стверджують прибічники етнічної моделі Н.). Історичні спогади, ідеї, філологічні, археологічні, етнографічні та ін. матеріали слугують лише доказами, покликаними легітимізувати проект розбудови нової реальності нації. У цьому сенсі всі нації, в тому числі такі

"історичні", як французька, британська, німецька, італійська та ін. є новими націями. На підтвердження цієї думки нерідко наводяться слова Массімо д'Азельйо, який 1861 року, коли відбулося об'єднання Італії, зауважив: "Ми створили Італію, тепер ми мусимо створити італійців".

Відповідно до західної моделі, проект розбудови української нації та сучасна українська національна самосвідомість виникають в кінці ХУІІІ ст. у середовищі освіченої російськомовної еліти Малоросії у відповідь на пропозицію приєднатися до проекту розбудови російської нації. На першому етапі свого розвитку український проект обґрунтовував окремішність української національної історії від імперської версії російської історії, в якій українцям відводилась роль частини російської нації. Проголошувалась нерозривність політичної традиції між Малоросією як безпосереднім продуктом Козацького союзу з Польсько-Литовською співдружністю, з одного боку, і Київською Руссю, з другого. У першій половині ХІХ ст. до українського проекту прилучилась інтелігенція Галичини, яка відмовилась ставати частиною, відповідно, польської нації.

У ХІХ ст. розгорнувся збір і популяризація етнографічного та фольклорного матеріалу, які стверджували окрему українську культурну ідентичність. Її наукове і філософське обґрунтування від самого початку мало політичне значення, оскільки суперечило намаганням імперії довести, що українська культура є лише варіантом російської. В час, коли нація визначалася в культурному сенсі, її мова, передусім мова "високої" культури – літератури, неминуче ставала політикою: створення української літератури закономірно приводило до ідеї творення українського суспільства та української нації. Першим, хто повною мірою усвідомив політичну значущість рідної культури, "націоналізував" її та зробив мову засобом мистецького висловлення, був Т.Шевченко. Це зробило його будівничим сучасної української самосвідомості. Водночас політичні наслідки створення україномовної "високої" культури зрозумів і царський уряд, запровадивши перші обмеження на вживання української мови.

Завдяки зусиллям "розбудовників" нації наприкінці ХІХ завершується в цілому процес "націоналізації" переважної маси українського етносу: колишні малороси, козаки, русини, руські люди, просто "тутешні" та ін. починають називати себе українцями, а свою Батьківщину — Україною. Надзвичайно важливим для становлення української нації було питання всеукраїнської єдності через існуючий тоді російсько-австрійський кордон. Вирішення цього питання, коли з'явилися особи та організації, що мислили в категоріях "пан-українських" національних інтересів, вважається завершенням формування української нації. Тим самим, "український проект" впритул підійшов до свого практичного втілення у формі створення незалежної держави.

Відмінності між "етнічною" та західною моделями нації виявляються, зокрема, в трактуванні їх прибічниками характеру взаємозв'язку між мовою та національністю. Наприклад, перші вважають, що українці Росії

та Австрії стали однією нацією тому, що розмовляли однією мовою. Другі, навпаки, переконані - вони почали розмовляти спільною мовою тому, що спершу вирішили бути однією нацією. Це впливає з різного підходу зазначених концепцій до характеру зв'язку між індивідом і нацією. Так, відповідно до "етнічної" концепції, індивід завжди залишається членом спільноти, у якій він народився, навіть у випадку, коли він емігрує до іншої спільноти. Західна ж концепція проголошує, що людина має належати до певної нації, але може вибирати до якої саме. В реальній дійсності більшості націй. притаманні у різних пропорціях риси і громадянської, і етнічної моделей. За всіх відмінностей у їх трактуваннях природи Н. йдеться про державотворчу спільноту. Зокрема, прибічники обох концепцій включають у визначення нації ознаку, на яку вказував ще Ем. Дюркгейм: "спільна воля", яка є єдиною тривалою підвалиною держави.

Переломним рубежем у розвитку української нації став 1991 р., коли ця спільна воля була реалізована у власній державності. Перед незалежною Україною одразу ж постало завдання розробки концепції свого етнонаціонального розвитку. Дилему вибору між "етнічною" та західною, громадянською моделями нації розробники Конституції України (1996) вирішили шляхом поєднання елементів обох цих підходів. Так, у преамбулі Основного Закону проголошується, що Конституція приймається від імені "українського народу — громадян всіх національностей". Отже, "український народ" є не етнонімом, а політонімом, а загальнонаціональна ідентичність визначається, відповідно, не етнічністю, а громадянством. Це знайшло своє відображення в паспортах та інших документах, що посвідчують особу громадян України, з яких вилучено графу "національність". Водночас статті 10 і 11 Конституції відзначають наявність у складі українського народу "української нації", російської та інших національних меншин, а також "*корінних народів*". Таким чином, визнано існування одночасно двох українських націй – громадянської (політичної) та етнічної. Щодо інших етнічних спільнот, які проживають на території держави, то вони є складовою української громадянської нації, але в той же час не входять до української етнічної нації. Очевидно, що виокремлення останньої обумовлене незавершеністю внаслідок складних історичних обставин її внутрішньої консолідації, а відтак - потребою завершення процесів її становлення як самодостатньої етносоціальної системи. Тільки такі системи здатні постійно нарощувати рівень своєї самоорганізації, ефективно інтегрувати меншинні етнічні групи, що проживають в межах держави та зростаючу кількість іммігрантів. Лише таким чином нація може забезпечити своє виживання і розвиток в умовах лавиноподібного наростання міжнародних людських, інформаційних та інших зв'язків, обумовлених сучасною глобалізацією. Ставши такою системою, українська етнічна нація гарантує своє майбутнє. Тим самим вона повністю реалізує завдання, закладені в основу "етнічної" моделі нації. Певний, ймовірно, нетривалий період співіснування в теорії та практиці

етнонаціонального будівництва рис, характерних для обох моделей, завершиться переходом українського суспільства до громадянської моделі нації. Поняття "громадяни України" та "українці" остаточно стануть тотожними.

В умовах, коли світ стає дедалі більше єдиним, нації, як утворення динамічні, також постійно змінюються. У великих регіонах формуються спільні риси культури, духовна близькість, спільна психологія. нації виходять за свої межі, кордони між ними у багатьох відношеннях стають умовними. Виникає нове розуміння національної ідеї, яка включає в себе ідею Європи як спільного дому. Однак, зазнаючи постійних змін, нації і в ХХІ ст. залишаються основними формами існування людства, а "національний статус є загально визнаною вартістю політичного життя нашого часу" (Бенедикт Андерсон). Незважаючи на неодноразові пророцтва, "кінець ери націй", схоже, не збирається наставати.

Народ — складне етносоціологічне та політико-правове поняття, яке має низку вузьких та широких тлумачень: 1) все населення (спільність громадян) певної країни як державно-правового утворення, іноді ототожнюється із політичною (громадянською) нацією; 2) сукупність нижчих прошарків суспільства в контексті соціального конфлікту (напр. революції, повстання), вживається переважно у марксистських теоріях; 3) етнічна спільність соціально стратифікованого суспільства в історичну добу (іноді вживається також тотожне поняття (але нижчого рівня інтеграції) "народність"), яка в етнічному розвитку передуює *нації*; 4) спільність вищого, аніж нація рівня, в якій поєднується соціальне і національне, інтереси різних етнічних та соціальних груп певної території (держави), коли внаслідок усвідомлення спільності цих інтересів усі ці етносоціальні складові виступають як єдиний суб'єкт історичного процесу.

Якщо узагальнити, то "народ" переважно пов'язується із територіальними ознаками, які можуть виражатися у політико-правовій сфері (збігатися із межами певної держави — суб'єкту міжнародного права), або в історико-географічному чи історико-етнографічному районуванні. Наприклад, у США вживаються часто як синоніми поняття "американський народ" та "американська нація", але "народ" виступає скоріше у сферах, пов'язаних з морально-правовими та державно-правовими ситуаціями і конфліктами, переважно як ціннісна категорія. В Україні поняття "народ України" не є тотожним "українському народу", оскільки несе не етнічне навантаження, а юридичне (суверен у Конституції, об'єкт присяги у війську), охоплюючи усі етнічні та соціальні групи населення України, інтерпретуючи їх як певну сконсолідовану (чи в процесі консолідації) спільність із відповідно спільним інтересами. "Український народ" — традиційно більш вузьке поняття, яке охоплює спільність людей лише українського етнічного походження і культури, часто ототожнюється з українською етнічною (не політичною) нацією. "Український народ" складає серцевину, основу

“народу України” як виразник історичної специфічності, унікальності і окремішності території України, як титульний народ. При тому в українознавстві к. XIX — поч. XX ст. мало місце ототожнення “українського народу” із етнічними українцями, що належали до нижчих соціальних прошарків, що стало результатом впливу на український модерний національний рух соціалістичних доктрин. Таке ототожнення зашкодило органічному державотворенню у добу національно-визвольних змагань, і згодом вже не вживалося в відповідних теоретичних конструкціях. Впровадження в правничий обіг поняття “народ України” як наслідку демократичного підходу до національної проблематики має забезпечувати права громадян на вільну національну *самоідентифікацію* у межах цього поняття, тобто в межах загальнодержавної спільності. Це передбачає перевагу політико-правничих підходів у цій царині замість етнічних, конфесійних або ін.

Народи корінні – *народи (етноси)*, що історично склалися і проживають на даній території. Якщо такий народ має своє державне утворення (*етнополітичний організм*), воно зазвичай носить назву цього народу (напр., Україна в українців, Литва у литовців, Франція у французів тощо). Націю, яка дала назву державі, у зв'язку з цим нерідко іменують також "титульною". У міжнародно-правових документах під “корінними народами” або "споконвічними народами" розуміються лише етнічні меншини, які не мають імміграційного походження і проживали на своїх землях до приходу переселенців з інших районів. В Україні до таких народів можуть бути віднесені караїми, кримчаки, кримські татари, гагаузи.

Державність не є обов'язковим атрибутом народів, у тому числі корінних. Деякі з них, приміром караїми Криму, ніколи не мали внаслідок малочисельності своєї державності. Інші, скажімо, кримські татари, втратили її – перший раз після завоювання Російською імперією і вдруге – внаслідок насильницької депортації за межі своєї етнічної території у 1944 р. та ліквідацією Кримської АРСР, перетвореної в область у складі РРФСР (з 1954 р. – у складі УРСР). Не є гарантією забезпечення своєї державності і багаточисельність корінних народів. До недавнього часу фактично не мали її, зокрема, українці.

Термін “корінні народи”, що застосовувався переважно в етнографічній літературі як синонім поняття "автохтонні" чи "аборигенні" народи, у другій половині 20-х рр. XX ст. набирає в колишньому СРСР важливого політико-правового значення. Це було викликано необхідністю обґрунтування прав національностей на ту чи іншу форму реалізації національного суверенітету (щоправда, лише формального) на своїй етнічній території в умовах багатонаціональної федеративної держави. СРСР створювався як система ієрархічно побудованих етнотериторіальних утворень, в яких в ідеалі всі громадяни певної національності мали зосередитись у "своєму" утворенні. Політична суверенізація народів, здійснена на основі такого підходу, мала своїм

наслідком те, що 98% населення колишнього Радянського Союзу мали свої національно-державні чи національно-територіальні утворення і отримали в них статус корінного народу. Це надавало їм певні можливості в задоволенні національно-культурних та господарсько-економічних інтересів, а відтак - для відтворення власних етносоціальних спільностей в межах "свого" територіального суверенітету. Використовуючи ці можливості, національні еліти почали створювати умови для розгортання процесів формування модерних націй, що отримали назву національного відродження. Проте вже в 1930-х рр. ці спроби рішуче згортаються правлячим режимом. Політика спрямовується на денационалізацію, національну уніфікацію та насильницьку русифікацію народів. В цих умовах термін НК поступово втрачає своє політико-правове значення. Однак з середини 1980-х рр. у зв'язку з процесами розпаду СРСР поняття корінного народу на деякий час знов починає активно використовуватись у політичних документах і засобах масової інформації для обґрунтування національними елітами права своїх народів на ту чи іншу форму національного суверенітету, при вирішенні проблем державної мови, громадянства тощо.

З утворенням на місці колишнього СРСР незалежних національних держав поняття корінного народу на певний час зникає з правових документів. Зокрема, в Декларації прав національностей (1991) і в Законі "Про національні меншини України" (1992) цей термін відсутній. Він знов з'являється в Конституції України (ст. 11, п.3 ст. 92, п. 3 ст. 119). Однак тепер він не включає в себе української (етнічної) нації і подається в одному ряду з поняттям "національні меншини". Разом з тим, чинне законодавство не визначає належним чином поняття корінних народів, їх статус, права та обов'язки. Залишається дискусійним питання про те, які етноси України можуть бути визнані корінними народами. Відповідно до проекту Концепції державної етнонаціональної політики України (1999) корінними народами є "автохтонні етнічні спільноти, які історично склалися і проживають на сучасній території України, становлять етнічну меншість в складі її населення і не мають за її межами власної державності". Цим вимогам відповідає ряд етносів України: кримські татари, гагаузи, кримські караїми і кримчаки. Водночас у міжнародних документах поняття "корінного народу" має дещо інше значення, близьке до терміну "аборигенні народи". Тобто йдеться про такі етнічні спільноти, які відстали у своєму цивілізаційному розвитку і ведуть традиційний спосіб життя, збереження якого вимагає захисту території їхнього проживання від припливу іншого населення та сучасної індустрії. Прикладом можуть бути спеціальні резервації аборигенів Австралії, індіанців США, спеціальний статус території саамів у Фінляндії тощо.

Оскільки етносів, які б відповідали визначенню корінного народу у міжнародних документах, в Україні немає, на думку ряду експертів, дане поняття потрапило у вітчизняні правові документи безпідставно. У випадку надання деяким етносам України статусу корінного народу на них мають бути поширені права, передбачені для цієї категорії етнічних

спільнот міжнародними документами. Це, зокрема, право на самовизначення у формі національно-територіальної автономії; забезпечення в межах її території права власності на землю, надра, водні та інші природні ресурси; формування альтернативних, побудованих за етнічним принципом, владних структур тощо. При прийнятті рішень стосовно надання такого статусу має обов'язково враховуватись те, що зазначені автохтонні етноси України є сучасними урбанізованими спільнотами, які проживають змішано з іншими національностями, і до того ж становлять серед них чисельну меншість (наприклад, кримські татари складають приблизно 13% населення територіальної автономії - Автономної Республіки Крим). Надання їм в цих умовах статусу корінного народу, поряд із зміцненням гарантій збереження цими спільнотами етнічної ідентичності, могло б мати й негативні наслідки. Йдеться передусім про те, що надання їм прав корінного народу призвело б до порушення на території їхнього проживання прав інших етносів.

Водночас при вирішенні політико-правових питань щодо статусу автохтонних народів необхідно виходити з того, що вони, як і титульний етнос, не мають, окрім України, іншої території, де могли б зберігати та розвивати власну етнічну самобутність. У зв'язку з цим Українська держава має щодо цих народів особливі зобов'язання. Приміром, у випадку втрати самобутності так званою класичною етнічною меншиною, це не становитиме загрозу для всього однойменного етносу, оскільки більшість з них мають потужні етнічні ядра в інших державах. Якщо ж розчинення зазнає автохтонна етнічна спільнота, це означатиме остаточну її втрату і збіднення, тим самим, культурної багатоманітності України та людства в цілому. Тому міжнародним обов'язком нашої держави є створення таких умов для розвитку своїх автохтонних народів, які забезпечили б їх самовідтворення та розвиток.

Меншина (етнічна, національна). Сутність феномена меншини першими почали з'ясовувати соціологи, етнологи і певною мірою антропологи. Так, Д.Янг на початку 1930-х років звертав увагу на те, що на той час у англійській мові “не існувало слова, яке з філологічною відповідальністю могло бути застосоване до всіх груп, котрі відрізняються своїми біологічними, а також національними рисами, або ж комбінацією і тих і тих”.

Важливий крок у розробку наукової концепції меншини (меншинних груп) зробив американський соціолог Люїс Вірт. Поняття “меншина” він визначив таким чином: “група людей, яка на підставі своїх фізичних чи то культурних характеристик відрізняється від інших у суспільстві проживання відмінним й нерівноправним ставленням до себе, й яка вважає себе об'єктом колективної дискримінації”. У цьому контексті згадаємо концептуальні визначення поняття “меншина” ще кількома визнаними фахівцями у даній галузі — це американські соціологи

М.Харріс і С.Веглі, Р.Шермерхорн та голандський соціолог Г. Ван Амерсфорт. Так, С.Веглі та М.Харріс вважають, що меншину можна визначити за такими показниками: 1) меншини є підпорядкованими сегментами комплексних державних суспільств; 2) меншинам властиві специфічні або ж культурні риси, які з позицій доміантних сегментів вважаються такими, що заслуговують на меншу увагу; 3) меншини — це самосвідомі спільноти, об'єднані специфічними рисами, що властиві їхнім членам; 4) членство в меншинах визначається походженням; 5) члени меншин прагнуть (унаслідок свідомого вибору чи необхідності) до шлюбів у середині своєї групи. Р.Шермерхорн у своїй відомій книзі “Компаративні етнічні відносини” поряд з іншими атрибутами, про які згадували його попередники, підкреслює ще одну характеристику меншини — а саме те, що вона представляє меншу половину населення того чи іншого суспільства. Г. Ван Амерсфорт звертає увагу на такі властивості меншини, як те, що вона є перманентним колективом населення держави, кількісний склад (мається на увазі невеликий) виключає меншину із ефективної участі у політичних процесах, меншина перебуває у занедбаній позиції.

Приблизно подібний набір характеристик феномену меншини міститься й у визначенні інших дослідників. Головними із них є такі: а) меншина — це група людей; б) меншина у кількісному плані поступається доміантній групі; в) меншина перебуває у занедбаному стані. Нагадаю, що у зарубіжній соціології група трактується як людська спільнота, що згуртовується з метою здійснення узгоджених дій як спільнота. Щодо такої характеристики меншини, як занедбаний (дискримінований) стан, то тут мусимо зважати не лише на конкретні прояви дискримінації чи пригнічення з боку домінуючої групи, але й на обмежені можливості (навіть у державах з високим ступенем демократії) реалізації свого потенціалу у межах усього суспільства. Останнє значною мірою зумовлюється статусом, кількісним складом та рівнем згуртованості й готовністю до активних дій, спрямованих на поліпшення свого становища.

У контексті викладу концепції меншини варто звернути увагу на суто юридичні параметри цього поняття, оскільки статус меншини вимагає певного правового її захисту від можливих утисків з боку домінуючої більшості. Тому у документах ООН та інших міжнародних організацій виділяються базові ознаки, володіючи якими меншина виступає суб'єктом міжнародного права. Вони в основному співпадають з ознаками, за якими меншину визначають соціологи: 1) кількісний склад. Меншини мають поступатися у кількісному відношенні іншій частині населення, яка становить більшість; 2) домінуюче становище; 3) відмінності у етнічному чи національному характері, культурі, мові або релігії. У цьому контексті доцільно нагадати, що в основу вироблення позиції ООН стосовно меншини було покладено їхнє визначення, запропоноване Франческо Капот орті: “меншиною є група, яка у кількісному плані поступається останній частині населення держави і яка

не є домінуючою, а її члени, будучи громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні чи інші характеристики, відмінні від іншої (останньої) частини населення і виявляються, навіть якщо і опосередковано, почуття солідарності, спрямоване на збереження їхньої культури, традиції, релігії чи мови”.

Кожен із типів меншини — від релігійних, расових до тих, які визначаються за характером їхньої поведінки — поряд з загальними для всіх властивостями має свої специфічні риси, які зумовлюються чи то їхнім походженням, чи то їхнім демографічно-соціальним статусом.

Етнічна меншина. Термін “етнічна меншина” у науковій зарубіжній та вітчизняній літературі вживається не так давно, хоча термін “етнос”, від якого він походить, відомий науці вже довший час. Аналіз спеціалізованих довідкових видань, зокрема енциклопедій, словників та літератури з етнонаціональної проблематики засвідчує, що термін “етнічна меншина” більш інтенсивно використовується десь з середини 1960-х років (у колишньому Радянському Союзі — з початку 1970-х років) а до цього як синонім частіше вживався термін “національна меншина”, Такий стан з термінологією був зумовлений об’єктивними причинами. Саме в останній третині ХХ століття відбувався етнічний ренесанс у поліетнічних країнах Америки і Європи, а етнічний фактор почав відігравати неабияку роль у їхньому суспільному житті. Щоправда, ще з початку 1950-х років здійснювалися спроби Ф.Капоторті замінити поширений термін “національна меншина” терміном “етнічна меншина”. Етнічна меншина, як і етнос, може існувати і дисперсно й у її долі головну роль відіграють не етнополітичну, а етнокультурні цінності, які об’єднують вихідців одного й того ж етносу в інонаціональному середовищі.

Відомий німецький правознавець Георг Бруннер у своїх дослідженнях, зв’язаних з пошуком механізмів захисту етнічних меншин, особливої ваги надає критеріям групової ідентичності, яка, на його думку неможлива без усвідомлення цієї ідентичності. Почуття приналежності до однієї й тієї ж спільноти, вважає Г.Бруннер, з чим я повністю погоджуюся, є ключовою ознакою поняття “меншина”. У цьому контексті варто пригадати й тримати у полі зору характеристику ідентичності як рухливого феномену, що підкреслив канадський антрополог Мауро Перессіні. Тобто, людина об’єктивно є носієм кількох ідентичностей (наприклад, культурної, етнічної, класової), які виявляються у залежності від конкретних умов. Дослідники, ідентифікуючи особу у етнічному, культурному, статевому чи іншому якомусь плані, повинні враховувати, що “будь-який поділ у контексті ідентифікації є довільним і лише одним із багатьох можливих”. Такий підхід дає змогу уникнути переоцінки тих чи тих факторів в оцінці сутності феномену й врахувати вплив інших чинників.

Взагалі етнічна меншина — це різновид етнічної групи населення тієї чи іншої держави. Оскільки сьогодні практично не існує етнічно гомогенних (однорідних) держав, то населення кожної із них за їхнім

складом можна уявити як суму існуючих в її рамках етнічних груп. За енциклопедією соціальних наук, “сегменти населення утворюють етнічні групи, яким властиві: а) спільне походження (дійсне або ж уявне); б) відповідні культурні чи фізичні характеристики; в) система поглядів та зразків поведінки. Власне, згідно з цією ознакою, яка, на мій погляд, є універсальною й досить вдалою, бо охоплює найбільш важливі якісні характеристики різних етнічних сегментів будь-якого суспільства, етнічною групою є як більшість (найбільша, домінуюча спільнота), так і меншість (або меншини) всього населення даного суспільства. На основі визначень меншини, однією з ознак котрої є її занедбане становище (як вже відзначалося у результаті не лише безпосередньої дискримінації, але й як наслідок невикористаних потенцій), відомий німецький етносоціолог Фрідріх Гекманн робить такий висновок про сутність етнічної меншини: “Етнічні меншини — це занедбані, пригноблені, дискриміновані й відзначені певним тавром етнічні групи, які існують у рамках системи етнічної ієрархії”. Додам, що таке визначення є у дусі оцінки реалії сьогоdnішнього дня, коли у міжетнічних стосунках у поліетнічних країнах дуже чітко виявляється прагнення з боку етнічної більшості підкорити собі меншини, а з боку меншин — прагнення до етнічної автономії, або й до витворення національної держави (прикладом може бути Югославія, Грузія, Росія). Продуктивною ідеєю у Ф.Гекманна є типологія етнічних меншин, в основу якої покладено три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище у суспільстві; в) політичні орієнтації. Згідно з цим етнічні меншини можуть бути п’ятьох типів: 1) національні меншини; 2) регіональні меншини; 3) емігрантські меншини; 4) колонізовані меншини; 5) нові національні меншини.

Інтерпретацію кожного із типів етнічних меншин можна концентровано передати таким чином: 1) Національні меншини утворилися внаслідок виникнення націй-держав (національних держав), для котрих важливою умовою було співпадання державної самоорганізації й етнічної приналежності їхнього населення. “Острівки” з відмінною етнічною ідентичністю у рамках утворених національних держав й склали національні меншини як різновид етнічної меншини. 2) Регіональними меншинами є групи населення, які з різних причин всупереч уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність, або ж завдячуючи етнічним і політичним рухам заново хочуть відкрити і оживити “призабуті” етнічні традиції й культуру, а також окремі образи минулого. До таких меншин, зокрема, належать баски й каталонці в Іспанії, валійці й шотландці у Великобританії тощо. Власне, ті меншини, які тримаються своєї ідентичності, що була їм властива до утворення національних держав.

3) Інший тип меншини — емігрантський — добре знайомий і українській науковій літературі. Серед емігрантських етнічних меншин виділяються поселенські та заробітчанські. Перші утворюються із іммігрантів, які прибули, чи то прибувають на постійне місце мешкання,

другі — із іммігрантів, які прибувають з метою працевлаштування. Хоча доречно відзначити, що іммігранти-заробітчани можуть бути тимчасовими й тривалими, а згодом осідати на постійне проживання. 4) Щодо колоніального типу етнічних меншин, то їх приклади легко віднайти у багатьох поліетнічних країнах світу: індіанці у Північній Америці, древні жителі Австралії, полінезійське населення Австралії, пігмеї та бушмени Африки. Згідно з визначенням Ф.Гекманна, “колоніальні меншини — це нащадки древнього населення завойованих і заселених колоністами територій, які у процесі пограбування, знищення й витіснення були позбавлені їхньої успадкованої економічної основи життя й соціальна структура та культура котрих була вкрай знищена”. 5) Останній тип етнічних меншин — “нові національні меншини” — є результатом утворення нових національних держав, причому на етапі становлення останніх. У згаданих працях мова йде про “третій світ”, у якому національні держави виникли у результаті чисто колоніального поділу територій та встановлення кордонів без врахування етнічної специфіки.

Для розуміння структури та функцій етнічної меншини (у соціологічних студіях вони є чи не найважливішими), необхідно чітко уявляти собі її якісні характеристики та механізм відтворення. Крім того, варто пам’ятати, що терміном “етнічна меншина” визначається статус груп населення в ієрархії поліетнічного суспільства та їхнього місця у системі міжетнічної взаємодії у двох головних напрямках: меншина — домінуюча більшість; меншина — меншини. Серед якісних характеристик етнічної меншини можна виділити ті, які складають її сутність й через котрі етнічна меншина себе реалізує. Щонайперше — спільне походження. Цю ознаку можна вважати базовою, оскільки за всіх обставин вона залишається у системі етнічних характеристик. Скажімо, у складі якого б етнополітичного організму (держави) не перебували вихідці з України, вони там за певних умов (необхідних для визначення статусу меншини) складають меншину з відповідним етнонімом (самоназвою) — українська, за країною походження, якщо не окремих даних суб’єктів, то їхніх предків.

Іншими важливими індексами будь-якої етнічності є мова, релігія, культура, ціннісні орієнтації, почуття й поведінка в оточуючому середовищі. Перераховані індекси відносяться в основному до сфери духовного життя та психологічної сутності людей. Є ще одна група ознак етнічності, яка пов’язана з фізичними характеристиками людей — колір шкіри, конституція тіла. У Великобританії, наприклад, колір шкіри використовувався як етнічний індикатор у переписах населення у 1983-1984 рр., оскільки вважалося, що дискримінація здійснюється на основі кольору шкіри (чорні — білі). Щоправда, наступний перепис (1991 р.) дещо розширив діапазон етнічної класифікації, додавши такі показники, як “азіати”, “інша раса чи етнічна група”. Тут перераховані ознаки етнічної меншини як простий набір характеристик, однак наявність їх у людини чи у певної групи людей не завжди дає підстави вважати їх

такими, що належать до однієї етнічної меншини. Етнічне ество людей виявляється лише у їхній взаємодії з іншими людьми, коли є можливість порівняти себе з іншими, а отже і сприймати себе як відмінну від інших групу людей.

Існування етнічної меншини пов'язане перш за все з можливостями збереження себе як певної цілісності та розвитку тих аспектів етнокультурного буття, за якими (якщо відсутні чіткі фізичні ознаки) ця меншина вирізняється з-поміж інших. Самовідтворення етнічної меншини відбувається за таких умов: 1) наявність природного приросту; 2) збільшення кількості (або ж фіксація стабільності складу) у результаті зростання рівня етнічної самосвідомості серед населення й ідентифікації себе з тією чи іншою меншиною; 3) безперервність процесу міжпоколінної передачі етнічної інформації, що забезпечує тяглість етнічності; 4) наявність конституційної наповненості меншин, наявність у них інституцій (організацій культурного, політичного, соціального плану, засобів масової інформації, культурно-мистецьких, навчальних закладів, які готують кадри для етнічних меншин тощо), власне тих структур, які сприяють зміцненню зв'язків у середині меншини й забезпечують її життєдіяльність. Власне кажучи, наявність таких інституцій й їхнє функціонування дає підстави для стверджень тієї обставини, що етнічна меншина існує фактично, а не в уяві дослідника чи лідерів етнічних рухів.

До речі, у західній літературі вже давно розрізняють “справжні етнічні меншини” і “псевдоменшини”. До перших належать ті, які мають свою соціологічну структуру (певну економічну, політичну, культурну, конфесійну стратифікацію й відповідні органи, що забезпечують життєдіяльність меншини); а до других — ті, котрі формуються штучно на хвилі політичних змін у суспільстві, чи за бажанням лідерів етнічних рухів. Останні, як правило, не витримують перевірки часом, бо у них надто обмежені ресурси генерування етнічності (малий кількісний склад, відсутність соціологічної структури, конституційна наповненість майже відсутня).

Згадані вище інституції є виявом прагнення (його матеріалізації) до згуртування значної частини осіб одного і того ж етнічного походження у поліетнічному суспільстві, функціонуванням етнічного соціуму. За таких умов цей соціум набирає статусу етнічної меншини з відповідними наслідками, які цим статусом зумовлюються. Мається на увазі, зокрема, й реалізація прав членів цієї меншини не лише на індивідуальному, але й на груповому рівні, тобто тих прав, які пов'язані з їхнім етнічним самовизначенням.

Отже, етнічна меншина: 1) є своєрідним різновидом спільності людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти;

2) найпершою умовою реалізації етнічної меншини як цілісної структури є її взаємодія з іншими етнічними групами населення країни проживання, у процесі якої наповнюються змістом формула “ми-вони”;

3) етнічна меншина — це чітко визначений статус у відношеннях, які складаються у полі етнічному суспільстві, де базовою є формула “більшість-меншість”;

4) межі терміну “етнічна меншина” визначаються його співвідношенням з термінами “етнічна група”, “національна група”, які, як і перший, відтворюються те чи інше суспільне явище. За можливостями застосування кожного із термінів до етнічних сегментів суспільства вимальовується такий структурно-понятійний зв'язок між ними: етнічна група (охоплює як меншинні групи так і домінуючу етнічну групу населення) — етнічна меншина (спільність на базі суто етнічних ознак й кількісно поступається основній етнічній групі країни) — національна меншина (спільність, яка формується як на основі етнічних ознак, так і на базі певних політичних орієнтацій);

5) функції етнічної меншини як цілісної структурної одиниці у поліетнічному суспільстві (зокрема, відтворення своєрідного етнокультурного середовища та створення умов для комфортного співіснування й взаємодії з домінуючою етнічною групою населення) реалізується через власні організації та об'єднання, навчальні та мистецькі заклади, засоби масової інформації;

6) життєдіяльність етнічної меншини та перспективи її розвитку залежать від двох груп факторів: а) внутрішніх (кількісний склад, наявність певної соціологічної структури, відповідного рівня конституційної наповненості) та б) зовнішніх (політика держави щодо етнічних меншин; межі можливостей зв'язків з ядром відповідного етносу; стан міжетнічних стосунків у країні проживання).

Співставлення текстуального визначення змісту двох термінів у більшості випадків виявляє несуттєву різницю: 1) “Енциклопедія соціальних наук” (1933, 1954 рр.): “...національна меншина визначається наявністю спільного культурного та духовного походження, що виявляється у окремій мові, літературі, пресі ті театрі, а також у різномірних організаціях, партіях та інших формах культурної й соціальної діяльності”. 2) відомий австрійський дослідник національних меншин Ерїх Майр: “Значна за розмірами, здатна до самоорганізації група, яка складається із осіб, що відчують приналежність до однієї національної спільноти й перебувають у інонаціональній державі, причому це та група, яка бажає захищати свою історико-політично-культурну самобутність від змін й проникнення до неї інших елементів чи бажає зберегти власне культурне або ж політичне життя”.

Додам до вищеподаних характеристик ще одну, але, на мій погляд, важливу детально, на яку свого часу звернув увагу Ініс Клод в середині 1950-років і яка є визначальною у роздумах про сутність національної меншини. “Ми, — писав І.Клод, — можемо сказати, що національна меншина існує лише тоді, коли група людей в рамках держави демонструє переконання, що вона складає націю чи частину нації, яка відрізняється від національного організму, до котрого належить більшість

населення цієї держави, відчуває, що її національний характер не поділяє, а можливо й не взмозі поділити, меншинна група населення”.

У І.Клода є ще й таке зауваження: проблема національних меншин виникає тоді, коли виникає відповідна ситуація у рамках концепції національної держави. Власне тоді, коли більшість або меншість будують ідеал політичної спільноти, яка вбирає в себе лише членів даної нації й виключає всіх інших. Цей момент, як на мене, є ключовим у спробах розрізнити національну та етнічну меншини. Для першої характерно прагнення (згадаймо про різницю між етносом і нацією) до відокремлення, до об'єднання в окремому політичному організмі, основу котрого складала б представники цієї меншини. При цьому таке прагнення усвідомлене, притаманне не окремим лідерам рухів чи то партій, а принаймні значній частині членів меншини. Для етнічної меншини властиві інші визначальні моменти, не пов'язані з сепаратизмом (тут я це слово використовую без жодного ідеологічно-оцінювального підтексту, а у первинному його значенні — окремішність).

Отже, термін “національна меншина” за можливостями відтворення сутності різнохарактерних сегментів поліетнічного суспільства поступається термінові “етнічна меншина”, а остання включає в себе й таке явище, як національна меншина. До речі, у цьому контексті доречно ще раз нагадати, що національна меншина, будучи специфічною різновидністю етнічної меншини, від останньої відрізняються своїми претензіями (сформованими чи потенційними) на особливий статус у системі адміністративно-державних стосунків, іноді пов'язаними з вимогою автономно-територіального облаштування. Головною визначальною рисою етнічної меншини є прагнення до збереження й розвитку етнокультурної ідентичності, що необов'язково ставиться у залежність від адміністративно-територіальної цілісності.

Псевдоменшини — несправжні, вигадані й тимчасові етноси, які виникають в період політичної кон'юнктури, не несуть національних ідей і зникають із зміною політичної ситуації. Причину їхнього виникнення не можна з'ясувати ні етнологічними, історичними чи лінгвістичними чинниками. Хоча в цілому і вітчизняні, і зарубіжні вчені виділяють у рамках якогось одного народу кілька етнографічних, субетнолінгвістичних, регіональних груп. Але намагання деяких зовнішньополітичних сил виокремити з соціально-етнічної сукупності цілого народу ще кілька етносів, вже несе в собі прояви необґрунтованого штучного етнічного (національного) сепаратизму. У розгортанні таких політичних спекуляцій зацікавлені певні політичні кола, які намагаються використати приналежність особи до конкретної етнічної спільноти у своїх цілях. В історичному минулому однією з таких невдалих спроб були дії українських поліщуків з Полісся 1931 р. виділити себе в окрему етнічну групу. Прикладом сьогодення можуть бути спроби створення таких псевдоменшин, як підкарпатські русини.

Процеси демократизації, національно-етнічного ренесансу на початку 90-х років охопили і населення Закарпаття, яке прагнуло до етнічного самоусвідомлення, самовиявлення різних етнічних ідентичностей, відродження історичної пам'яті, мови, місцевих традицій, духовних цінностей, відродження національно-культурних товариств. Ці внутрішні глибинні процеси духовності закарпатських русинів-українців знайшли свій відбиток у “народному напрямі” русинства. Крім такого напрямку існує ще один — “політичне русинство”, мета якого полягає в тому, щоб нав'язати русинам іншу від українців етнічну ідентичність і використати цей чинник для висунення вимог щодо надання Закарпатській області статусу автономної Республіки.

Витоки політичного русинства як австро-угорського шовінізму беруть початок ще у минулому столітті. Ідеологи політичного русинства трактували карпатських русинів-українців як етнічну окремішність від східних слов'ян, зокрема від українців. “Ми знаємо, як угорці в минулому й на початку нашого століття насильно, брутально мадяризували наш народ, його духовну культуру, майже повністю витіснивши рідну мову із шкіл, насаджуючи латинку замість кириличної азбуки в шкільництві й церкві, культурному житті взагалі”.

Відродження політичного русинства в першу чергу зумовлене зовнішньополітичним фактором, оскільки в ньому зацікавлені певні суспільно-політичні сили як сусідніх із Закарпаттям держав, так і далеким зарубіжжям, які хочуть відірвати цю частину землі від національного кореня.

Проблема русинства виникла у лютому 1990 р., коли у зверненні до населення Закарпатської області було проголошено необхідність утворення Товариства карпатських русинів і зазначалось, що “русини є окремим народом і не являються частиною ні російського, ні українського, ні білоруського народів”. У зверненні ставились вимоги національного відродження русинського народу, його історії, мови, культури, звичаїв, традицій, функціонування шкіл з русинською мовою викладання, формування вільної економічної зони, припинення міграції населення. Звичайно, українці Закарпаття мають свої певні специфічні діалектні, культурно-побутові та історичні відмінності, що відрізняє їх від інших груп українського етносу. Але поряд з цим висувались і вимоги утворення держави Підкарпатська Русь, щоправда, в складі України та в негайному запровадженні офіційної русинської мови.

Закарпаття майже півтора століття було пограниччям таких держав, як Київська Русь, Польща, Чехія та Угорщина. Відразу після розпаду Австро-Угорщини перед Закарпаттям виникло питання про входження до нової країни. Спочатку Закарпаття мало увійти до складу України, що підтвердив Всекарпатський з'їзд у січні 1919 р., але поєднання з Україною тоді було неможливе, бо в українців не було військової сили і пізніше воно увійшло до Чехо-Словацької Республіки під назвою Підкарпатська Русь. Перебуваючи у складі ЧСР, у Закарпатті швидкими темпами почалося національно-культурне відродження. Значно зросла

кількість шкіл, діти дістали змогу навчатися у вузах ЧСР, пожвавилось книговидавництво, виріс культурний рівень населення краю. Так, у 1938 р. на Закарпатті функціонували такі україномовні заклади: 5 гімназій, 4 учительські семінарії, 469 народних шкіл, 138 спеціалізованих шкіл та 23 міські школи. Захищаючи свою слов'янську ідентичність, закарпатські русини вбачали в чехах та словаках своїх союзників, оскільки це допомагало їм протистояти асиміляційному тиску угорців.

У другій половині XIX ст. у політичному русинізмі виникла течія “москвофільства”, представники котрої були об'єднані навколо культурно-освітнього товариства О.Духновича і закликали карпатських русинів-українців обстоювати свою спільність з російським народом. Незважаючи на деякі позитивні моменти (боротьба проти ополячування та мадяризації) в діяльності представників цієї течії, кінцевою метою було все ж таки відмежування карпатських русинів від України.

Місце Закарпаття в Українській державі певним чином відбиває схема “центр-периферія”. Перебуваючи у складі Радянської України, Закарпаття почало відроджуватися, незважаючи на роки застою, економіка все ж прогресувала. Та було і негативні чинники: низький рівень місцевого самоуправління, недостатні заходи щодо забезпечення національно-культурних потреб меншин, ліквідація греко-католицької церкви, пограбування природних багатств, закриття державного кордону із сусідніми державами, в яких проживали близькі та родичі жителів Закарпаття, все це викликало незадоволення у місцевого населення. Та незважаючи на труднощі, 1 грудня 1991 р. закарпатці майже одностайно підтримали Акт проголошення незалежності України; 78% учасників референдуму в області висловилися за самоврядування свого краю в складі української держави. Переважна більшість автохтонного населення Закарпатської області ідентифікує себе як українців (96%).

Але ідеологи “політичного русинства” ставлять під сумнів назву русин-українець і проголошують, що русини — це не українці, що між ними немає нічого спільного. Зокрема, П.Р.Магочі всіляко намагається обґрунтувати існування “окремої русинської нації” зі всіма потрібними “об’єктивними” характеристиками: окремою мовою, історичними традиціями, територією, звичаями, заявляючи, що русини — “суть народностнов меншинов”. Він рішуче заперечує примордіальність українськості русинів й виступає проти застосування назви “українці” до жителів Закарпаття, мотивуючи це тим, що до листопада 1938 року вона не вживалася. Але вибори до першого сейму Карпатської України, які відбулися 12.2.1939 р., засвідчили високу національну свідомість населення краю (86,1%).

Ідеологія політичного русинства як русинського націоналізму знайшла підтвердження у Е.Сміта, котрий зазначав, що етнічний націоналізм є ідеологічною оболонкою процесу політизації етнічності. Останнє досягається діяльністю певного ініціативного ядра, яке бере на себе обов’язок сформулювати групову мету і програму, поширює серед членів групи ідею її окремішності та націоналістичні цінності.

Русинофільські видання постійно спекулюють питаннями економічного становища в Закарпатській області, використовують невтішну статистику різних галузей промисловості та сільського господарства. Їхні вимоги типу: "Утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь, дістати повну політичну і економічну незалежність", супроводжувались начебто шовіністичною політикою уряду незалежної України, етноцидом, скерованим проти русинів.

Американський політолог Дж.Ротшільд вказує, що процеси етнічного відродження певним чином залежать від наслідків модернізації і визначає це явище як "парадокс політизації етнічності", тобто, рівень етнічної ідентичності групи повністю залежить від її економічного та соціального статусу, обумовлений місцезнаходженням групи у схемі "центр-периферія". І негативну роль в цих процесах відіграють перш за все національна байдужість і демагогія, оскільки вони призводять до поступового ослаблення національного організму та занепаду діяльності національних інституцій. Тому тільки процеси могутнього економічного зростання допоможуть врегулювати суспільно-політичну ситуацію на Закарпатті та захистити українську націю від спекулятивних обвинувачень ідеологів "політичного русинства".

Характерною ознакою псевдоменшин є те, що вони мають невеликі можливості для підтримання і розвитку етнічності, у них відсутня соціологічна структура, яка забезпечує функціонування меншин. Майже повністю у них відсутня й конституційна наповненість, оскільки у псевдоменшин не існує інституцій для їхнього існування (засобів масової інформації, культурних, політичних організацій, навчальних закладів тощо), бо тільки їхня наявність дає змогу твердити, що етнічна меншина дійсно існує.

До інших ознак псевдоетносів належать відсутність етнічного коріння та літературної мови. Адже для існування будь-якої нації, зокрема, русинської, необхідною умовою виступає функціонування русинської літературної мови, її кодифікація. Дані вчених-мовознавців свідчать про те, що на сьогодні для виникнення такої мови немає жодних об'єктивних підстав. Отже, відсутність єдиного етнічного коріння та літературної мови свідчать про штучність русинського руху як політичного експерименту, в якому не спостерігаються внутрішні етнічні процеси. Мовознавці твердять, що "русини як національна і етнічна група стали українцями, оскільки Закарпаття прийняло українську літературну мову, культуру, літературу". Приналежність закарпатських русинів до українського народу підтверджена численними фактами вітчизняних і зарубіжних вчених з лінгвістичних, історичних та етнографічних праць.

Характерно зазначити, що у всіх спробах з утворенням псевдоменшин, особливо наголошується на їхній дискримінації та утисках, на пригнобленості як таких, але конкретних фактів не наведено, оскільки їх просто не існує. І все ж таки політико-етнічні процеси Закарпаття є історично детермінованими, обумовлені певним комплексом

різноманітних чинників, і тому їх треба об'єктивно аналізувати й ставитися до них виважено і обережно.

Етнічні псевдоменшини не становлять загрози для української нації на відміну від тих політичних сил, які використовують політичні чинники для своїх цілей, що викликає необхідність суворо об'єктивного підходу до них. Однак їх небагато і вони не становлять небезпеки для України, оскільки переважна більшість населення Закарпаття ідентифікує себе лише з Україною.

ЕТНОГЕНЕЗ

Етногенез

Етнічне походження

Міксація етногенетична

Історія етнічна

Етногенез — (від “етнос” — народ та “генезис” — походження, розвиток) — сукупність історичних явищ і процесів, пов'язаних з формуванням специфічних людських спільнот — етносів, що володіють сталими ознаками, які проявляються в особливостях культури, психології, господарювання. Вивчення етногенез пов'язане із поняттям “етнос” (див.), яке в науці тлумачиться по різному, в залежності від методологічних установок та підходів. Втім, загалом, проблема дослідження етногенезу більше орієнтована на закономірності і чинники складання етнічних спільнот взагалі, незалежно від розбіжностей їх академічних дефініцій.

Слід зазначити, що етногенез — процес, що відбувається постійно, безупинно в плині історичних змін. Тому не можна вважати факт того, що якщо сьогодні реально існує, наприклад, український етнос, то процес його етногенезу вже відбувся остаточно. У кожний історичний період, — аграрного чи індустріального, або постіндустріального суспільства, — із етносами відбувається процес динамічних змін, інтеграції, дезінтеграції, асиміляції, змішування та ін., який залежить від багатьох гео-, зовнішньо- та внутрішньополітичних, суспільних, культурно-ментальних, ідеологічних, економічних, екологічних, інформаційних чинників тощо. Момент (який вже відбувся) появи (виникнення) певного етносу, із яким надалі відбуваються згадані процеси, позначається терміном “етногонія”, який є хронологічно початковою фазою процесу етногенезу.

Процес дослідження етногенезу будь-якого етносу вимагає комплексного підходу, бо використання даних лише якоїсь одної дисципліни (лінгвістики, етнології, археології, антропології) не дає максимально-необхідного обсягу даних для адекватної характеристики етногенетичного процесу. Комплексний метод передбачає врахування усього різноманіття чинників: антропологічних, археологічних, даних

фольклористики, історії, лінгвістики, етнології, ономастики, глоттохронології.

Приводом для постійних дискусій з приводу етногенезу є питання наявності або відсутності обов'язкових стадій розвитку етносу, які мають відповідати конкретній історичній епосі. Виникнення цієї проблеми пов'язане із деякими загальнометодологічними питаннями. Чи існують обов'язкові фази розвитку суспільства? — В марксистському суспільствознавстві — первісне суспільство, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний лад; у соціології — традиційне (аграрне) суспільство, індустріальне, постіндустріальне; в теоріях локальних цивілізацій — утворення, злет і занепад певної культури. Чи існує односпрямованість і однолінійність процесу суспільного розвитку, чи він передбачає багатоваріантність та альтернативність? Відповідно, постає питання, як корелюється із цими фазами процес етногенезу: 1) кожній загальній фазі відповідає якась форма етнічної спільноти (плем'я, народ, нація, етнос, народність, етнічна група чи ін.), у якій певний етнос існує у даний конкретний момент часу (і надалі має переходити зі щабля на щабель) або 2) етногенез. проходить свої позачасові і також закономірні фази, і які не є залежними від загальноісторичних чи соціальноісторичних стадій. Існує марксистський підхід, коли кожна фаза розвитку етносу (плем'я, народність, народ, нація) відповідає певній суспільно-економічній формації. Наприклад, “плем'я” властиве безкласовому первісному суспільству, “народність” (поняття, що не існує у немарксистській науці) — класовому рабовласницькому та феодальному ладові, “нація” — результат інтегративних дій національного капіталістичного ринку, “народ” неявно заступає націю в процесі переходу до соціалізму (бо нація — класово-антагоністична спільнота); емансипуючись соціально, “народ” (нижчі соціальні верстви) звільняється від класової структурації (розшарування) і підпадає під дію інтегративних, “інтернаціональних” процесів і розчиняється у такій спільності, напр., як “радянський народ”. Незважаючи на спекулятивний характер цієї загальної схеми, вона була певною спробою дати загальну соціально-економічно обумовлену логіку процесу етногенезу. Сьогодні, за популярності плюралістичних підходів, марно розраховувати на наявність якоїсь єдиної, всіх задовольняючої концепції етногенезу, так само як і єдиної теорії “нації” та “націоналізму”.

Серед немарксистських підходів можна визначити один головний розмежовуючий їх критерій: розгляд етногенезу відбувається або в контексті домінуючих чинників культурно-антропологічних (в межах традиційної оцінки етносів за характеристиками мови, культури, антропологічних ознак), або в контексті біо-географічних. Останнє означає більш природниче орієнтований підхід, який розглядає етнос не як аспект життя суспільства, а як аспект, речник життя природи — біосфери, географічних умов, процесів впливу середовища. Популярна сьогодні концепція Е. Л.Гумільова відноситься до других, але попри всю ґрунтовність не здатна інтерпретувати процеси етногенезу в умовах

сучасної цивілізації, де екологічні чинники (незважаючи на актуальні екологічні проблеми) вже не грають таку домінуючу роль у житті людей, як колись.

Ще однією проблемою спекулятивних оцінок процесу етногенезу є визначення моменту етногонії. На прикладі можна згадати ідею безперервного розвитку українського народу від первісних часів. Вельми сумнівною з наукової точки зору виглядає уявлення про можливість виникнення українського етносу в часи неоліту, чи мідного віку (“трипільці”) або доби бронзи, часу ранніх східних слов’ян (анти) чи семи “українських” племен доби початків Русі. Тут стає зрозумілим вага комплексного підходу, оскільки: спадковість від доби міді-бронзи можна прослідкувати лише за спільністю культурно-господарського типу, при тому, що наявною є відмінність антропологічних ознак людності, а мова носіїв відповідних культур залишається невідомою; у добу слов’янських племен та ранньої Русі важко визначити етнодиференціюючі ознаки племен та племінних груп (тип матеріальної культури на Лівобережжі та Правобережжі України відрізнявся, різні племена і наступні князівства політично тяжили до різних центрів, межі цього ситуативно-кон’юнктурного “тяжіння” не збігаються із сучасними етнічними кордонами; етнічна самоідентифікація, що відома з письмових джерел, стосується еліти, а населення – ні (за браком джерел) і т.ін.). Тому тут маємо справу із концентрацією дослідників на обмеженому колі джерел та використанні лише деяких етнодиференціюючих ознак, що в результаті призводить до анахронізму – перенесення у далеке минуле набагато пізніших реалій.

Етнічне походження — належність до певної етнічної спільноти за народженням. Складне етносоціологічне та етичне поняття, яке викликає різні тлумачення оціночного та ціннісного характеру (внаслідок ускладнення визначення етнічного походження людей в перебігу різноманітних міграційних, соціально і політично інтегруючих та дезінтегруючих процесів, асиміляції). У випадку натуралізації, соціалізації в іноетнічному середовищі людина може змінити свою етнічну належність, зберігаючи при тому усвідомлення свого певно іншого етнічного походження. У цій ситуації може бути наявною і подвійна *етнічна самосвідомість*. Уявлення про однакове етнічне походження є виразником спільної історичної пам’яті етносу, етнічної спільноти, важливою складовою їх етнічної самосвідомості. На відміну від соціальних зв’язків, етнічне походження переважно відіграє інтегруючу роль на суб’єктивному, ментальному рівні, стаючи однією із форм усвідомлення спільності членів етнічного колективу. Побутова свідомість (існуючі у ній стереотипи) вважає етнічне походження у біологічному, спадковому сенсі визначальним чинником, який формує етнічну спорідненість людей та на *етнічну самоідентифікацію*.

В науці досі залишається дискусійним питання про можливість абсолютної дії “чиннику крові”, біологічної спільності походження для

складання етнічних груп. Це є безперечним фактом за часів передісторичного розвитку людства на племінній стадії, проте викликає сумніви стосовно модерних етносів. Безсумнівно, що більшість сучасних націй утворилися внаслідок змішування різних етнічних груп, ґрунтуючись, втім на спільності походження на основі тривалих у часі внутрішніх шлюбів.

Міксація етногенетична — один із типів енотрансформаційних процесів, власне процес взаємодії різнорідних етносів або їхніх частин. У результаті такої взаємодії виникає нова етнічна спільність, представникам якої властива нова етнічна самосвідомість, що відрізняється від тієї, котра була характерна для взаємодіючих етносів. Етногенетична міксація особливо чітко виявлялася в епоху переходу від докласового суспільства до класового і була пов'язана з масовими переселеннями. На терені латинської Америки є чимало народів, які утворилися внаслідок міксації.

Історія етнічна — науковий напрямок, що досліджує виникнення, розвиток і зникнення народів, тобто процеси етногенезу. Етнічна історія враховує історичні, географічні, соціальні аспекти, намагаючись зафіксувати закономірності етногенетичних процесів. Поняття “етнічної історії” вживається паралельно із етногенетичними дослідженнями. Розбіжності між ними — суто умовні, оскільки методологія вивчення етногенезу — багатофакторна і охоплює весь час існування певного етносу - так само як і етнічна історія. Можна, втім, дати і більш вузьку характеристику цього поняття, виходячи з того, що етногенетичні дослідження загалом (за напрямками) більш акцентовані на вивчення стадії складання, формування етнічної спільноти, що відносяться переважно до домодерних часів (передісторія, Античність, Середньовіччя), в той час як етнічна історія більше зосереджена на вивченні того, що відбувається із етносом, який вже розпочав своє історичне існування, утворився, акцентуючись на інтегративних та дезінтегративних процесах, етнічних міксаціях, асиміляційних процесах та інших формах міжетнічної взаємодії.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Країна поліетнічна

Етнонаціональна структура суспільства

Етносоціальний організм

Етноклас

Країна поліетнічна. Базовою ознакою такої країни є спільність проживання на її території двох і більше етносів або етнічних груп. Але чи існує в сучасному світі хоча б одна країна, де всі люди говорять однією мовою, належать до однієї раси чи національності і мають однакові культуру, релігію, традиції? Відповідь на це питання швидше за все буде

заперечною. В сучасному світі типовою є ситуація, коли на території держав живуть представники різних етносів. Принаймні, в більшості країн є кількісно переважаючі групи населення зі своєю спільною історією та культурою та менші етнічні групи, кожна з яких має свої характерні особливості.

Таким чином, в широкому значенні поліетнічність (багатонаціональність) притаманна майже усім країнам сучасного світу.

Але є ще спеціальне розуміння терміну “поліетнічна країна”, за якого далеко не кожна країна може підпасти під це означення. Скажімо, Німеччину, в якій проживають понад двомільйонна спільнота турків, кількасоттисячні спільноти (кожна) вихідців з колишньої Югославії, італійців, греків, поляків та досить чисельні групи представників інших етносів з багатьох країн Європи, Америки, Азії й Африки, не відносять до типових поліетнічних країн. Справа в тому, що спільність проживання кількох етносів в поліетнічній країні має, як правило, свою тривалу традицію. Такі етноси є в даній країні або автохтонними (наприклад, башкири, татари, удмурти, чуваші тощо в Російській Федерації), або державоутворюючими (англійці й французи в Канаді), чи тими й тими (німці, французи, італійці в Швейцарії). Цим критеріям не відповідають згадані вище етнічні спільноти, що проживають в Німеччині. Вони прибули до цієї країни порівняно недавно як іммігранти й одержали там статус іноземних співгромадян. І хоча на території Німеччини проживають три інтегровані автохтонні національні групи — лужицькі серби, фриззи і датська меншина, в кількісному відношенні усі три групи разом становлять лише незначний відсоток населення країни.

А кількісні параметри автохтонних етнічних спільнот також відіграють свою роль при з'ясуванні змісту поняття “К.п.” Здебільшого найчисельніша етнічна спільнота в типовій поліетнічній країні не має явної переваги за цією ознакою над другою етнічною групою (зокрема, в Бельгії приблизно 56% населення складають фламандці і 42% валлони) або найчисельніша етнічна спільнота кількісно не переважає чи переважає не набагато сукупність осіб, що належать до інших етнічних груп. Цим не в останню чергу пояснюється й те, що назва К.п. може й не збігатися з самоназвою її найчисельнішої етнічної спільноти. Скажімо, немає швейцарського або канадського етносів, але є швейцарська і канадська політичні нації, до яких належать усі громадяни цих країн незалежно від їхнього етнічного походження, культурних, мовних та інших особливостей.

В поліетнічній країні набагато розвиненіші й глибші за змістом форми інституційного забезпечення поліетнічності, ніж в тих країнах, де хоч і проживають різні автохтонні етнічні групи, але якийсь з етносів складає явну більшість населення даної країни. Так, поліетнічна країна побудована, як правило, за принципом етно-територіальної чи національно-територіальної федерації — Бельгія, Індія, Швейцарія, Росія тощо. Є, щоправда, винятки, наприклад, США — типова К.п., побудована, однак, за принципом адміністративно-територіальної

федерації. Іммігрантське походження та здебільшого дисперсність проживання етнічних спільнот, що утворили США, а також деякі інші причини саме й зумовили відповідний адміністративно-територіальний устрій цієї держави.

Чи не найвиразніше інституційність поліетнічності виявляється через статус мов. В поліетнічній країні, з огляду на вказані вище обставини, досить важко визначити якусь одну офіційну або державну мову. В тій же Швейцарії, зокрема, на центральному рівні функціонують три офіційні мови — німецька, французька та італійська. Так само в Бельгії загальнодержавний статус мають три рівноправні мови — французька, нідерландська та німецька. Дві офіційні мови — англійську і французьку — має Канада. Водночас історичні умови склались таким чином, що в таких поліетнічних країнах як США та Іспанія функціонує лише одна офіційна (державна) мова, відповідно, англійська та іспанська (кастильська). При цьому в Іспанії на території автономної області Каталонія рівноправний статус з офіційною має також каталонська мова (згідно з ухвалою місцевого парламенту). Місцевий статус на відповідних територіях в Іспанії мають до того ж баскська, галісійська та валенсійська мови.

Наведені ознаки не вичерпують зміст терміну “поліетнічна країна”. В кожній конкретній такій країні залежно від історичних умов її розвитку можуть проявлятися і реально проявляються й інші, тільки їй притаманні риси поліетнічності. Особливо це слід враховувати при виробленні і здійсненні державної етнополітики, спрямованої на регулювання міжетнічних відносин в поліетнічній країні. Адже поліетнічність може не тільки служити джерелом соціального і культурного збагачення, але, у випадку відсутності ефективної державної етнополітики, нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, що супроводжуються насильством і руйнуванням, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх країн.

Україну здебільшого також називають поліетнічною країною. Принципово не заперечуючи правомірність такого означення, вважаємо все ж, що воно є не зовсім точним. Титульною і найчисельнішою національністю, територія основного розселення якої визначила загалом кордони держави і яка дала цій державі назву, є в Україні українці. Вони кількісно переважають в усіх регіонах країни за винятком Автономної Республіки Крим, складаючи в цілому близько 3/4 населення. Це досить високий показник етнічної однорідності. Звідси Україну швидше за все можна віднести до держав з поліетнічним складом населення, а не до типових поліетнічних країн, в яких, як приміром в Росії, структурними одиницями є цілісні автохтонні етноси, конституйовані у формі національної державності.

Етнонаціональна структура суспільства — це сукупність *етнічних спільнот* (*етнос, нація, етнічна меншина, національна меншина, новітні іммігрантські спільноти* тощо), які перебувають у стійких й упорядкованих зв'язках між собою. Останні обумовлюються соціально-економічною природою суспільства, відносинами класів і інших соціальних груп, системою розподілу праці, яка склалася на той чи той історичний період. Етнонаціональна структура — досить стійка, але разом з тим вона може змінюватися під впливом соціальних, економічних та політичних факторів.

Етнонаціональна структура — явище притаманне поліетнічним країнам, до котрих згідно з існуючими класифікаціями відносяться країни, у яких інші, ніж титульна, етнічні спільноти перевищують десять відсотків усього населення. Україна також належить до поліетнічних країн, оскільки громадяни неукраїнського етнічного походження складають близько 28 процентів її населення.

Ведучи мову про етнонаціональну структуру, на сьогоднішній день я запропонував би визначити її таким чином: український етнос (українська етнонація); етнічні групи — серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини; представники окремих етносів. Український етнос — найчисельніша етнічна спільнота України (понад 37 млн.). Щодо етнічних груп з невизначеним статусом, то до них можна віднести гагаузів (близько 32 тисяч), караїмів (близько 1400), кримських татар (нині понад 250 тисяч), кримчаків (520).

За відсутності чітких критеріїв визначення поняття “національна меншина” в українському політико-правовому полі і офіційній практиці (етнополітиці) запропоную у даному випадку скористатися критеріями, які були покладені в основу визначення поняття “національна меншина” учасниками спільної робочої групи Ради Європи і України у рамках праці над пілотним проектом “Освітня політика і меншини. Україна”. Принагідно зауважу, що вони базуються на відомому визначенні поняття “національна меншина” Ф.Капоторті:

Група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх іммігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни).

Додам до цього, група населення, яка має достатню кількість індивідуумів, котрі усвідомлюють себе членами цієї групи й здатні репродукувати свою самобутність через участь у діяльності етнічних організацій, художніх колективів, створення умов для збереження і розвитку своєї мови тощо. Тобто володіти внутрішніми резервами для досягнення, за Р.Бретоном, “конституційної наповненості” структур національної меншини.

Отже, враховуючи вищесказане, до національних меншин в Україні є підстави, на моє переконання, зараховувати такі етнічні групи населення: росіяни (понад 11 млн.), євреї (близько 500 тис.), білоруси (понад 400 тис.), молдовани (понад 300 тис.), болгары (понад 200 тис.), поляки (понад 200 тис.), угорці (понад 160 тис.), румуни (понад 130 тис.), греки (понад 100 тис.), татари (близько 90 тис.), вірмени (близько 55 тис.), німці (близько 50 тис.), рома (близько 50 тис.), азербайджанці (приблизно 37 тис.), грузини (близько 24 тис.), литовці (понад 11 тис.), чехи (близько 10 тис.), словаки (близько 8 тис.), естонці (понад 4 тис.). Завважу, що ця пропозиція не є остаточною і категоричною. Автор розмірковує ще над кількома прикладами.

Інші громадяни України неукраїнського етнічного походження не відповідають визначеним вище критеріям, і їх я би класифікував як представників етносів, поділяючи на групи представників етносів і окремих представників етносів. Останнє зумовлено їхньою чисельністю — від кількох тисяч до 2-3 чоловік. Завважу також, що у багатьох етнічних груп населення України існують внутріетнічні групи — субетнічні групи, котрі внаслідок різних причин зберігають свої специфічні риси культури, діалектні особливості мови та самоназву (мікроетнонім). Це, зокрема, в українців — бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини; у росіян — козаки; у кримських татар — південнобережні («ялтинські»), гірські («татлар»), центральнокримські («орта-полак»), степові («ногайлар»); у татар — волго-уральські, сибірські, астраханські; такі групи існують також серед греків, молдован, рома, угорців, поляків.

Етнонаціональна структура поліетнічного суспільства постійно змінюється у залежності від динаміки кількісних змін самих етнічних спільнот. Певною мірою ці зміни у середовищі окремих етнічних спільнот України можна прослідкувати у прогнозі, складеному науковцями Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України.

Прогноз змін етнічної структури та чисельності окремих етносів в Україні

	Питома вага етнічних груп (на початок року), %			Зміни чисельності етносів у 2016 р. Порівняно з 1999 р. (1999=100%)		
	1989	1999	2016	оптим. Варіант	песим. варіант	
			оптим. варіант	песим. варіант		
всього	100.00	100.00	100.00	100.00	93.1	86.0

українці	72.73	75.35	76.03	78.39	94.0	89.4
росіяни	22.07	19.40	18.64	16.60	89.5	73.6
євреї	0.95	0.49	0.31	0.25	60.1	44.1
білоруси	0.86	0.81	0.73	0.64	83.8	68.3
молдовани	0.63	0.69	0.75	0.74	100.8	92.2
болгари	0.45	0.47	0.48	0.47	95.7	87.0
поляки	0.43	0.41	0.36	0.36	81.7	74.2
угорці	0.32	0.33	0.34	0.34	98.4	88.6
румун	0.26	0.28	0.31	0.31	104.7	96.0
греки	0.19	0.17	0.16	0.15	86.3	76.5
татари	0.17	0.18	0.20	0.18	104.2	87.8
вірмени	0.11	0.16	0.19	0.17	111.2	93.2
цигани	0.09	0.11	0.13	0.13	109.5	102.8
кримські татари	0.09	0.52	0.68	0.60	122.1	99.3
німці	0.07	0.05	0.04	0.04	74.2	64.1
азербайджанці	0.07	0.09	0.12	0.12	119.1	106.9
гагаузи	0.06	0.07	0.07	0.08	108.0	99.1
інші	0.46	0.45	0.45	0.44	93.9	84.3

Знання про етнонаціональну структуру поліетнічного суспільства, володіння методикою визначення перспектив її розвитку дозволяють формувати ефективну етнополітику держави й більш адекватно планувати її соціально-економічний розвиток.

Етносоціальний організм (ЕСО) — особливого типу етнічні спільності, які мають відносну самостійність (територію, певні функції самоврядування й самоуправління), котрі забезпечують сприятливі умови для існування етносу та його відтворення. Етносоціальному організму поряд з етнічною спільністю властива територіальна, економічна, соціальна, а у багатьох випадках і політична спільність. Тому Етносоціальний організм у певному сенсі є синтетичною спільнотою, оскільки вона інкорпорує як суто етнічні, так і соціальні якості. Прикладами етносоціального організму можуть слугувати такі спільноти, як плем'я, народність, нація. Зрештою етносоціальний організм є однією із форм існування етносу. У сучасному світі у просторовому плані розрізняються кілька різновидів етносоціального організму:

1) в одному випадку етносоціальний організм співпадає з розміщенням етносу (скажімо, німецька нація як організм етносоціальний і німці як етнос);

2) в іншому випадку етносоціальний організм включає в себе лише частину етносу (наприклад, в українську націю входить лише та частина українців, які проживають на території України);

3) ще в іншому випадку в рамках однієї країни перебувають кілька етносоціальних організмів: в Росії — це російській, татарський, чуваський та багато інших етносоціальних організмів; в Грузії — грузинський,

аджарський етносоціальні організми; в Канаді — англоканадський та франкоканадський етносоціальні організми.

Поряд з такими різновидами етносоціального організму існує ще один особливий різновид, коли один етнос поділений на окремі етносоціальні організми: до 1985 р. в'єтнамський етнос мав два етносоціальні організми — у Північному та Південному В'єтнамі, до 1990 р. німецький — у Західній Німеччині та НДР, корейський сьогодні — у Північній та Південній Кореї.

Етносоціальний організм є продуктивним предметом етносоціологічного дослідження, оскільки має чітко вибудовану соціальну структуру з чітко визначеними етнічними особливостями розвитку.

Етноклас — термін, який використовується у західній етносоціології для визначення прошарків (верств) населення поліетнічного суспільства, на соціально-економічне становище котрих помітний вплив справляє їхнє етнічне походження, етнокультурні та етнопсихологічні особливості їхнього розвитку.

Контрольні запитання та завдання:

- Дайте визначення понять “етнос” та “субетнос”.
- Охарактеризуйте поняття, пов'язані з територіальним розташуванням етносу (“етнічна батьківщина”, “етнічний ареал”, “області історико-етнографічні”).
- Спробуйте побудувати ієрархію (“драбину”) етнічних спільнот, залежно від розмірів, рівня самосвідомості, наявності різних політико-територіальних характеристик (ознак). Чи можна побудувати ієрархію, в якій місця спільнот були б однакові, виходячи з усіх вищенаведених критеріїв побудови такої ієрархії?
- Визначте чинники, які сприяють діаспорним народам зберігати свої етнічні характеристики.
- Дайте визначення та розмежування понять “етногенез” та “етнічна історія”.
- Охарактеризуйте інструментарій етногенетичних досліджень.
- Визначить зв'язок соціальної та етнічної структури суспільства. Дайте визначення поняттю “етносоціальний організм”.
- Проаналізуйте етносоціологічну проблематику вивчення меншин.
- Дайте визначення політико-територіальних характеристик етносів (“нація”, “народ”, “народ корінний”).

III. МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

ЕТНІЧНІСТЬ

Етнічність

Етнічна ідентифікація

Етнічність символічна

Етнічний стереотип

Етнічні образи світу

Відродження етнічне

Етнічність — термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці й в цілому у ментальності, підтверджуючи це походження й вирізняючи їх з-поміж інших. Етнологи та етносоціологи активно вживають цей термін з середини 1960-х років, коли у країнах з поліетнічним складом населення зростає зацікавленість походженням, а відтак культурою, традиціями представників різних народів, які волею долі опинилися в рамках однієї держави. Значення етнічності для окремого народу чи його вихідців, які мешкають в іноетнічному оточенні, полягає у тому, що вона є джерелом їхньої ідентичності у різні періоди історичного розвитку поліетнічних країн й залежить від низки чинників, серед котрих вагому роль відіграють можливості вдоволення потреб вихідців з інших народів у конкретному суспільстві.

Особлива специфіка етнічності визначається обставинами її існування у тому чи іншому полі етнічному суспільстві, тобто його соціально-економічними та етнокультурними умовами розвитку. Етнічність може підтримуватися і розвиватися через діяльність організацій національних меншин, культурно-мистецьких колективів, завдяки проведенню етнічних фестивалів, функціонуванню шкіл з етнічними мовами навчання тощо.

Для існування реальної етнічності велику роль відіграє символічна етнічність, яка представляє собою якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням, що втратили або ж не набули функціональних властивостей етнічного маркера (визначника) у повсякденному житті, однак, вони тією чи іншою мірою присутні у їхній свідомості. Символічна етнічність характерна передовсім представникам другого і наступних поколінь етнічних груп, які мешкають в іноетнічному середовищі і поступово втрачають такі етнічні ознаки, як мова, звичаї, традиції, вони не беруть участі у діяльності етнічних організацій.

Етнічна ідентифікація — англ. Identification, ethnic(al), лат. Identificare — ототожнення) — психологічний процес ототожнення, когнітивне й емоційне уподібнення індивідом себе з іншою особою, групою. Це процес усвідомлення індивідом своєї належності до етнічної

групи, котрий виявляється у власній концепції “Я” щодо стосунків з іншими. Він допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, засвоювати і втілювати соціальні норми і моральні цінності.

Витоки етнічної ідентифікації знаходяться в минулому на конкретному етапі етногенезу спільноти (історична доля свого народу, етнічні символи культури, традиції, звичаї, мова, релігія, територія тощо). А елементи етнічної ідентифікації включають у себе ступінь віднесення всіх процесів ототожнення суб’єкта зі своїм етносом.

До етноідентифікаційних маркерів етнічного розвитку спільноти належать расово-біологічний (родові корені), клімато-географічний (історична територія) і соціо-культурний (історичне минуле, етнічні символи культури тощо).

Індивідуальна етнічна самоідентифікація людей із різними етнічними коренями визначається місцем проживання й етнічним оточенням, мовою спілкування, сімейними та культурними традиціями. В аспекті групової свідомості етнічної ідентифікації треба досліджувати як процес самопізнання. Так, коли група відчуває себе спільнотою на емоційному рівні, вона перебуває “в собі”, коли ж на теоретико-правовому — “для себе”. Розглядаючи етнонаціональні угруповування, ми маємо справу з явищем етносу (“в собі”) та нації — (“для себе”). Групова етнічна ідентифікація зумовлена в основному певною соціальною-політичною ситуацією.

Інші типи етнічної ідентифікації здійснюються на підставі функціонуючих етнічних елементів етнокультурного соціуму, що реально впливають на процес усвідомлення групової єдності. Так, минуле етнічних спільнот забезпечують головним чином референти мовної та культурної інформації різних поколінь, а сьогоденне існує як реальний процес.

У структурі етнічної ідентифікації саме цінності займають особливе місце, оскільки вони представляють частину світогляду спільнот і виступають своєрідною системою, яка забезпечує ідентичність. Етнодиференціюючі ознаки ідентичності це “зворотній бік” самоідентифікації, оскільки через її критерії відбувається світосприйняття “не-нас”. Засвоюючи “об’єктивну ідентичність”, індивід реалізує власну “суб’єктивну”.

Для етнічної ідентифікації важливе значення мають різні символи: будівлі, етноніми, право, прапори, репрезентативні постаті. Так, знищення римськими завойовниками єрусалимської святині призвело до згуртування єврейського народу; поляки для збереження своєї національної свідомості традиційно звертались до конституції 1791 року; не викликає сумнівів і важливість територіального чинника для збереження національної ідентичності, прикладом конфесійної ідентифікації може виступати українське православ’я, котре зуміло протистояти асиміляційній політиці польського католицизму.

Коли звернутись до національної самоідентифікації українців, необхідно враховувати особливості національного відродження. Так,

український дослідник Л.Нагорна зазначає, що “...український соціум переживає сьогодні гостру кризу самоідентифікації. Він не відчуває себе українським”. Ця теза підкріплюється аналізом історичної ситуації, про який пише Б.Цимбалістий: 1) багатотисячова бездержавність, що не дозволяла бути суб’єктом у стосунках з іншими народами й почуватися господарем на своїй землі; 2) розчленування української території та включення її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу; 3) кількарізова денационалізація провідної верстви України (у XVI-XVII ст. боярська та шляхетська верства спольщилися; у XVIII-XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися; у XX ст. пролетарська провідна верства була знищена або пішла на службу інтересів радянської імперії). Наслідком такої ситуації стали періодичні кризи етнічної самоідентифікації українців. Як зазначає Б.Цимбалістий: “Наслідком поневолення, за умов заборони поширювати інформацію про Україну, радянського русифікаторського тиску, систематичних деформацій і фальшувань не могла закріпитись ані національна ідентичність, ані національна державна свідомість однаково в усіх верствах населення та в усіх регіонах”. У політичній літературі таку ідентифікацію називають вертикальною. Вона вказує на те, в якій мірі члени спільноти мають почуття національної ідентичності, а коли мова йде про взаємну довіру між громадянами цієї спільноти — ідентифікацію визначають як горизонтальну.

У переломні історичні періоди різні цінності (державність, історична пам’ять, мова, культура, територія) найадекватніше віддзеркалюються і можуть висуватися на роль домінуючих у колективних свідомих етнічних діях. Підтвердженням такої думки про однаковість і згуртованість стали результати всенародного референдуму 1 грудня 1991 року.

Етнічна ідентифікація має два напрями спрямованості: зовнішню і внутрішню. Перший напрям спрямований на фіксацію свого місця в системі суспільних відносин, ставлення до подій свого життя. Другий надає відчуття впевненості, безперервності і протяжності в процесі психологічної цілісності.

Треба зазначити, що механізм етнічної ідентифікації має суб’єктивну психологічну природу. Так, суб’єкт убачає свою подібність з “моделлю”, переживає цю подібність, що може бути як свідомою, так і неусвідомлюваною. Він переживає “вікарні афективні реакції”, в яких події “моделі” зачіпають і самого суб’єкта. А на етнічність впливають і її підтримують об’єктивні чинники: господарство, культура, мова, релігія, територія. Кожній етнічності притаманні тільки її властивості вірування, менталітет, стиль і спосіб життя, які ідентифікують особи даної групи.

Когнітивний метод етнічної ідентифікації допомагає особі відчути свою приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти, зафіксувати позиції в системі міжетнічних відносин. Елементи етнічної ідентифікації включають у себе ступінь віднесення всіх процесів ототожнення суб’єкта зі своїм етносом. У такому пізнавальному процесі особа відтворює всі ті

якісні характеристики групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням, які виявляються у мові, особливостях поведінки, способі життя, ментальності. Етнічна самосвідомість у такому випадку виступає як “багаторазове” співвіднесення особою до певного етносу і проявляється в ідентифікації з ним за характерними ознаками.

Етнічна ідентифікація може проявлятися в будь-яких формах, що включають в себе різні психологічні механізми та види діяльності, різні ступні засвоєння індивідом будь-яких ролей, норм та цінностей. Існує три форми ідентифікації: звичайне емоційне ототожнення себе з реальною чи вигаданою особою, включення себе до окремої номінальної соціальної групи (вікової, національної і т.ін.), зарахування індивідом себе до реальної соціальної групи чи колективу із відчуттям приналежності до них. Головним чинником включення індивідом себе до тієї чи іншої групи виступає емоційність, що сприяє активному засвоєнню соціальної поведінки, прийняттю тих групових норм та моральних цінностей, які виробили члени даної групи чи колективу. Але таке засвоєння чи копіювання психологічних процесів не завжди буває загальноприйнятим і раціональним. Тому найбільш ефективною і корисною формою ідентифікації виступає така ідентифікація, котра включає в себе колективістські моральні принципи та цінності, вироблені в колективах та засновані на спільній реальній діяльності.

Розглядаючи етнічну ідентифікацію через призму внутрішньогрупових зв'язків, можна виявити різні елементи етнічної спільності, які можуть виступати як самостійно, так і утворювати своєрідну систему із ознаками певної усталеності. Так, для певної етнічної спільноти існує своя ієрархія ціннісних елементів, котра забезпечує стійкість самоідентифікації етносів. В емпіричному вимірі етнічні спільноти показали такий розподіл елементів етнічної ідентифікації.

Українці — мова (74%), рідна земля (62%), народні традиції, звичаї (57%), спільне історичне минуле (45%), література, мистецтво, фольклор (30%), віросповідання (22%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (22%), національна кухня (20%), національний одяг (16%), риси характеру (12%).

Росіяни — мова (81%), спільне історичне минуле (40%), рідна земля (33%), віросповідання (22%), риси характеру (17%), література, мистецтво, фольклор (14%), народні традиції, звичаї (11%), національна кухня (6%), національний одяг (2%).

Молдовани — мова (51%), народні традиції, звичаї (41%), рідна земля (26%), література, мистецтво, фольклор (19%), національна кухня (19%), спільне історичне минуле (17%), національний одяг (12%), віросповідання (10%), риси характеру (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (3%).

Румуни — мова (78%), народні традиції, звичаї (48%), література, мистецтво, фольклор (33%), рідна земля (29%), національна кухня (28%), спільне історичне минуле (21%), віросповідання (19%), риси характеру

(16%), національний одяг (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (5%).

Поляки — віросповідання (73%), мова (65%), народні традиції, звичаї (65%), спільне історичне минуле (54%), література, мистецтво, фольклор (38%), риси характеру (19%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15%), національна кухня (15%), рідна земля (12%).

Отже, етнічна ідентифікація є дійсно багатогранним процесом.

Як показують дослідження, самоідентифікація наших громадян за ознакою етнічного походження та за ознакою мови — це не одне і теж. Так, майже 20% українських громадян вважають себе етнічними росіянами, і не менше половини всього населення розмовляє російською мовою. Таким чином, більше половини всіх російськомовних — етнічні українці. Отже, треба враховувати як етнічне, так і культурне і мовне самовизначення громадян України. Причому процеси самоідентифікації громадян треба розглядати в динаміці, а не як чітко встановлені. Збіг етнічної та мовної самоідентифікації більше властивий сільським мешканцям: 89,5% селян вважають себе українцями за походженням, 84,7% визнають українську мову рідною і 62,7% послуговуються нею у сімейному спілкуванні. Це стає особливо помітним порівняно з даними, що стосуються етнічної та мовної самоідентифікації мешканців столиці України. Зокрема, українцями себе вважають 81,7% киян, українську мову як рідну визнають 67%, а спілкуються нею в сім'ї лише 30,0%.

Нині у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями відбувається інтенсивне дослідження проблем ідентифікації та ідентичності. Найгрунтовнішими дослідженнями в цій галузі стали праці українських вчених М.О.Шульги “Етнічна самоідентифікація особистості” та С.О.Макеєва “Соціальні ідентифікації та ідентичності”.

Дослідження соціальних аспектів етнічної ідентифікації має ґрунтовне значення для здійснення оптимальної національної політики. Адже тільки науково обґрунтована національна політика здатна забезпечити гармонійний розвиток етнічних відносин, врегулювати процеси етнонаціонального розвитку та не допустити міжетнічних конфліктів.

Етнічність символічна — якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням, що втратили або ж не набули функціональних властивостей етнічного маркера (визначника) у повсякденному житті, однак, вони тією чи іншою мірою присутні у їхній свідомості. Символічна етнічність характерна передовсім представникам другого і наступних поколінь етнічних груп, які мешкають в іноетнічному середовищі і поступово втрачають такі етнічні ознаки як мова, звичаї, традиції, вони не беруть участі у діяльності етнічних організацій.

Етнічний стереотип (з грецької stereos – твердий і typos – відбиток) – спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ етнічної групи (племені, народності, нації, будь-якої групи людей, пов'язаних спільністю походження і відрізняється певними рисами від

інших людських груп), який легко розповсюджується на всіх її представників; схематизована програма поведінки, яка є типовою для представників якого-небудь етносу. В етнічному стереотипі, як правило, зафіксовані оцінювальні думки про моральні, розумові, фізичні якості представників різноманітних етнічних спільнот.

Уперше термін “стереотип” у 1922 р. використав американський журналіст і соціолог У. Липман у праці “Суспільна думка” при аналізі впливу наявного знання про предмет на його сприйняття і оцінку при безпосередньому контакті. За Липманом, стереотипи – це впорядковані, детерміновані культурою “картинки світу” у голові людини.

Етнічний стереотип слід розглядати як невід’ємний компонент буденної свідомості, адже він виконує важливу функцію, визначаючи поведінку людини і допомагаючи орієнтуватися у незвичайній обстановці та зберегти високу самооцінку. Стереотипи, які, зазвичай, навіюються індивіду у процесі навчання та спілкування з іншими є відображенням деякого стандартизованого колективного досвіду. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об’єкт, що сприймається, етнічний стереотип може виявитися хибним і формувати помилкові знання людей про етнічні спільноти.

Серед найбільш суттєвих властивостей етнічних стереотипів виділяють: 1) їх емоційно-оцінювальний характер; 2) стійкість та ригідність до нової інформації, щоправда стійкість стереотипів є відносною: при зміні відносин між групами або при надходженні нової інформації їх зміст і навіть спрямованість може змінитися; 3) узгодженість, тобто висока ступінь єдності уявлень членів групи як про власну етнічну групу (автостереотипи), так і інші етнічні групи (гетеростереотипи).

Автостереотипи – етноконсолідуючі уявлення членів етнічної групи про особистісні особливості власного етносу, його ментальність; вносять безпосередній вклад у формування позитивної етнічної ідентичності.

Гетеростереотипи – сукупність уявлень про риси і особливості інших етнічних груп. Гетеростереотипи можуть суттєво відрізнитися від власних уявлень іншого етносу про себе.

Зазвичай автостереотипи ґрунтуються на більш деталізованих знаннях і є більш різноманітними, аніж гетеростереотипи, які створюються за дефіциту інформації та поверхових узагальнень про представників інших етносів. Відображаючи прагнення відрізнити себе від певних спільнот, стереотипні уявлення про інші етноси складаються із тих характеристик, які даний етнос вважає недостойними і протиставляє своїм поняттям про честь, моральність, красу, любов тощо. У цілому автостереотипи, як правило, мають позитивну емоційну забарвленість, тоді як у гетеростереотипах відображаються негативні, небажані якості.

Однак на фоні єдино можливої і неминучої тенденції зустрічаються і протилежні явища: тенденція сприймати власну групу менш позитивно, аніж інші групи, що може призводити до виникнення негативної етнічної ідентичності, комплексу меншовартості. Одним із основних факторів

виникнення такої тенденції є відмінність у соціальному статусі груп, а саме їх політична, економічна та інша нерівність.

Від етнічного стереотипу слід розрізняти *етнічне упередження*, яке концентрує в собі лише “чорні картини” іноетнічного світу. Суть етнічного упередження полягає у ворожій установці до етнічної групи або її індивідуальних членів. У ”Словнику із суспільних наук”, виданим ЮНЕСКО етнічне упередження характеризується стереотипними переконаннями; установка впливає більше із внутрішніх процесів свого носія, аніж із фактичної перевірки властивостей групи, про яку іде мова. Прямі міжетнічні контакти сприяють поширенню знань про інші етноси, що призводить до розмивання етнічних стереотипів. Проте цей процес не є простим і однозначним, і відбувається лише за умов відсутності негативних установок.

Етнічний образ світу – це відображення у масовій свідомості представників певного етносу найбільш загальних уявлень про оточуючий їх світ і соціальну дійсність, своєї ролі у взаємовідносинах з іншими народами. Близькими за змістом до нього є такі поняття як картина світу, модель універсуму, схема реальності, пізнавальна карта тощо.

Психологія етнічного образу є конкретно-наукове знання про те, як у процесі своєї діяльності представники певного етносу вибудовують образ світу, у якому вони живуть, діють, який вони самі переробляють і частково створюють. Етнос адаптується до реального світу тим, що усьому у світі дає немовби свою назву, визначає його місце у світобудові. Етнічний образ світу стає основою, підґрунтям *етнічної картини світу*, яка фактично є невербалізованим, імпліцитним вираженням розуміння членами кожного суспільства (у тому числі і етнічної спільноти) “правил життя”, що диктуються їм соціальними, природними та “надприродними” силами.

Концепцію “картини світу” (world-view) запропонував Р. Редфільд і вона асоціюється насамперед з його іменем. За визначенням Редфільда, “картина світу” – це бачення світобудови, характерне для того чи іншого народу, це уявлення членів суспільства про самих себе і про свої дії. Концепція “картини світу” намагається побачити явища культури насамперед зсередини і лише потім прийти до їх “зовнішнього” розуміння, тобто використовується культурно-специфічний *etic* підхід, за допомогою якого явища намагаються *зрозуміти*.

Етнічний образ світу досліджує когнітивна антропологія, об’єктом вивчення якої є система організації елементів культури, а не самі по собі елементи культури. При цьому представниками даного напрямку зазначається, що для кожного народу притаманна своя неповторна система сприймання, мислення, емоцій, поведінки, тобто кожен народ використовує різні способи осягнення світу. Наприклад, характерною відмінною рисою мислення американців є конкретність, орієнтованість на досвід, відсутність абстракцій. Г. Гачев наводить приклади свого аналізу

питальних слів, найбільш істотних для тої чи іншої нації. Так питання “чому” для німецької культури спрямоване на походження і причини речей, які криються у глибинах минулого; у французів – це ж питання немовби стверджує, що ціль важливіша причини, воно звернене і у майбутнє. Звідси – французькі теорії прогресу, соціальні утопії. Для американців та англійців – найважливіше питання “як” (how?). Російська думка намагається дати відповідь на такі питання, як “Хто винен?” і “Що робити?”. Її цікавить не результат, а пошук, рух до вічного. Конкретні життєві цілі здаються їй невартими душевних і розумових затрат.

Образ світу є основоположним компонентом культури етносу. На відміну від цивілізації, яка є спільною для всіх сучасних етносів, культура виступає основним чинником диференціації народів. Кожна етнічна культура має свій неповторний, індивідуальний, цілісний образ світу. Вона створює певний канон сприйняття світобудови: всі об’єкти зовнішнього світу або вибудовуються у вироблені нею образи, або зовсім не сприймаються людиною. Кожен народ із загальних людських цінностей (свобода, щасливе сімейне життя, любов, робота, дім, Бог, Батьківщина тощо) вибудовує свою ієрархію. Це та сітка життєвих координат, скрізь яку нація бачить світ і визначає в ньому свою поведінку.

Відмінності між образами світу у традиційній свідомості різних етносів є тим більшими, чим далі віддалені їх мови одна від одної, оскільки граматична будова мови нав’язує спосіб членування і опису довколишньої дійсності, умовиводів і суджень про них. Повноцінне вживання у певний тип культури, участь у діалозі культур можливе лише за умови розуміння реципієнтом кодів культури, які визначаються “*національним образом світу*” (Г. Гачев). “Національні образи світу” – це насамперед взаєморозуміння між народами. Вони дають змогу зрозуміти інший народ, виходячи з уявлень про самих себе і свої дії; проявляти толерантність до їх відмінностей; поважати інший народ за те, що він не схожий на нас, має свою власну ієрархію цінностей, уміє робити те, що ми не уміємо.

Відродження етнічне — процес пов’язаний з активізацією зацікавленості широких мас того чи іншого народу у пізнанні власної історії, культури, побуту, традицій, з підвищеним прагненням до відтворення у різних формах (через етнічні організації, культурно-мистецьку діяльність, сім’ю, наукові та просвітительські товариства) своєї самобутності, завдяки якій той чи інший народ, та чи інша людська спільнота вирізняється у поліетнічному середовищі. Ознаками етнічного відродження є утвердження позицій мови у лінгвістичній ситуації поліетнічної держави, звільнення від впливів іноетнічних елементів культури, що неприродним шляхом нав’язувалися певній етнічній спільноті (наприклад, “русифікація” в Україні, “американізація” корінного населення сучасних США), поживлення діяльності організацій, утворених вихідцями з однієї країни, зокрема церкви,

інтенсифікація зв'язків між різними частинами етносу, що внаслідок певних обставин опинилися у різних країнах. Процес етнічного відродження у кінцевому результаті має завершуватися поліпшенням становища того чи іншого етносу або ж його частини, вдоволенням потреб, пов'язаних з етнічним походженням особи.

Етнічне відродження — процес циклічний. Він може тривати кілька десятків років — поки не задовольняться етнічні запити тієї чи іншої спільноти людей. Згодом настає період розбудови етнічної самобутності аж до тих пір, поки вже на новій стадії не виникне суперечностей у стосунках між більшістю та меншинами. Історичний досвід західних країн (США, Канада, Великобританія, Бельгія) свідчить, що процес етнічного відродження у новій фазі відновлюється через 30-40 років після завершення попередньої, тобто, коли змінюються соціальні умови існування у поліетнічній державі, а форми регулювання міжетнічних стосунків залишаються без змін.

Етнічне відродження є продуктивним предметом етносоціологічних досліджень, зокрема як особливий вид соціального процесу, соціальних відносин, а також у плані з'ясування трансформацій етнічної самосвідомості, етнічної самоідентифікації й національної свідомості.

Феномен відродження етнічностей (етнічне відродження) чітко виявляє себе починаючи з середини 1960-х років і з різною силою у різних поліетнічних країнах світу дає себе знати вже впродовж останніх майже сорока років. Одним з перших дослідників, який спробував дати характеристику цьому явищу і узагальнити його вплив на суспільні процеси, був англійський етнолог Ентоні Сміт. Він для означення феномену вжив термін “етнічне відродження” (“етнічний ренесанс”). Підкреслюю, що і Е.Сміт, й інші етологи, етносоціологи та етнополітологи (маються на увазі зарубіжні) більшою мірою користуються саме цим терміном. Ми ж частіше користуємося терміном “етнополітичний ренесанс”. Перший термін більш доречний до вживання, коли мова йде про відродження етнічностей (етнічних меншин) у рамках поліетнічних країн, де сформувалися політичні нації з чітко визначеною домінуючою більшістю, а інші етнічні компоненти етнонаціональної структури інтегровані у ці нації.

Кожному із компонентів етнонаціональної структури українського суспільства різною мірою властивий етнічний ренесанс. Найбільш очевидно він виявився в українського етносу і окремих національних меншин.

Український етнос, незважаючи на обмежені (ідеологічно й економічно) можливості за часів Радянського Союзу, зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати цей потенціал, і не лише у рамках географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у рамках етнополітичного організму (ЕПО), де він складає домінуючу частину населення. За цих умов, особливо у перші роки незалежного розвитку, були відчутні результати етнічного відродження

українців: від впровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості й належності до єдиної спільноти.

Цей процес супроводжувався утвердженням позицій української мови в усіх сферах суспільно-громадського життя, зокрема у державному управлінні, і навіть у сфері особистісних стосунків; мала місце до певної міри інтенсивна дерусифікація різними обставинами зрусифікованих українців. Відбувалося відродження традицій та історичної пам'яті українського народу, прикладом чого може слугувати козацький рух, відновлення діяльності громадських організацій (що було притаманно українському національному рухові, зокрема, на початку минулого століття) й різних форм участі громадян країни у її суспільному житті (наприклад, жіночі клуби, народні доми, об'єднання за позапрофесійними інтересами тощо).

Специфічним чином етнічний ренесанс українського етносу відбився у середовищі його субетнічних груп. Це виявилось передовсім у зацікавленості особливостями (історичними, географічними, етнокультурними) свого походження та свого статусу в сучасній ієрархії українського етносу. Така зацікавленість, як правило, переростала у більш бережливе ставлення до етнографічної спадщини груп і плекання самобутніх традицій і звичаїв у рамках українського етносу як частки цієї етнічної спільноти.

Щодо етнополітичного ренесансу в середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне “пробудження” етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення зі зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин можна назвати наступні: 1) утворення організацій з переважаючим членством однієї етнічності. Станом на 2002 рік таких організацій на всеукраїнському, регіональних та місцевих рівнях нараховується близько 800; 2) діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів (за попередніми підрахунками, нині таких в Україні налічується близько 2000); 3) функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами; недержавних учбових закладів (як правило, недільні школи); наявність середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин або ж у яких викладаються спеціальні дисципліни (переважно філологічного циклу та народознавчого характеру); 4) видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин — вони виходять з різною періодичністю і різними накладками (на кінець минулого століття їхня кількість сягала 105, а з'явилися вони 23 мовами); 5) радіомовлення (угорською, румунською, єврейською,

болгарською), телемовлення (тими ж мовами); б) видання літератури (не лише підручників) мовами національних меншин.

Свої особливості ренесанс має у середовищі етнічних спільнот з “невизначеним статусом”, до яких ми пропонуємо віднести кримських татар, гагаузів, кримчаків та караїмів. У цьому контексті варто мати на увазі кілька моментів:

1) сьогоднішня кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів — депортованих та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, в основному із Узбекистану. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення (звісно, не завжди у окремих випадках тотожного до того, який був до депортації) — два визначальні фактори темпів етнополітичного ренесансу кримських татар. Наявність етнічного ареалу, практично всього переліку індикаторів “конституційної наповненості” (етнічні організації, релігія, середні та вищі навчальні заклади, преса, художні колективи, література кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу (Меджліс кримськотатарського народу), представництво у органах місцевого управління сприяють формуванню нового типу етнічного самоврядування. Тут поєднуються риси територіальної і національно-культурної автономії;

2) гагаузи чи не єдина етнічна спільнота України, яка практично на сто відсотків розселена компактно (Одеська область, на кордоні з Молдовою). Маючи свій етнічний ареал, досить високу ступінь етнічної солідарності, тісні контакти з гагаузькою спільнотою Молдови, ця спільнота за умов сприятливої офіційної етнополітики зберігає добрі шанси для підтримання і розвою своєї етнічної самобутності. Разом з тим, на нашу думку, гагаузи України, володіючи багатьма ознаками для реалізації своїх прав за територіальним принципом, повністю схильні до вирішення проблеми свого розвитку у рамках всеукраїнського контексту. Підстави для такого висновку дає той факт, що лідери гагаузів не піднімають питання про якесь спеціальне етнічне територіальне утворення (типу ЕСО);

3) основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні і підтриманні символів та знакових рис своєї самобутності: мови, пам’яток історії та культури. У випадку з цими етнічними спільнотами очевидно йдеться не про відтворення, репродукування себе як спільноти (принаймні цей мотив не є превалюючим), а швидше про збереження історичної пам’яті через збереження пам’яток історії і культури, про дуже специфічні етнічні групи населення України й інтегрування своєї історичної пам’яті в історичну пам’ять всього українського народу. Останній термін вжито тут у політичному контексті — всі громадяни України.

Щодо такої категорії громадян України, як “представники інших етносів”, то етнічний ренесанс у їхньому середовищі має обмежені можливості для свого вияву. Можливо, найхарактернішими його ознаками є усвідомлення належності до тієї чи іншої етнічності й

співвіднесення себе з етносом, який розташований за межами України; спроби реанімувати свою історичну пам'ять через реалізацію інтересу до свого етнічного походження і етнічної батьківщини (не обов'язково у розумінні етнополітичного організму, але й у прив'язці до певного місця у цьому ЕПО, яке є тим чи тим етнічним ареалом); інтенсифікація зв'язків з етнічною батьківщиною.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (етнічна, національна).

Ідентичність, у найширшому розумінні – відчуття, усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної спільноти, групи людей. Це відчуття є одним із визначних мотиваційних чинників індивідуальної та колективної поведінки – в родині, в робочих колективах, у політичних та соціальних орієнтаціях, загалом в світі. Залежно від суб'єкта та кількості носіїв цього усвідомлення приналежності, ідентичність поділяється на **індивідуальну** та **колективну**. Відчуття ідентичності надає її суб'єктові соціально значимий комплекс цінностей, символів та традицій. Кожна людина чи колектив є носієм цілого комплексу ідентичностей, які разом визначають їх місце та орієнтації в соціальній структурі, певні норми поведінки та поводження.

До найпоширеніших проявів і форм ідентичності належить **ідентичність етнічна**, яка є однією з форм колективної солідарності, що ґрунтується на певній системі культурно-символічних ознак, які усвідомлюються в процесі етнічної *самоідентифікації*. Остання відображає результат процесу усвідомлення належності індивіда до якоїсь *етнічної спільноти*. Можна зрозуміти, що, що в результаті процесу самоідентифікації складається суб'єктивний статус – етнічна ідентичність, який може не збігатися з об'єктивним статусом етнічної належності. Тобто, за кровним походженням людина може належати до одного *етносу*, а відносити себе до іншого. Ідентичності в свідомості людини завжди ієрархізовані в сенсі лояльності, залежно від того, інтереси якої з спільнот, груп, колективів індивід ставить вище або нижче у визначальних мотиваціях своєї поведінки. Особливо ця ієрархія є помітною в кризових, критичних ситуаціях. Прикладом можуть служити національно-визвольні змагання в Україні 1917-1921 рр., коли різні частини населення відчували у суперечливій конфліктній ситуації конфлікт ідентичностей/лояльностей локальних (територіальних), етнічних, національних, соціальних. Вибір між інтересами “трудового селянства” та “українства” чи між “малоросійством”, “російством” та “українством” був для багатьох складним, що свідчить про нерозвиненість на той момент **ідентичності національної**, яка за визначенням, поглинає інші чи домінує в системі інших колективних ідентичностей/лояльностей. Така ситуація є прикладом того, що індивід може усвідомлювати приналежність / самоідентифікувати себе одночасно із декількома етнічними спільнотами, що цілком можливо з огляду на різноманіття та складну систему *етнічних спільнот* (*субетнос, етнос, нація, етнолінгвістична та етноконфесійна група* тощо). Якщо взяти за

приклад стародавніх греків, то вони ідентифікували себе одночасно з членами спільноти свого полісу чи субетносу (іонійці, дорійці, еолійці, беотійці), та одночасно з членами ширшої загальноеллінської культурної етнічної групи (за антитезою “греки-варвари”).

Будь-яке реалістичне пояснення етнічної ідентичності має уникати полярних крайнощів: емоційного уявлення про споконвічність власного етносу (бо це залишає відкритим питання виникнення етнічної, її формування та розвитку) та уявлення про “виключну керованість” та штучність цих процесів. Безперечно, що етнічна ідентичність є відчуттям суб’єктивним та емоційно насиченим, але її тривале існування, життєздатність змушують стверджувати наявність перманентних об’єктивних чинників її самовідтворення. Травматичні дії по відношенню до даної культурної/етнічної одиниці (див. *взаємодія міжетнічна*) часто не лише не послаблюють відповідну етнічну ідентичність, але й навпаки, посилюють її ще одним відчуттям спільних трагічних переживань, відновлюючи з новою силою відчуття колективної солідарності.

Важливими чинниками переходу етнічної ідентичності в національну є фактори державотворення, військової згуртованості, спільної організованої релігії, які накладаються на попередні інтегруючі моменти. Коли відбувається поглинання чи якісне домінування нерозривного комплексу громадянсько-етнічних лояльностей над конгломератом різних кровно-родинних, соціальних, етнічних, то має місце поява національної ідентичності. Англійський дослідник Е.Сміт вирізняє такі її ознаки: історична територія (або рідний край), спільні міфи та історична пам’ять, спільна масова/громадська культура, єдині юридичні права та обов’язки її членів, спільна економіка. В результаті виникнення цієї Н.І. як масового соціального факту виникає *нація*. Можна бачити, що найсуттєвішими рисами, що відрізняють етнічну ідентичність від національної є чинники політично-територіальні, тому певно, що поширення національної ідентичності є паралельним (але не обов’язково одношвидкісним) процесом із національним державотворенням. Звісно, що існують варіанти, коли не існує власної національної держави, але за наявності першопочаткової етнічної батьківщини та потужних інтегруючих факторів культурної окремішності (найчастіше це релігія) і розсіяні етноси (див. *діаспора*) можуть бути носіями національної ідентичності (євреї, вірмени, українці діаспори).

До функцій Н.І. належать зовнішні (територіальні, економічні та політичні) і внутрішні (поглиблення та інтенсифікація соціальних зв’язків, спосіб самовизначення та самоорієнтації індивіда). Завдяки своїй гнучкості, багатфакторності виникнення і самовідновлення, Н.І. є потужною силою, яка, не втрачаючи своєї сутності може поєднуватися з іншими ідеологіями та політичними рухами.

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНА

Ментальність етнічна

Установка етнічна **Символ етнічний**

Ментальність етнічна – це духовно-культурний самопрояв етнічної спільності. Одним із суттєвих складових феномену етнічності є те, що етнокультурна окремішність етнічної спільноти має проявлятися у зовнішніх феноменах, які виводять на поверхню її етнодиференціюючі ознаки. Окрім господарчо-побутових особливостей (культурно-господарський тип) мають бути якісь особливості психологічного складу, поведінки, морально-етичних норм, творчості, духовної самореалізації, - тобто певних культурно-символічних кодів. І в цьому аспекті окрема мова етнічна, її вживання є лише однією, не завжди обов'язковою складовою, тут радше мова йде про культуру (в широкому розумінні) як прояв етнічної ментальності з одного боку, та етнопсихологію як внутрішній чинник, що її визначають, з іншого. Визнання феномену етнічної ментальності спричинило тривалі дискусії фахівців, і це є природним з огляду на суб'єктивну, важку для коректної, - не спекулятивної та конфліктної, - вербалізацію. Зрозуміло, що цей феномен існує. Кожний етнос в уявленнях своїх сусідів має певні стандартні характеристики позитивного і негативного характеру, які загалом визначають параметри несхожості на споглядача. Збереження етнічної ментальності є запорукою збереження культурного багатоманіття людства як одного з чинників його повноцінного подальшого розвитку.

Установка етнічна – психологічний стереотип сприйняття та інтерпретації оточуючої дійсності через призму *етнічності*. У.е. є одним з потужних мотиваційних чинників у побутовій, соціальній, політичній поведінці.

Етнічна установка – стан, здатність людини оцінювати явища та події навколишнього світу, міжетнічну взаємодію, виходячи з критеріїв етнічно-забарвленої оцінки ситуації. Етнічна установка є різновидом установки соціальної. Вона фокусує в собі переконання, погляди і думки людини щодо її місця в світі, історії та сучасного життя її етнічної спільноти, її взаємодії з представниками інших етнічних формувань. Етнічна установка виконує роль регулятора етнічної поведінки людини, який визначає у вигляді масових соціальних фактів характер міжетнічної взаємодії. Здатність ідентифікувати себе з певним етносом, відокремлюючись водночас від усіх інших етносів, усвідомлення свого етнічного “я” як неповторного, унікального явища характеризується терміном самосвідомість етнічна. Етнічна самосвідомість вважається найвагомішою серед ознак етнічної належності. Вона може бути різної інтенсивності, від непохитної самоідентифікації із одним конкретним етносом до множинної ідентичності та “нульової” етнічної самосвідомості внаслідок асиміляції.

Символ етнічний — специфічний етнокультурний засіб опосередкування комунікацій у тому чи іншому етнічному утворенні, здатний набувати органічності й багатозначності образу.

Вивченням етнічної специфіки знакових систем займається суміжна дисципліна — етносеміотика. Причому етносеміотичний підхід до культури не вичерпується лише її етномовними функціями. Кожному етносу притаманні індивідуальні відмінності між формою прояву того чи іншого елементу культури і його внутрішнім змістом. Хоча буває, що саме “зовнішній” прояв якого елементу культури відрізняє один етнос від іншого.

Знакова функція культури, що дуже тісно пов’язана з її пізнавальною і комунікативною функціями, дістала назви сигніфікативної (буквально: що приписує значення). Дана функція становить чималий інтерес для етнографії, оскільки символи, знаки, значення виконують як правило, і етноінтегруючу, і етнодиференціюючу роль, що дозволяє виявляти певні відмінності між етносами. Взагалі, різноманітність варіативних та інваріативних ознак символіки у генезі та історії етносів вражаюча. Символічні поєднання форм, ритмів, чисел, образів характеризуються неповторністю етнічного колориту.

Втім, серед функціонуючих компонентів культури саме символ викликає найбільші труднощі. Значною мірою вони пов’язані з використанням самого терміна “символ”. І хоч останній набув значного поширення в сучасних науках про людину, проте не завжди коректно визначається його специфіка, скажімо, порівняно із знаком. Найчастіше це стосується символу, що перебуває ще в процесі формування, становлення.

Багато які форми комунікацій, у зв’язку з розширенням свого діапазону у просторі і часі, виявляють деяку обмеженість стереотипізованих дій, короткочасних засобів, а, відповідно, й необхідність залучення триваліших засобів комунікації. До речі, символ стабільніше закріплює спектр уявлень щодо навколишньої дійсності. Особливо виразно дієвість останнього виявляється у співставленні різних типів формування етнокультурних традицій. Володіння мовою знаків і символів є результатом особливої пізнавальної діяльності, яка поєднується з формуванням в культурних традиціях етносів природознавчих і суспільнознавчих уявлень (щоправда, різних за ступенем усвідомлення).

Отже, символіка дозволяє фіксувати зростаючий фонд знань людини про природу і саму себе, а також обсяг уявлень про інші етноси, а порівняно з ними — і про власний. Тому цілком ймовірно, що лише в історії етносів можна якнайповніше прослідкувати потенційні можливості етнічної символіки.

НАЦІОНАЛІЗМ

Націоналізм, комплекс уявлень і переконань, що виражає ототожнення з певною національною спільнотою; різновид політичної ідеології, в якій нація розглядається як найважливіша цінність. Націоналізм, підкреслює, зокрема, німецький дослідник Т.Шідер, завжди має на увазі націю, а не суспільну групу, зорієнтовану тільки релігійно або соціально.

Утім, практично всі аналітики поділяють думку про те, що надзвичайно складно дати якийсь універсальне визначення цього феномену. Справа в тому, як справедливо вказує британський політолог К.Майноуг, що націоналізм не має своєї окремої історії, а розвивався в контексті історії багатьох різних країн. Німецький історик П.Альтер підкріплює тезу про багатозначність поняття “націоналізм” ще радикальнішими міркуваннями. З його точки зору, націоналізм може набувати стільки різних форм та “національних різновидів”, що можна засумніватися: а чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем. Іншими словами, націоналізм не існує як щось єдине, є лише різноманітні форми його проявів. Звідси, робить висновок Альтер, правильніше говорити про націоналізми, а не застосовувати слово “націоналізм” в однині.

Все ж світова інтелектуальна думка зафіксувала не одну спробу дати узагальнююче визначення терміна “націоналізм”, яке б акумулювало в собі сутнісні риси цього феномену, характерні (типові) для усіх національних різновидів націоналізму. Зокрема, автор численних історичних праць про націоналізм американський професор Г.Кон вважав його станом свідомості (*a state of mind*), а також ідеєю (*idée-force*), яка наповнює людський мозок і серце новими думками і новими почуттями та спонукає людей втілювати свої переконання в організованій діяльності. Не менш відомий дослідник націоналізму професор політичних наук із США К.В.Дойч визначає його як “духовну структуру”, у відповідності з якою в суспільній комунікації віддають перевагу “національним” повідомленням, спогадам та уявленням, котрі водночас стають найважливішими також у прийнятті рішень. Соціолог та історик О.Лемберг характеризує націоналізм як систему уявлень, цінностей та норм — образ світу й суспільства — яка забезпечує великій суспільній групі усвідомлення своєї цілості.

Досить оригінально інтерпретує націоналізм румунський учений Б.Стефанеску, вбачаючи у ньому форму самоусвідомлення, що осмислює власну ідентичність у термінах спільнотної реальності. Націоналізм — це критичний акт, де “критичний” означає саморефлексивну інтерпретацію колективного життя. Тому, на думку Стефанеску, націоналізм слід відрізнити від просто емоційних, почуттєвих реакцій на місцеві події та реалії (патріотизму — любові до своєї батьківщини; солідарності — групової симпатії; етнічної єдності — відчуття духу спільноти тощо), що не є критичними, а, отже, позбавленими саморефлексивності. Зрештою, націоналізм, за Стефанеску, виражає бажання внутрішньо злитися з (над) етнічною групою та протидіяти зовнішньому тискові.

Ряд аналітиків вкладає у визначення націоналізму суто політичний зміст, пов’язуючи його зародження і розвиток з національними державами. До таких аналітиків належить, приміром, відомий британський соціолог Е.Гіденс. Наполягаючи на тому, що націоналізм з’явився тільки з розвитком сучасної держави і є найголовнішим виявом почуття ідентичності з чітко окресленою суверенною спільнотою, він

вважає за доречно уточнити водночас саме поняття “національна держава”. Останнє означає таку державу, в якій система уряду претендує на конкретну територію, має формалізовані кодекси законів і підтримується командуванням збройних сил. На політичних аспектах націоналізму робить наголос і чи не найвизначніший його дослідник Е.Гелнер. Націоналізм, за Гелнером, — це передусім політичний принцип, за яким політичні та національні одиниці мають збігатися. Інший варіант визначення націоналізму подається Гелнером у такий спосіб: це теорія політичної легітимізації, яка вимагає, щоб етнічні кордони не перетинались із політичними і, зокрема, щоб етнічні кордони у межах даної держави не відокремлювали правителів від решти громадян. Цей останній випадок може мати місце тоді, коли правлячий клас політичного утворення належить до іншої нації, ніж більшість керованих ним людей.

Досить неоднозначні підходи виявляє фахова література до морально-етичної оцінки націоналізму. Для значної частини вчених, у тому числі зі світовим ім'ям, будь-який націоналізм, незалежно від його конкретної спрямованості і стадії розвитку, неодмінно асоціюється з суцільними негативами. Показовою з цього погляду може бути характеристика націоналізму, що її дає сучасний британський політолог, автор багатьох праць з проблем демократії і громадянського суспільства, Дж.Кін. “Націоналізм, — пише він, — це стерв'ятник, який живиться почуттям національного, котре існувало раніше в певній країні, трансформуючи цю національну ідентичність в огидну пародію на себе, колишню. Знамениті слова Альбера Камю, що він надто сильно любить свою націю, аби бути націоналістом, влучно схоплюють той факт, що націоналізм є патологічною формою національної ідентичності... Націоналізм також використовує будь-які демократичні течії, галасливо гасаючи громадянським суспільством та державою, розлякуючи інші форми дискурсу, трактуючи їх як суперників або й ворогів, яких слід залякати або заборонити, побити або з'їсти живцем, — і увесь цей час він удає з себе універсальний дискурс, цінність якого не підлягає сумніву, вільний від обмежень історичного часу й простору”. Утім, як видно з конкретних прикладів, на які посилається Кін, він підкріплює свою аргументацію та висновки здебільшого фактами проявів найбільш агресивного етнонаціоналізму. Це зумовлює очевидну вразливість його позиції.

Більшість дослідників застосовує зваженіші підходи до аналізу ціннісних засад націоналізму. Скажімо, той же Альтер цілком резонно, на наш погляд, зазначає, що націоналізм приховує у собі крайні протилежності й суперечності: він може означати як звільнення, так і гноблення, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози. Є всі підстави погодитись і з австралійським ученим Ю.Каменкою, який вважає, що в політичному сенсі Н. може бути і був демократичний або авторитарний, спрямований у майбутнє чи орієнтований у минуле, соціалістичний або реакційний.

Складність, багатовимірність та різноаспектність поняття “націоналізм” зумовлює необхідність детальніше зупинитись на типології численних варіантів цього явища. Така типологія Н. здійснюється аналітиками за різними ознаками: географічними, історичними, політичними, соціальними, психологічними тощо. Однією з найвідоміших є типологія, запропонована Коном. Він розрізняє два основні варіанти націоналізму — “західний” і “східний”.

“Західний” націоналізм (географічно охоплює Англію, Францію, Нідерланди, Швейцарію, США): у своїх витоках пов’язаний з концепцією індивідуальної свободи та раціонального космополітизму XVIII ст.; ґрунтується на нації, яка була витвором суспільних та політичних чинників; не проявляє занадто емоційного ставлення до минулого; створив нове суспільство, у якому панівне становище зайняв середній клас.

“Східний” націоналізм (географічно охоплює країни Центральної (включно з Німеччиною) та Східної Європи і Азії): ґрунтується не на раціональній суспільній концепції, а на “природній” реальності спільноти; часто створює ідеальну батьківщину з міфів минулого та мрій майбутнього; залежний від зовнішніх впливів і водночас опозиційний їм та не вкорінений у політичній і суспільній реальності; свій комплекс неповноцінності часто компенсує самозвеличуванням та надмірною самовпевненістю; вірить в містичну “душу” нації.

Коновна типологія націоналізму, попри те, що вона містить в собі певні дискусійні елементи й зазнала слухних критичних зауваг з боку деяких його колег, усе ж і сьогодні залишається тією основою, на якій вибудовують свої типологічні концепції націоналізму інші дослідники. На особливу увагу заслуговує модифікація цієї типології, здійснена одним з найавторитетніших сучасних дослідників націоналізму британським соціологом Е.Д.Смітом. У своїх теоретичних міркуваннях, базуючись на Коновому поділі на більш раціональний і більш органічний варіанти націоналістичної ідеології, він виходить з факту існування “західної” громадянсько-територіальної і “східної” етнічно-генеалогічної моделі нації. Громадянсько-територіальні моделі нації, за Смітом, породжують певні види націоналістичного руху: “антиколоніальні” рухи перед здобуттям незалежності та “інтеграційні” рухи після незалежності. Натомість етнічно-генеалогічні моделі нації створюють сепаратистські та діаспорні рухи перед незалежністю та іредентистські або “пан”-рухи після здобуття незалежності. За словами самого Сміта, він є свідомим того, що ця схема не враховує багатьох підвидів, так само як і мішаних випадків, але вона відтворює основну логіку багатьох націоналізмів.

В українському національному русі відомим є фактично один формалізований різновид націоналізму. Цей різновид західні фахівці визначають як “інтегральний” націоналізм, а український соціолог О.Бочковський називав “всенационалізмом”. Американський вчений Дж.Армстронг виділяє п’ять сутнісних ознак “інтегрального” Н.:

1) віра в націю як найвищу цінність; 2) заклик до містичних, примарних ідей солідарності всіх індивідів, які складають націю, на основі твердження про їх біологічну єдність; 3) підпорядкування раціонального, аналітичного “інтуїтивно вірним” емоціям; 4) вияв національної волі через популярного вождя та еліту націоналістичних ентузіастів, які організовані в єдину партію; концепція тоталітаризму; 5) прославлення акцій війни та насильства як прояв вищої біологічної життєздатності нації.

Такого типу український Н. зародився у 1920-х—1930-х рр. і проявився не тільки у формі ідеології чи навіть світогляду (Д.Донцов, В.Мартинець, Ю.Вассиян, Д.Андрієвський, М.Сціборський та ін.), але й як організований, досить впливовий на західноукраїнських землях та серед української еміграції, політичний рух, уособлюваний Організацією українських націоналістів (ОУН). Є підстави погодитись з висловленою дослідниками тезою, що, враховуючи тодішні умови існування української нації, появу українського “інтегрального” націоналізму можна зрозуміти, чого не скажеш про схожі течії в деяких інших народів, котрі мали більші можливості для самореалізації на шляхах демократичного розвитку.

Попри те, що пізніші політичні угруповання, які виникли на базі колись єдиної ОУН, вже давно відійшли від її ідеологічних першооснов, а принаймні частина громадян України сьогодні вже піднялась до розуміння націоналізму як синоніма патріотизму, український націоналізм, на слухну думку О.Проценка та В.Лісового — упорядників надзвичайно цінної праці “Націоналізм: Антологія” (К., 2000), “у сучасній домінуючій інтерпретації перебуває у полоні вузької історично-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов’язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30-х —40-х рр. стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи”. Цим же не в останню чергу пояснюється досить низький рівень довіри до націоналізму як організованої політичної сили з боку українського громадянства. За результатами восьми загальноукраїнських опитувань громадської думки 1994-2001 рр., здійснених Інститутом соціології НАН України за участі фірм “Демократичні ініціативи” та “Социс”, цілком довіряють націоналістам лише від 1 до 3% співвітчизників, скоріше довіряють — від 4 до 6%, в той час як зовсім не довіряють від 45 до 60% і скоріше не довіряють — від 16 до 24% громадян України.

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ

Міжетнічна взаємодія

Етнопсихологічна дистанція

Асиміляція етнічна
Інтеграція міжетнічна
Міксація етногенетична
Місцегенація
Толерантність міжетнічна
Конфлікт міжетнічний
Антагонізм етнічний
Адаптація культурна
Багатокультурність
Етнокультурна дистанція
Культурного поділу праці теорія
Акультурація
Маргінальність
Маргіналізація

Міжетнічна взаємодія. Термін “Міжетнічна взаємодія” був введений у вітчизняну етнологічну науку десять років тому (див.: Євтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады. — К., 1991; Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати — Львів, 1992; Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія в етноконтактній зоні // Українсько-польські стосунки — Кам’янець-Подільський, 1992; Євтух В.Б., Молчанов М.О., Суглобін С.І. Концептуальні засади етносоціологічних досліджень в Україні — К., 1992). На нашу думку, він дає змогу адекватно і об’єктивно (без ідеолого-оцінювальних постулатів) досліджувати етнонаціональні процеси у поліетнічному суспільстві, учасниками яких є представники різних етносів, зокрема у тому їхньому аспектові, коли йдеться про контакти етнічних спільнот у різноманітних виявах.

Підставою для введення терміну “міжетнічна взаємодія” у науковий обіг стали два моменти: 1) широко вживаний термін “міжетнічні (міжнаціональні) відносини” орієнтує на апріорно визначені висновки про позитивність чи негативність цього процесу, надаючи великого значення його керованості, й досить часто виключає його даність, природність, недетермінованість (мається на увазі мінімізація впливу соціальних чинників й природна необхідність вступати у взаємодію у результаті обставин, що не залежать від суб’єктів цього процесу); 2) існуючий термін “взаємодія” (interaction) й зокрема “символічний інтеракціонізм” засвідчив свою плідність у аналізові процесів суспільного буття, дійовими особами якого є різні, подеколи протилежні за своїми якісними характеристиками суб’єкти, й ця обставина спонукала до введення у етнологічні й етносоціологічні дослідження терміну “міжетнічна взаємодія”. Останній є однією з форм вияву взаємодії в етнічній сфері розвитку суспільства.

Змістом поняття “міжетнічна взаємодія” є взаємодія представників різних етносів, які проживають в межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на

індивідуальному й груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формуються уявлення один про одного (етнічні стереотипи), корегуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) й формується відповідна етнонаціональна ситуація в країні.

Ми пропонуємо таку структуру міжетнічної взаємодії: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. Всі перелічені структурні елементи міжетнічної взаємодії реалізуються на двох рівнях — індивідуальному та груповому (колективному) безпосередньо (скажімо, пряме спілкування етнофорів у етноконтактній зоні) чи опосередковано (наприклад, через засоби масової інформації).

Всі названі елементи взаємопов'язані, але кожний із них має свої функціональні особливості. Скажімо, міжетнічне спілкування, міжетнічні контакти складають основу формування цілісної системи міжетнічних зв'язків. Вони можуть бути спорадичними, тимчасовими, безсистемними. Міжетнічні відносини представляють собою усталену систему, яка завершує формування структури міжетнічної взаємодії. На цьому рівні важливу роль відіграє колективний (груповий) стереотип представників різних етносів, які перебувають у постійній взаємодії, саме той, який західна етносоціологія включає в рамки антитези “ми — вони” (П.Роуз).

Зважаючи на важливість функціональних особливостей окремих елементів структури міжетнічної взаємодії дослідження кожного із них набирає великої ваги. У цьому контексті варто дослідити характер виникнення спілкування, встановлення контактів, формування відносин між представниками різних етносів; прослідкувати, за яких обставин спілкування і контакти переростають у систему міжетнічних відносин зі своїми закономірностями та особливостями; виявити фактори, які впливають на визначення функцій спілкування, контактів, відносин та характер взаємозв'язків між окремими елементами структури міжетнічної взаємодії. Оскільки ця структура існує не сама по собі, а лише у контексті відносин принаймні двох етнічних спільнот (наприклад, українці — угорці, росіяни — поляки, словаки — українці тощо), то вивчення структури дасть поштовх до з'ясування цілого кола питань, які пов'язані з сутністю етнічного фактора у суспільному житті України. В Україні міжетнічна взаємодія має два напрямки: а) домінуюча етнічна спільнота (український етнос) — меншинні спільноти (етнічні меншини); б) етнічна меншина — етнічні меншини. Завважимо, що для зазначених напрямків зовсім не властива просторова й часова дистанція, вони реалізуються одночасно, що й визначає синхронну різнонаправленість міжетнічної взаємодії.

Структура “міжетнічної взаємодії” реалізується на побутовому рівні, у процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів, які проживають в Україні, участі у політичних процесах. Поряд з розробкою теоретичної схеми міжетнічної взаємодії питання про реалізацію її структури представляє надзвичайно важливу дослідницьку

проблему методологічного плану. Передовсім це дає змогу виявити інтенсивність процесів маргіналізації, яка є об'єктивною закономірністю міжетнічної взаємодії, зафіксувати й простежити роль соціальних факторів у міжетнічних стосунках.

Продуктом міжетнічної взаємодії може бути (або принаймні міжетнічна взаємодія може стимулювати) утвердження: 1) інтегруючого типу етносоціального розвитку суспільства, коли етнічні спільноти інтегруються в україноетнічний суспільний контекст (в англійській термінології — *mainstream*), зберігаючи свою етнокультурну самобутність; 2) дезінтегруючого типу етносоціального розвитку українського суспільства, коли з особливою силою виявляються: а) спротив інтеграції; б) регіоналізація; в) сепаратистські тенденції; 3) конфліктного типу етносоціального розвитку суспільства, коли на етнічному ґрунті виникають конфлікти у взаємодії між домінуючою спільнотою й меншинними спільнотами, або ж у взаємодії між меншинними спільнотами.

З'ясовуючи сутність міжетнічної взаємодії, варто мати на увазі, що більш чисельні етнічні спільноти не завжди виступають абсорбентами менш чисельних груп. Тут йдеться про об'єктивну закономірність міжетнічної взаємодії, а не штучно стимульовану ситуацію, за якої нехарактерна, скажімо, не домінуюча для певного регіону етнічність поглинає іншу етнічність (наприклад, русифікація).

Адекватна оцінка стану міжетнічної взаємодії в умовах українського суспільства може бути визначена за всебічного врахування місця і ролі у ній титульного етносу — українців, й зокрема важливості консолідаційних процесів у їхньому середовищі.

Особливості матеріальної й духовної культури (етнічної культури) етнографічних груп українців у процесі їхньої взаємодії з іншими етнічними спільнотами, принаймні на побутовому рівні, мають перевагу над всіма іншими, зокрема й тими, які дозволяють об'єднувати їх етнонімом “українці”. Проте, це не є підставою для висновків про якусь окремішність (навіть суто етнічну) тієї чи іншої етнічної (або ж етнографічної) групи. Власне, йдеться про складності процесу формування тієї чи іншої етнічної спільноти (українці, угорці, німці, румуни, росіяни тощо). У результаті цього процесу вирізняються певні загальні ознаки етнічності (української, німецької, угорської тощо), за якими жителі регіону зараховуються до тієї чи іншої спільноти. Однак це не виключає збереження деяких відмінностей, що дозволяє в рамках однієї спільноти виділяти окремі групи, беручи за основу ту чи іншу ознаку (скажімо, гуцули в українській спільноті Карпатського регіону, меноніти у німецькій етнічній групі Сполучених Штатів, духобори у російській громаді США).

У процесі дослідження міжетнічної взаємодії можуть бути виявлені чинники, які визначають ефективність дії “силового поля” тієї чи іншої етнічної спільноти у міжетнічних стосунках, що позначається на рівні

збереження й розвою відповідної етнічності чи її втрати й переході у іншу етнічність (явища, субстрати, адстрати, суперстрати).

Для визначення за запропонованою схемою сутності міжетнічної взаємодії та її впливу на етносоціальні процеси (інтегруючі, конфліктні, безконфліктні) з методологічної точки зору необхідно враховувати такі моменти, як політична ситуація в окремому регіоні й етнополітичному організмі (державному утворенні) в цілому, державна етнополітика, позиції суспільно-громадських рухів та політичних партій у питаннях етносоціального розвитку, стан стосунків України з країнами, де знаходиться ядро етносу тих чи інших етнічних меншин, якість стосунків останніх з ядром відповідного етносу.

Вірогідні методики та теоретична база вивчення міжетнічної взаємодії обумовлюється характером предмета дослідження. Так, сюди входить системно-комплексний аналіз цілого ряду матеріалів. Це, зокрема, аналіз і характеристика законодавчих, державних документів з питань етнополітики, аналіз документів політичних партій і національно-культурних товариств, контент-аналіз публікацій масової періодики з питань міжетнічних контактів та взаємодії, збір і порівняльний аналіз соціокультурних показників різних етнічних спільнот, соціологічне опитування (інтерв'ю, анкетування) та етнопсихологічне тестування у середовищі окремих соціальних груп населення про їхні уявлення, оцінки, установки і орієнтації на міжетнічну взаємодію.

Теоретичною базою концепції міжетнічної взаємодії можуть бути парадигми відомих американських, канадських, європейських і російських етносоціологів та етнологів, які досліджували та які досліджують явища у етнонаціональному розвитку своїх країн (С.Арутюнов, Ю.Бромлей, С.Джільман, Р.Бретон, В.Коннор, Р.Коен, В.Козлов, С.Ліберзон, Р.Лугман, П.Роуз, Б.Роузен, Е.Сміт, Р.Шермерхорн та інші). При розробці концепції міжетнічної взаємодії в Україні знадобиться критично проаналізований досвід дослідження міжетнічних відносин й етнополітичної ситуації у зарубіжних країнах і ті напрацювання, які є на цей час в українських етнологів та етносоціологів.

Етнопсихологічна дистанція – поняття, що характеризує ступінь близькості або відчуження етнічних груп. Етнопсихологічна дистанція є похідною від соціальної дистанції і виражається головним чином через установлення межі між “ми” і “вони” (не такі як ми”).

Через дистанцію у етнопсихології визначають сприйняття етнічних груп та їх образів, симпатій та антипатій, розуміння і прийняття цілей, установок іншої групи. Вимірювання етнопсихологічної дистанції здійснюється за допомогою різних шкал, найбільш широко відомо серед них шкали Е. Богардуса та Л. Терстоуна.

Богардус за допомогою шкали соціальної дистанції вимірював генералізовану установку індивіда стосовно певної групи та виявляв ступінь прийнятності іншої людини як представника цієї групи. У 1959 році Богардус запропонував спеціальний бланк шкали соціальної

дистанції (за національною ознакою), у якому досліджуваному пропонувалося вказати той рівень соціальної дистанції, котра його найбільшою мірою влаштовувала.

Шкала соціальної дистанції Богардуса дозволяє визначити психологічну готовність до зближення або відторгнення представників відповідного етносу, незалежно від їх особистісних якостей та особливостей. Дана шкала побудована за кумулятивним принципом: позитивна відповідь на першу позицію (“готовність до тісного споріднення через шлюб”) припускає позитивні відповіді й на всі інші позиції (...як особистих друзів, сусідів тощо), за винятком останньої – “вважав би за краще не бачити в моїй країні”.

Відповідь “згодний бачити як члена сім’ї” – зараховується як 1 бал, “...як близьких друзів” – 2 бали, “...сусідів” – 3 бали, “...колег по роботі” – 4 бали, “...жителів країни” – 5 балів, “...іноземних туристів – 6 балів, “взагалі не пускав би в країну” – 7 балів. Середнє арифметичне індексу соціальної дистанції по будь-якій соціальній групі є усередненим показником ставлення даної групи до представників відповідного етносу. Усі етнічні групи ранжуються за цим показником, який відображає систему етнічних переваг досліджуваного.

Чиказький соціальний психолог Луї Терстоун у 1927 році опублікував статтю “Аттитюди можуть бути змінені”, у якій вперше виклав загальні принципи відношення людей до різних соціальних явищ і створив шкалу “інтервалів, які здаються рівними”. Терстоун застосовував цю шкалу для вивчення ставлення різних груп населення до Церкви як соціального інституту. Шкала Терстоуна стала одним із основних методів соціальної, етнічної, політичної, організаційної психології.

Асиміляція етнічна – один з видів процесів об’єднання етносів (поряд з консолідацією та міжетнічною інтеграцією), розчинення невеликих груп (чи окремих представників) одного народу в середовищі іншого. Оскільки при цьому така група повністю або майже повністю втрачає притаманні їй раніше етнічні властивості і так само повно засвоює нові, етнічну асиміляцію відносять до етнотрансформаційних процесів (на відміну від етноеволюційних, що не ведуть до зміни етнічної належності людей).

У процесі етнічної асиміляції зміни в етносі проходять ряд етапів: змінюється культура у вузькому значенні слова (початкова стадія – культурна адаптація, *аккультурація*, завершальна – культурна асиміляція), змінюється мова (двомовність, мовна асиміляція), зміна етнічної самосвідомості (подвійна етнічна самосвідомість, повна зміна самосвідомості).

Мовна асиміляція є, як правило, неодмінним етапом етнічної асиміляції, однак зміна мови ще не свідчить про завершення етнічної асиміляції. Етнічна історія людства знає немало прикладів, коли етноси значною мірою або й повністю переходять на іншу мову, проте зберігаються як такі. Про завершення етнічної асиміляції свідчить тільки повна зміна самосвідомості. Найбільш стійкими є елементи традиційної

культури, які можуть зберігатися, втративши роль символів етнічної належності, тривалий час і після зміни етнічної самосвідомості. Такі групи з часом трансформуються в етнографічні групи домінуючого етносу.

Водночас, етнічна асиміляція може загальмуватися на етапі *білінгвізму* і бікультурності (чи навіть полікультурності). Досить поширеною є й ситуація, коли етнос опиняється в такому перехідному стані, коли попередня етнічна належність вже значною мірою втрачена, а нова ще не закріпилась. Такий перехідний або маргінальний стан здебільшого властивий для другого, а іноді й третього покоління іммігрантів. Крім того, внаслідок ієрархічності етнічних процесів, вони можуть відбуватися немов би на різних поверхах, а іноді і в різних напрямках. Внаслідок цього одна й та ж *етнічна група* може виявитись одночасно у сфері дії кількох видів етнічних процесів. Приміром, дисперсно розселені її представники можуть зазнавати етнічної асиміляції, в той час як компактна і відносно чисельна її частина може перебувати у стані міжетнічної інтеграції чи зміцнення групи як самостійної системи, переживати свого роду "етнічний ренесанс".

Інтенсивність процесів етнічної асиміляції залежить від багатьох факторів: чисельності етносів, що взаємодіють; тривалості проживання меншинних та іммігрантських груп у середовищі основного населення країни; особливостей їхнього розселення; їх соціально-економічним і правовим статусом; релігійних, культурних і расових відмінностей від більшості; рівня етнічної толерантності в суспільстві тощо. Так, чим більша чисельність етнічної групи, тим довше вона здатна пристояти процесам етнічної асиміляції. У випадку, коли чисельність етносів, що взаємодіють, приблизно рівновелика, зазвичай відбувається двостороння етнічна асиміляція: одночасно якась частина кожного з них розчиняється в іншому. Переважання при цьому тієї чи іншої спрямованості процесів етнічної асиміляції обумовлюється, у свою чергу, рядом факторів, передусім рівнем соціально-економічного розвитку етносів та їх політичним статусом. Істотний вплив на процеси етнічної асиміляції справляють особливості розселення етнічних груп: ті з них, які розселені дисперсно, розчиняються в етнічній більшості значно швидше, ніж у випадку їх компактного розселення. Негативний вплив на процеси етнічної асиміляції справляють расова дискримінація та етнічні упередження. Важливим показником інтенсивності процесів асиміляції є поширеність міжетнічних шлюбів.

Розрізняють природну або добровільну та насильницьку етнічні асиміляції. Природна етнічна асиміляція поширена від найдавніших часів і є одним з ефективних механізмів включення іммігрантських і меншинних груп, або їх окремих представників, до активної і рівної участі в культурному і політичному житті домінуючої більшості.

Насильницька етнічна асиміляція є системою заходів уряду або місцевої влади, спрямованих на штучне прискорення процесу розчинення іншоетнічних груп або окремих їх представників у політично

домінуючому етносі. Виникає як складова державної політики щодо завойованого населення ще стародавні часи. Нині властива для тоталітарних держав, що розглядають наявність іншоетнічних груп як загрозу своїй територіальній цілісності та суспільній стабільності. Використання етнічної асиміляції як засобу досягнення більшої етнічної однорідності населення пов'язане з політикою дискримінації національних меншин та іммігрантських груп. Їх утиски можуть набирати різних форм: від створення перепон для функціонування етнічних культур (в тому числі мов) до прямої їх заборони, від дискримінації і сегрегації носіїв цих культур у різних сферах суспільного життя до етноциду. В цілому форми і методи насильницької етнічної асиміляції зводяться до створення таких суспільних умов, коли розчинення в домінуючому етносі перетворюється на єдиний засіб забезпечення меншинних груп від дискримінації та репресій.

Водночас, досвід вирішення національних проблем у різних країнах свідчить, що сама по собі етнічна неоднорідність населення не становить загрозу суспільному миру і стабільності. Така загроза виникає там, де панує національна нерівність і дискримінація, здійснюються заходи щодо насильницької етнічної асиміляції меншинних груп і, як наслідок, виникає їхнє прагнення до відокремлення. Суспільна і державницька практика рухалися від покладання надії на етнічну асиміляцію до пошуку інших механізмів ефективного включення іншоетнічних груп у культурне і політичне життя більшості. Такі механізми, що забезпечують ефективне включення іммігрантів і національних меншин в інформаційні та інші зв'язки домінуючого етносу суспільства без втрати ними своїх первинних етноспецифічних рис, були вироблені демократичними державами. Це передусім політика інтеграції та "позитивної дискримінації" – створення можливостей для опанування етнокультурних цінностей більшості та одночасне здійснення додаткових заходів щодо підтримки первісної ідентичності меншинних груп. Як засвідчує досвід, саме така модель вирішення національних проблем найбільше сприяє гармонізації взаємовідносин між етнічними групами, а відтак – етнополітичній стабільності суспільства. Крім того, тільки за такої моделі етнонаціонального розвитку вибір іммігрантами та національними меншинами шляху етнічної асиміляції стає дійсно добровільним.

Інтеграція міжетнічна — вид об'єднавчих етнічних процесів, що полягають у взаємодії двох і більше *етносів* чи *етнічних спільнот* в рамках *поліетнічної держави* і призводять до формування у них ряду спільних духовно-культурних ознак, але не викликають зміни етнічної самосвідомості (в результаті такої взаємодії жодна з етнічних спільнот не втрачає своєї внутрігрупової ідентичності). Міжетнічна інтеграція, згідно з Дж.Беррі, є однією з форм або стратегій *аккультурації* (інші стратегії аккультурації — *асиміляція*, *сегрегація* і *маргіналізація*). В контексті вироблення засад цивілізованого співжиття різних за чисельністю та можливостями культурного впливу етнічних спільнот в

одній державі міжетнічну інтеграцію слід розглядати як найбільш доцільну стратегію акультурації. Ця стратегія передбачає як одну з важливих умов обов'язковий взаємний компроміс і взаємне пристосування, що включає визнання усіма групами права на культурні та національні відмінності. В ідеалі, як вважає Дж.Беррі, стратегія міжетнічної інтеграції вимагає від груп етнічних меншостей поступової адаптації до основних цінностей домінуючого суспільства, а більшість має адаптувати соціальні інститути (освіту, культуру, управління, судову справу тощо) для їх кращої відповідності потребам багатонаціонального суспільства. Інтеграційна стратегія найбільш придатна для реалізації тільки в такому мультикультурному суспільстві, в якому відносно низький рівень упереджень (тобто мінімально поширена символічна дискримінація або расизм, етноцентризм), позитивні взаємовідносини між різними культурними групами, досить широкий діапазон культурних цінностей суспільства, зримо проявляється ідеологія толерантності.

Останнім часом інтеграційна стратегія не лише як теорія, а й як практична модель дедалі більше привертає до себе увагу фахівців в ряді пострадянських країн. Зокрема, Латвія та Естонія розробили спеціальні державні програми інтеграції своїх суспільств, органічною складовою яких є міжетнічна інтеграція.

Зрозуміло, українська ситуація суттєво відрізняється від балтійської, де, за словами самих розробників державної програми “Інтеграція в естонському суспільстві. 2000-2007 рр.”, проведені в середині 1990-х років соціологічні дослідження засвідчили небезпечну тенденцію до формування в Естонії моделі “два суспільства в одній державі”. З врахуванням цих реалій, естонська програма покликана реалізувати три основні цілі інтеграції:

— комунікативно-мовна інтеграція, тобто відтворення в Естонії єдиного інформаційного простору та естономовного середовища в умовах різноманітності культур і толерантності;

— політико-правова інтеграція, тобто формування лояльного до Естонської держави населення і зменшення кількості людей, що не мають громадянства Естонії;

— соціально-економічна інтеграція, тобто досягнення кожним членом естонського суспільства конкурентноздатності та суспільної мобільності. Подібні цілі покликана виконати й державна програма інтеграції латвійського суспільства.

Ясна річ, для України не є актуальними завдання політико-правової та соціально-економічної інтеграції в таких контекстах, в яких вони є актуальними для держав Балтії. Лояльність до Української держави переважна більшість її жителів різних національностей переконливо засвідчила на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. І хоча наступні соціологічні опитування фіксували певне зменшення числа беззастережних прихильників української державності, більшість населення пов'язує своє майбутнє саме з незалежністю. В Україні не спостерігається скільки-небудь серйозне бажання чи прагнення

створювати політичні партії за етнічною ознакою. Від самого початку незалежності у нас не стояла і не стоїть проблема громадянства для неукраїнців. Навіть у випадку кримських татар ця проблема, що мала свою специфіку, вже практично вирішена.

Досить своєрідно виявляється етнічний чинник у формуванні ієрархічних зв'язків в соціальній структурі українського суспільства. На відміну від багатьох інших багатонаціональних суспільств, певні диспропорції за етнічною ознакою склалися тут аж ніяк не на користь титульної нації. Це чітко простежується, приміром, за показниками вищої освіти, яка є однією з головних умов отримання висококваліфікованої праці та досягнення престижних соціальних позицій. Так, за переписом 1989 р., серед зайнятого населення вищу (в тому числі незакінчену вищу) освіту мали 12,7% українців, 21,6% росіян, 47,1% євреїв, 15,5% білорусів, 5,5% молдован, 10,4% болгар, 10,6% поляків. Найбільше осіб з вищою освітою мали найурбанізованіші (євреї та росіяни), найменше — найменш урбанізовані (болгари та молдовани) етнічні групи.

Аналіз кваліфікаційного складу зайнятих серед семи вказаних найчисельніших етнічних спільнот України, здійснений українською дослідницею Т.Рудницькою, виявляє його відмінності та особливості пропорцій у кожній. Провідне місце за структурними пропорціями кваліфікаційного складу зайнятих посідає єврейська етнічна група. Питома вага працівників, зайнятих в управлінні, у цієї групи є найвищою в Україні й майже вп'ятеро перевищує таку ж питому вагу у молдован. Російська етнічна група, питома вага якої серед усіх зайнятих дорівнює 22,7%, становить третину зайнятих у науці та приблизно 30% усіх у правлінців України. Пропорції кваліфікаційного складу зайнятих серед українців у цілому відповідають середньому рівню як порівняти з іншими етнічними спільнотами. Проте до сьогодні залишається досить значною частка людей некваліфікованої фізичної праці — вона становить більш як чверть усіх зайнятих українців і майже половину всіх працюючих молдован.

Цілком очевидно, що навіть побіжний аналіз професійно-кваліфікаційної структури різних етнічних спільнот України висвітлює ряд проблем, які ще потрібно розв'язати в ході соціально-економічної інтеграції багатонаціонального українського суспільства. Проте це проблеми дещо іншого характеру, ніж ті, що мають місце в Естонії та Латвії. До того ж загальний вплив етнічного чинника на їх вирішення, як і на реалізацію відповідних завдань в сфері політико-правової інтеграції, є незрівнянно меншим, ніж у державах Балтії.

В той же час, подібно до усіх інших пострадянських країн, за винятком Російської Федерації, для України надзвичайно актуальним завданням є досягнення комунікативно-мовної інтеграції, відтворення єдиного інформаційного простору та спільного україномовного середовища в умовах різноманітності культур і толерантності. Це завдання є одним з найважливіших на шляху завершення формування національно-державної ідентичності українського суспільства та української політичної нації. Як

засвідчують дані соціологічних опитувань, з точки зору мовних відносин в сучасному українському суспільстві досить поширена маргінальна модель акультурації. Однією з сутнісних характеристик цієї моделі є т. зв. українсько-російська двомовність, що часто-густо виявляє протиприродну розбіжність етнічного походження людини та її рідної мови і мови спілкування в сім'ї. Так, якщо за даними перепису населення 1989 р. в Україні проживало близько 73% українців та 22% росіян, то показники щодо рідної мови, які щорічно з 1994 по 2001 рр. одержувались в моніторингу Інституту соціології НАН України, залишаються незмінними в межах 60-62% — українська мова, 35-38% — російська мова, 2-3% — інші мови. Водночас, як засвідчують дані опитування, проведеного в рамках зазначеного моніторингу у січні 2001 р., тільки 37% респондентів спілкуються в сім'ї винятково українською мовою, 37% — винятково російською мовою, 1% — іншими мовами, 26% — по-різному, залежно від обставин.

Тут не варто зупинятись на відомих і вже добре з'ясованих історичних і політичних причинах, що зумовили переваги на користь російської мови. Зазначимо лише, що маргінальна стратегія акультурації характерна як для значного числа українців, так і для певного числа росіян в Україні. Ця ж стратегія визначає етномовну поведінку переважної більшості членів груп білорусів, євреїв та ряду інших. Значно меншою мірою це стосується, скажімо, угорської та румунської етнічних спільнот. Разом з тим, в силу етнокультурної і релігійної специфіки та історичної традиції, окремі етнічні спільноти в Україні, зокрема цигани, групи іммігрантів з ряду мусульманських країн, віддають перевагу сегрегаційній стратегії акультурації.

Що ж до асиміляційної стратегії акультурації, то в Україні її можна спостерігати, як правило, лише на індивідуальному рівні.

Певно, будь-яка стратегія акультурації, якщо вона обирається людиною чи групою індивідів добровільно, має право на існування. Хоча, зрозуміло, не буває в поліетнічних суспільствах цілком добровільних стратегій акультурації, що здійснюються за моделями асиміляції, маргіналізації і сегрегації. Такі моделі переважно є наслідками деформаційного розвитку міжетнічних відносин.

Найбільш відповідною потребам згуртування українського суспільства, формування його національно-державної ідентичності є інтеграційна стратегія акультурації. Поза усіма іншими завданнями, стратегія інтеграції покликана здійснити стабілізуючий вплив на етнополітичний ренесанс, що його нині переживає Україна і який за різних соціальних обставин може відігравати як функціональну, так і дисфункціональну роль.

Як відомо, в основі стосунків між етнічною більшістю (українською нацією) і етнічною меншістю (сукупністю неукраїнців) лежать, хоч і не завжди одномірно виявлені, спільність і розбіжність етнічних інтересів кожної з цих категорій. Спільність їх інтересів виявляється в головному — у прагненні побудувати демократичну, соціально орієнтовану правову

державу. Проте в іншій важливій сфері — у прагненні етнічних спільнот до розширеного відтворення своїх етнокультурних і етноментальних характеристик — їхні інтереси не завжди збігаються. Це відбувається тому, що в багатонаціональній державі або в державі з багатонаціональним складом населення, якою є й Україна, етнічні інтереси формуються у зв'язку з відмінностями в становищі різних етнічних груп в суспільному житті. Відтак етнічні інтереси певної спільноти соціологічно стають інтересами лише тоді, коли досягається відповідний рівень етнічної (групової) самосвідомості даної спільноти, а саме усвідомлення етнічних інтересів здійснюється у ході перманентного процесу порівняння, тобто співставлення рівня задоволення етнокультурних потреб “своєї” спільноти з аналогічним задоволенням потреб інших спільнот. Етнічні інтереси завжди спрямовані на збереження або зміну становища певної етнічної групи в суспільстві. Звідси І.м. має розглядатися як певний континіум від позитивних своїх значень до негативних, від ситуацій, коли дії етнічних спільнот вписуються в коло відповідних вимог суспільства до перешкод, що виникають на шляху міжкультурної взаємодії.

Одним з найважливіших досягнень України за роки її незалежності стало створення умов для усвідомлення різними етнічними спільнотами своїх етнічних інтересів. Разом з тим, певні розбіжності в цих інтересах, спричинені, зокрема, синхронністю процесів етнічного відродження як української нації, так і національних меншин, об'єктивно породили деяку конкурентність стосунків у цій сфері і водночас деякі суперечності розвитку поліетнічного українського суспільства.

Що потрібно зробити для того, аби міжетнічні суперечності й надалі не переростали в міжетнічні конфлікти, а стали джерелом поступового конструктивного розвитку етнополітичної сфери? Такий розвиток можна забезпечити тільки шляхом розробки і реалізації системи заходів, які б забезпечили усвідомлене, добровільне прийняття усіма етнічними спільнотами України стратегії міжетнічної інтеграції. Її мета — так розбудувати поліетнічне українське суспільство, в якому різні етнічні спільноти при збереженні своєї ідентичності будуть вважати Україну своїм домом і цінувати це. Українське суспільство і надалі визначав би культурний плюралізм. Але, з іншого боку, воно характеризувалось би досить міцною загальною складовою.

Культурний плюралізм полягає в тому, що для національних меншин гарантуються усі можливості забезпечення їхньої самобутності, збереження і розширення їхніх етнокультурних прав на основі національного законодавства, а також прийнятих Україною міжнародних зобов'язань.

Відмінність інтеграції від тієї ж асиміляції полягає в двох процесах, що відбуваються одночасно: з одного боку, збереження мови та культурних особливостей етнічної спільноти, з іншого — інтегрування в українському суспільстві на базі загальної складової.

Цілком очевидно, що ця складова має бути територіально, політично і культурно детермінована з Україною і українською нацією. Україна, як і переважна більшість європейських країн, до речі, як і Росія, самим своїм державним існуванням завдячує тому, що до цього прагнула насамперед нація, котра традиційно проживає на даній території, є на ній найчисельнішою етнічною спільнотою; територія розселення цієї нації визначила кордони держави, а самоназва нації — назву держави.

З точки зору досягнення стратегічних цілей міжетнічної інтеграції загальну складову цього процесу мають втілювати три основні цінності: українська державність, територіальний патріотизм, державна українська мова. В той же час до інтеграційної сфери не можуть відноситись: рідна мова національних меншостей, освіта рідною мовою національних меншостей, етнічні традиції, релігійні вірування, сімейні традиції, індивідуальні стилі життя тощо.

Результатом інтеграційного процесу, який спрямований у майбутнє і не може бути обмеженим в часі, стане українська версія мультикультурного суспільства або, інакше кажучи, — політичної нації як поліетнічної спільноти, об'єднаної в одній державі історичною долею, територіальним патріотизмом, інститутом громадянства та державною мовою.

Місцегенація — процес біологічного змішання груп, які відрізняються у расово-культурному плані. Цей процес відбувається в основному у результаті змішаних шлюбів і веде до згладження первісних відмінностей. Місцегенація інтенсивно відбувається у полі етнічних суспільствах й особливо у етноконтактних зонах, де взаємодіють різні етноси або ж їхні представники.

Міжетнічний конфлікт - це специфічна ситуація в стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого окреслюється протилежність інтересів та застосовуються будь-які засоби для реалізації цих інтересів та утвердження своєї етнічності в етнонаціональній структурі країни проживання.

Міжетнічний конфлікт відбувається в процесі міжетнічної взаємодії на рівні “більшість -- меншість” (або ж меншості, меншини) чи на рівні “меншість -- меншість”. У першому випадку можна говорити про макрорівень, оскільки тут задіяний рівень національний (мається на увазі принаймні один компонент -- більшість, котра, як правило, покриває всю територію країни), а в другому -- про мікрорівень (або ж про меншинний рівень).

Практика міжетнічних відносин свідчить, що конфлікт на рівні “більшість -- меншість” зазвичай розуміється як конфлікт між меншістю і владою, оскільки більшість у свідомості меншинних груп ототожнюється з владою. І дійсно, практично в усіх поліетнічних країнах представники більшості домінують у владних структурах. Щоправда, ця теза не цілком

адекватно відтворює ситуацію в країнах, які свого часу входили до складу більших етнополітичних утворень (у державах, наприклад, СРСР чи соціалістичної Югославії). Так, скажімо, в Україні, у владних структурах досить вагомо був (і до цього часу залишається) представлений суто російський, або зрусифікований компонент. Тому в нашій країні претензії меншинних груп до влади, за окремими винятками, не артикуються на етнічній основі, як, приміром, у Сполучених Штатах. Там виступи національних меншин проти влади на різних історичних етапах були водночас виступами проти англосаксонської більшості, оскільки владні структури були, як правило, представлені англосаксонцями.

У різні періоди історії поліетнічних країн світу фіксується чимало таких ситуацій у міжетнічній взаємодії, котрі можна визначати як міжетнічний конфлікт. Найпершими прикладами його в історії США були сутички між білим і афроамериканським населенням упродовж століть; до таких конфліктів можна віднести й гострі ситуації у стосунках між поляками і українцями у XVIII--XIX століттях; у різноманітних формах отримувала вияв ціла хвиля міжетнічних конфліктів (1960--1970 роки) у Сполучених Штатах, Канаді, поліетнічних країнах Європи. Типові приклади міжетнічного конфлікту дають відносини між англоканадською та франкоканадською частинами Канади; між валлійською і фламандською общинами Бельгії; між каталонською або ж баскською провінціями і центральною Іспанією (переважно на рівні провінція -- центральна влада) тощо.

На території колишнього Радянського Союзу низка міжетнічних конфліктів мала місце наприкінці 1970--1980 років (починаючи з Комі-Перм'яцького національного округу в 1979 році і продовжуючи Казахстаном, Узбекистаном та іншими колишніми радянськими союзними і автономними республіками, а також автономними областями та національними районами Російської Федерації). Гострі протистояння між росіянами і кримськими татарами виникали минулого року, коли було зроблено спроби встановлення релігійних символів (православних).

Найважливішими чинниками, які можуть стимулювати виникнення і розвиток міжетнічного конфлікту можна вважати такі: соціальні; політичні; культурні; психологічні; релігійні; ті, що перебувають у сфері управління та відносин регіональної й центральної влади; суто етнічні, які базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот один про одного. Найпотужніше силове поле мають соціальні чинники, оскільки представники етнічних спільнот є, як правило, найбільш занедбані в соціальному плані, потерпаючи від низького рівня життя, високого рівня безробіття, низького рівня освіти, обмежених можливостей доступу до соціальних благ (згадаймо, наприклад, ромів, гагаузів, румунів, кримських татар тощо). Винятки у цьому контексті становлять росіяни та євреї, соціальний статус котрих вищий за представників титульної нації -- українців. Це дає дослідникам підстави визначати міжетнічний конфлікт як особливий вид конфлікту соціального.

Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, можна зробити узагальнюючий висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним із її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни.

У поліетнічних країнах це змагання значною мірою розвивається на базі етнічного чинника. Оскільки можливості таких ніш на певному статичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати, за висновком американської дослідниці міжетнічної взаємодії Едні Бонасич, стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення міжетнічного конфлікту.

З-поміж тих, хто задіяний у міжетнічному конфлікті, можна виділити таких дійових осіб (акторів): 1) учасники; 2) суб'єкти; 3) посередники. Власне, складність феномена "міжетнічних конфліктів" та його сучасне розуміння не вичерпуються таким поняттям, як "сторона конфлікту". Щодо учасників конфлікту, то ними можуть виступати індивідууми, групи, організації, а також люди, які випадково опиняються в зоні конфлікту. Останні ситуації дуже часто спостерігаються на Північному Кавказі, в Ізраїлі. Суб'єктами конфлікту виступають ті, хто здійснює вплив на перебіг та вислід конфлікту. Зазвичай вплив суб'єктів визначається не лише певними особистісними чи груповими можливостями, але й інтересами. Отже, суб'єктами можуть бути представники органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій тощо. Оскільки важлива роль в управлінні конфліктом належить посередникам, то вони є чи не найактивнішими акторами конфлікту. Крім окремих авторитетних особистостей посередниками можуть виступати і перераховані вище суб'єкти, однак їхня роль як посередників буде відрізнятися від ролі суб'єктів, оскільки вони вже перебирають на себе роль управління міжетнічним конфліктом і виконують функцію примирення.

Застосування тих чи інших підходів до регулювання міжетнічного конфлікту значною мірою залежить від форми його вияву. Серед можливих форм вияву конфлікту, що їх слід назвати конкретними, хоча ці форми вияву конфлікту можна розглядати як форми поведінки (більш широкої діяльності) акторів у міжетнічному конфлікті, найчастіше ми стикаємося з такими: 1) неприйняття меншістю цінностей, які сповідує й проголошує більшість; 2) відмова під різними приводами виконувати рішення центральної влади; 3) протистояння між більшістю і меншістю з приводу принципових засад етнополітики держави (наприклад, відмови в наданні громадянства; заборони на професії; заходи, які спричинюють зміни в етнічному складі тих чи тих регіонів тощо); 4) вияви неповаги, вандалізму до культурних й історичних святих тієї чи іншої етнічної спільноти (як правило, на рівні стосунків "меншість -- меншість"); 5) виштовхування представниками однієї національності представників іншої із престижних бізнесових ніш; 6) ксенофобія тощо.

З огляду на те, що конкретні форми вияву конфлікту можна класифікувати і як форми поведінки дійових осіб міжетнічного конфлікту, є підстави виділити три основні форми вияву конфлікту (очевидно, за характером дій акторів конфлікту) є: 1) стихійні конфлікти - - стихійні зіткнення масового характеру (таких на території колишнього Радянського Союзу було чимало -- Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт тощо); 2) організовані конфлікти (вони виростили з першої форми -- чеченська війна, військові дії в Придністров'ї); 3) наростання міжетнічної (міжнаціональної) напруги, агрегація етнічних (національних) почуттів, однак без стихійних насильницьких дій (мітинги, демонстрації, голосування -- Прибалтика).

Структуру міжетнічного конфлікту можна представити таким чином:

- **етнічне дистанціювання** (свідоме чи неусвідомлюване несприйняття етнокультурних й етнопсихологічних відмінностей інших етнічних спільнот);

- **етнічна неприязнь;**
- **етнічна ворожість;**
- **етнічна напруга;**
- **етнічна конфронтація;**
- **етнічний антагонізм.**

Етнічне дистанціювання (етнокультурна дистанція) визначається етнічними характеристиками індивідуума чи всієї спільноти, які вирізняють їх з-поміж інших. Скажімо, кожна з етнічних спільнот України (нагадаю, що в Україні мешкають представники близько 130 етносів) має свої усталені етнічні риси, й у рамках парадигми відносин "ми -- вони" ці риси відіграють особливу роль -- формують самобутню спільність, несхожу на іншу, й складають основу для порівняння себе з іншими. Тут можна навіть не заглиблюватись у детальний аналіз відмінностей, адже просте спостереження (в даному випадку не йдеться про метод соціологічного дослідження) дає змогу фіксувати відмінності, передовсім культурні, в українців і грузин чи то в білорусів і німців, або ж в угорців і румунів. Дистанціювання починається тоді, коли представники інших етнічних спільнот починають фіксувати відмінні від своїх способи сприйняття навколишнього світу (сюди включаються як люди, так і біолого-географічне довкілля) й реагування на його явища. У ході цього порівняння на цій стадії міжетнічної взаємодії й виникнення потенційного конфлікту можуть проявлятися дві тенденції: перша отримує вираження у формуванні можливостей до зближення, основою якого стає прагнення опанувати й зрозуміти іншу, ніж власна, етнічність; друга -- в дистанціюванні, а подеколи й у протиставленні себе іншим. Якщо переважає друга тенденція, то очевидним стає етнічне дистанціювання й можна вважати, що таким чином закладаються основи для майбутнього конфлікту.

Наступний компонент (стадія) **етнічна неприязнь** може вважатися власне початковою стадією міжетнічного конфлікту. Етнічна неприязнь, як і кожне явище міжетнічної взаємодії, зумовлюється цілою низкою

факторів. В її основі лежить несприйняття людей з відмінною від своєї культурою, ментальністю. Як правило, таке ставлення до інших базується на системі етнічних стереотипів, зазвичай не позитивних, а ще більш точно -- неадекватних, а подеколи й негативних. Самі ж стереотипи формуються на основі тієї інформації, якою володіють учасники міжетнічної взаємодії. Ця інформація складається із знань, почерпнутих у результаті контактів, спілкування з представниками інших етнічностей, із ЗМІ, художньої та наукової літератури, історичних джерел -- і не в останню чергу усних переказів певних історій, епізодів із життя етнічних спільнот (досить часто забарвлених певними упередженнями) тощо.

Етнічна ворожість є концентрованим вираженням етнічної неприязні, яка має чітко визначений об'єкт, на котрому фокусується негативне ставлення представників інших спільнот. Зазвичай таке негативне ставлення формується цілеспрямовано через засоби інформації. Такі випадки фіксуються щодо євреїв, кримських татар, ромів, а ще більшою мірою до іммігрантів -- вихідців з країн Африки, Південно-Східної Азії, арабів тощо.

У структурі міжетнічного конфлікту **етнічна напруга** є комплексним феноменом, що формується під впливом різних факторів, але передовсім соціальних і політичних. Етнічна напруга на відміну від етнічної неприязні й етнічної ворожості, котрі, як правило, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, виявляється на груповому (колективному) рівні міжетнічної взаємодії, оскільки вона охоплює певну частину спільнот. Тут вже йдеться про групові інтереси й змагання за їх задоволення. Власне, вже на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні й культурні ніші в суспільному розвитку поліетнічної держави. Виявами міжетнічної напруги на рівні відносин "більшість -- меншість" можуть бути різкі заяви меншості щодо дискримінації її більшістю в різних сферах суспільного життя, відмова більшості враховувати інтереси меншості. Типовим прикладом таких відносин є відносини колишніх депортованих та членів їхніх сімей, які вже повернулися й ще повертаються до Криму, і владних структур півострова. У взаємодії на рівні "меншість -- меншість" виявом етнічної напруги виступає відмова від підтримки вимог однієї меншості іншою, поширення негативних етнічних стереотипів, відмова від участі в заходах, які проводить та чи інша етнічна спільнота.

Етнічна конфронтація є тим компонентом міжетнічного конфлікту, який реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти іншій або ж на рівні більшості і меншості й у прагненні вирішити проблемні питання за власними сценаріями. Як стадія розвитку міжетнічного конфлікту етнічна конфронтація стимулює його ескалацію й спонукає учасників конфлікту до рішучих дій у вирішенні проблем, які стали предметом міжетнічного конфлікту. Якщо інші компоненти (стадії) міжетнічного конфлікту мають переважно стихійний характер, то для етнічної конфронтації дедалі більшою мірою стає властивою організованість (керованість з боку лідерів етнічних рухів).

Найвищою точкою в структурі міжетнічного конфлікту є *етнічний антагонізм*, який виростає з етнічної напруги та конфронтації й характеризується жорстоким змаганням за престижні ніші в суспільному житті поліетнічної країни. Етнічний антагонізм, власне, завершує формування структури міжетнічного конфлікту. Дослідники цієї проблеми привертають увагу до домінуючої ролі економічних факторів в ескаляції етнічного антагонізму. Щоправда, в 1990-і роки конфліктологи, дедалі більшою мірою звертають увагу на силу інших факторів, передовсім “конфронтації з приводу цінностей ідеальних”. Власне, така думка впливає з твердження про те, що “конфлікти, які розгортаються в сучасних індустріально розвинутих суспільствах, осмислюються не стільки як зіткнення з приводу тих чи інших матеріальних цінностей (конфлікти інтересів), скільки як конфронтація з приводу цінностей ідеальних (конфлікт визнання)”. Сфера міжетнічних відносин дійсно є тією сферою, де, можливо, боротьба за визнання проявляється найбільш рельєфно, і тут символічний вимір може відігравати більшу роль, ніж практична користь. Дослідники наводять як приклади виступи словенської меншості в Австрії на початку 1970-х років, причиною яких стала спроба місцевої адміністрації федеральної землі Кертнен замінити двомовні (словенсько- та німецькомовні) покажчики на вулицях на одномовні (німецькомовні), та вимоги угорців Словаччини щодо можливості здобуття освіти рідною мовою й уживання її в побутовій сфері (кінець ХХ століття). Деяко подібні ситуації виникають і в Україні, що засвідчують вимоги угорців, румунів, кримських татар сформувати “закриті” цикли підготовки фахівців рідною мовою (від дитячого садка до вищого навчального закладу).

Запобігання міжетнічним конфліктам є одним з елементів етнополітичного менеджменту, а у вузькому значенні -- управління конфліктом. Останнє передбачає “не усунення конфлікту”, а “контроль” за ним, “регулювання”, “вирішення”. За К. Мітчеллом, існує трирівнева схема впливу на конфлікт: 1) уникнення конфлікту, тобто запобігання його виникненню; 2) запобігання виникненню можливих негативних наслідків конфлікту; 3) вирішення конфлікту, тобто усунення його причини і примирення сторін, які перебувають у стані конфлікту.

Оскільки міжетнічні конфлікти реалізуються на двох рівнях: 1) більшість -- меншість і, як правило, влада -- етнічні спільноти; 2) меншість -- меншість, то й система запобігання їм має формуватися з урахуванням цих особливостей. Однак є загальні умови, які визначають можливість попередження міжетнічних конфліктів та їх вирішення. До таких передовсім належить існування ефективної законодавчої бази, яка передбачає наявність концепції етнонаціонального розвитку, законів та нормативних актів. Питання законодавчої бази етнонаціонального розвитку, яка передбачає й умови запобігання та розв'язання міжетнічних конфліктів, актуальні й для України. Зрештою, законодавство є чи не найдієвішим механізмом інституціоналізації міжетнічного конфлікту, найпершим і найнеобхіднішим елементом процедури врегулювання

відносин сторін, які перебувають у протиборстві. Під інституціоналізацією конфлікту фахівці найчастіше розуміють ідентифікацію учасників конфлікту, окреслення рамок його протікання, можливих процедур його вирішення. Певні можливості для цього ми знаходимо в Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.), “Про освіту” (1991 р.), “Основи законодавства України про культуру” (1992 р.), “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.) тощо. Однак чинне українське законодавство в галузі етнонаціонального розвитку переважно орієнтоване на задоволення потреб етнокультурного розвитку етнічних меншин України та певною мірою регулювання відносин між державою і етнічними спільнотами, а відтак практично не передбачає механізмів регулювання відносин між різними компонентами етнонаціональної структури українського суспільства. Удосконалюючи чинне законодавство з проблем етнонаціонального розвитку, варто врахувати і даний момент. Важливим кроком у цьому напрямку має стати прийняття концепції державної етнонаціональної політики України та закону України про національно-персональну автономію. В рамках останньої можна виписати положення про врегулювання конфліктних ситуацій у відносинах між різними етнічними спільнотами України.

Актуальним у цьому контексті має стати розробка спеціальних програм, які передбачають певні пільги для найбільш занедбаних етнічних спільнот чи таких, котрі в силу об’єктивних чи суб’єктивних обставин зникають як соціальні групи. Такі програми передбачають квотне представництво етнічних спільнот в органах законодавчої й виконавчої влади, особливо на регіональному й місцевому рівнях, де, за законами вправного етнополітичного менеджменту, мають вирішуватися питання соціально-економічного та етнокультурного розвитку меншин; стимулювання доступу їх до освіти, культури; певні квоти згідно з концепцією таких програм мають існувати при працевлаштуванні тощо.

Розробка і впровадження “програм позитивних дій” набуває актуальності й для України. Сьогодні за умов активізації етнічних рухів, зростання ролі етнічного фактора в міжнародних та міждержавних відносинах намагання поліетнічних держав, зокрема Європи, розв’язувати конфліктні ситуації в міжетнічній взаємодії шляхом задоволення потреб етнокультурного й соціального розвитку різних компонентів етнонаціональної структури суспільства змушують Україну вдаватися до пошуку різних форм регулювання конфліктів, у тому числі й до розгляду можливості застосування “позитивних дій”. Для України як країни, що перебуває в процесі трансформації з тоталітарного у хоча б квазідемократичне суспільство, впровадження таких програм виявляється непростим. І не лише через брак коштів на програми -- адже за умов скрутного соціально-економічного становища 90 відсотків населення країни дуже важко знаходити аргументи на користь запровадження таких програм. І тут, безумовно, толерантність у суспільних відносинах, і в міжетнічних зокрема, відіграє надто вагому роль.

Тому іншим важливим моментом запобігання конфліктним ситуаціям є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії. Ця система включає цілу низку заходів, зокрема тих, котрі передбачають поглиблення інформованості про сторони, які взаємодіють (шляхом видання літератури з історії та культури етнічних спільнот, включення предметів та курсів з історії та культури спільнот до навчальних планів у школах і вищих навчальних закладах; проведення спільних багатоетнічних акцій на всеукраїнському та регіональному рівнях тощо).

На управління міжетнічним конфліктом відчутний вплив справляє зовнішній фактор. В останній включаються прийнята міжнародна практика вирішення проблем етнонаціонального розвитку та відносини між державами у частині, що стосується становища етнічних меншин, які походять з тієї чи іншої країни. Україні варто теж працювати й у цьому напрямку й у рамках дво- та багатостороннього співробітництва приділяти більше уваги тим заходам, які попереджують конфліктогенні ситуації, сприяють розв'язанню конфліктів. Мається на увазі допомога з боку етнічних батьківщин у задоволенні потреб етнокультурного розвитку відповідної меншини. З огляду на це варто інтенсифікувати роботу двосторонніх комісій з питань забезпечення прав меншин, які довели свою ефективність саме в такій діяльності.

Надзвичайно важливим фактором для утримання оптимального балансу між прагненнями національно-патріотичних сил до утвердження не віртуальної, а насправді незалежної української держави і могутньою хвилею етнічного відродження національних меншин є зовнішньополітичні пріоритети й орієнтації України: скажімо, орієнтація на інтеграцію в європейське співтовариство держав вимагає прийняття й адаптації себе до тих правових норм, які утвердились у цьому співтоваристві. А загальноєвропейські норми у сфері етнонаціонального розвитку і міжетнічної взаємодії зорієнтовані на концепцію плюралістичного розвитку суспільств, побудову такої системи регулювання відносин між домінуючою етнічною більшістю і меншинними етнічними групами населення, котра повинна запобігати виникненню конфліктогенних ситуацій у їхній взаємодії.

Є ще одна надзвичайно актуальна умова на шляху до безконфліктного розвитку українського поліетнічного суспільства -- це децентралізація й деконцентрація влади й зокрема процесу прийняття рішень, які стосуються етнонаціональної сфери, та забезпечення участі в цьому представників етнічних спільнот. Власне, децентралізація влади є суттєвою ознакою демократичності суспільства. До того ж, оскільки етнічні спільноти за окремими винятками розселені дисперсно (розсіяно) по всій території країни, то децентралізована модель управління етнонаціональним розвитком може виявитися для України досить ефективною. Вона потрібна в таких масштабах, щоб інтереси однієї групи населення або ж приватної асоціації не перешкождали утвердженню державної і громадянської єдності (тобто національних стандартів економічної діяльності, комунікації, освіти, охорони здоров'я, правил

руху і т. ін.). Децентралізація має на меті утворення місцевих урядових або адміністративних органів шляхом укладання угоди з центром про частково обмежену автономію. Їх варто розвивати в рамках державного ладу країни і за цього поєднувати чинні механізми влади з формами політичної співпраці меншості і більшості.

Толерантність міжетнічна – терпимість до проявів іноетнічного менталітету (див. *етнічна ментальність*) у поведінці, способі життя, характері, висловлюваннях тощо. Міжетнічна толерантність – один із необхідних шляхів досягнення прийнятної та коректної *міжетнічної взаємодії* в суспільстві, особливо, якщо в якості стратегії взаємодії обрано *міжетнічну інтеграцію*. Чинники, що впливають на міжетнічну толерантність – соціального та психологічного ґатунку. Взаємозв’язок етнічного, психологічного та соціального проявляється у впливі факторів особливостей соціальної структури, етнічної установки, конфліктності (неконфліктності) національних (етнічних) міфів, конфесійної належності, етнопсихологічної дистанції, “відкритості” суспільства, політичної і гуманітарної культури суспільства.

Антагонізм етнічний — це стан у міжетнічних відносинах, котрий характеризується найвищою напругою у цих стосунках на двох рівнях: відносини домінуючої більшості і окремої меншини; відносини між *етнічними меншинами*. Розвиток самого феномену можна уявити таким чином: етнічна антипатія — етнічне невдоволення та етнічні звинувачення — етнічний антагонізм. Відразу потрібно зауважити, що сам по собі етнічний антагонізм (як і його структурні складові) не існує. Він виявляється у процесі взаємодії представників різних етнічних спільнот. Характер вияву, його сила залежать від багатьох обставин, серед котрих неабияку роль відіграють функціональні параметри самої взаємодії. Передовсім мається на увазі те, на яких рівнях відносин етнічний антагонізм має місце. Практика міжетнічних стосунків у поліетнічних західних країнах засвідчує, що таким полем є переважно відносини між домінуючою етнічною групою населення та меншинними групами суспільства (США, Канада, Франція, Німеччина). Значно рідше етнічний антагонізм виявляється у полі взаємодії спільнот, котрі висувають свої претензії на домінуюче становище у суспільстві (наприклад, фламандська й валлонська общини у Бельгії).

Оскільки етнічна взаємодія здійснюється ще й на індивідуальному та груповому (колективному) рівнях, то сила й характер вияву етнічного антагонізму й у цьому плані матиме свої особливості. На першому рівні він не носитиме узагальнюючого характеру й матиме скоріше спорадичний, випадковий характер. Випадковий у тому розумінні, що він не пов’язаний з певними закономірностями й виявляється у першу чергу у побутовій сфері. Виявлення етнічного антагонізму на другому рівні пов’язане з проникненням його у різні сфери суспільного життя, зокрема у політичну та ідеологічну. У цьому випадку його доля (агрегація чи

зменшення) залежить від колективних дій, що, як правило, регулюються певними політичними силами, котрі групуються на етнічній основі.

Антагонізм етнічний виникає у результаті змагань представників різних етнічних спільнот за престижніші ніші у соціально-економічній ієрархії суспільства, а розвивається він на базі нерівноправного, а ще краще неоднакового, становища різних груп населення. У поліетнічному суспільстві (етнічно сегментованому, коли досить чітко простежуються етнічно структуровані спільноти) така класифікація основної причини появи антагонізму етнічного має сенс, а суспільна практика країн Америки та Західної Європи, безумовно, це підтверджує. Скажімо, у Сполучених Штатах антагонізм виявився під час витіснення із певних сфер або у ці сфери вихідців із інших етносів, крім тих, котрі свого часу опанували цю сферу. Особливо чітко це фіксується у сфері так званого малого або етнічного бізнесу (скажімо, вихідці із Кореї контролюють практично всі пункти торгівлі овочами у Нью-Йорку; віденські торговельники пресою — виключно іммігранти з країн південно-східної Азії та арабського регіону).

Антагонізм етнічний виявляється на рівні відносин між домінуючою і підпорядкованою групами населення та на рівні підпорядкованих груп. Він відрізняється формами свого вияву: у першому випадку він охоплює діапазон між етнічною дискримінацією з застосуванням силових (збройних) методів приборкання претензій на зайняття тієї чи іншої ніші; у другому випадку він обмежується у поширенні негативних стереотипів інших, штрейкбрехерстві тощо. Етнічний антагонізм є структурним елементом міжетнічного конфлікту, однак оскільки він сам по собі представляє складне й багатогранне явище, то його за певних умов можна виокремлювати із міжетнічного конфлікту й розглядати самостійно у контексті міжетнічної взаємодії.

Адаптація культурна — діалектично суперечливий і нерозривний процес пристосування суспільства в цілому і окремих його членів до умов природного середовища, а також зворотній вплив суспільства через систему виробництва на середовище. Процес взаємодії суспільства і природи є складним, багатоаспектним і багаторівневим. Одні лінії зв'язків мають прямий, безпосередній характер, але значно більша їхня частина має опосередкований характер. У цій взаємодії проміжним, корегуючим механізмом виступає культура. Завдяки культурі спільність зберігає свою цілісність, унікальність, визначеність. Через культуру здійснюється спадковість, отже забезпечується існування етносу у часі.

Існування етнічної спільності в одному і тих же природних умовах вело до консервації її досвіду у навичках природокористування та формах поведінки. Вироблялись стійкі звички, формувалися стереотипи, складалися традиції. Вони закріплювалися у процесі етнізації, відтворювалися у повсякденній діяльності.

Оскільки багато традицій сформувалось як стійкі прийоми взаємовідносин людини, людських колективів саме з даним природним

середовищем, то і дана територія сприймалась як звична, своя, рідна. Вона була близькою, знайомою, зрозумілою на відміну від інших територій, що були незрозумілими, незнайомими, небезпечними, ворожими.

Більш того, природа, клімат, ландшафт, осмислені етносом, і ввійшли до його культури. Оспівані, опоетизовані у фольклорі, в усній народній творчості вони закріплені у структурі свідомості особистості в процесі етнізації як вищі цінності. Вони стають часточкою її особистості. Тому в ієрархії цінностей особистості вони займають високі місця. Людина по-особливному відчуває їх. Вони хвилюють її, бентежать, навіюють приємні спогади. Вони входять у складне почуття любові до Батьківщини.

Культурного поділу праці теорія запропонована американським етносоціологом М.Хехтером. Згідно з цією теорією представники тих чи інших етносів мають нахил до певного виду розумової чи фізичної діяльності і займаючись саме нею, ефективно досягають найпомітніших успіхів. Теорія культурного поділу праці базується на етнокультурних та етнопсихологічних характеристиках груп чи індивідів. За умов нормального функціонування економіки й адекватного структурування ринку праці, коли існує великий діапазон вибору сфер зайнятості й відсутня дискримінація невідоміючих груп населення за етнічними ознаками, ця теорія є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві.

Однак у більшості випадків, й особливо у кризових економічних ситуаціях, коли падає обсяг виробництва, зростає рівень безробіття, а відтак і конкуренція на ринку праці, то теорія культурного поділу праці відіграє роль регульованого й керованого механізму й використовується домінуючою більшістю для утвердження своїх переваг над дискримінованими меншинами. У країнах Західної Європи й Сполучених Штатах спостерігається закріплення іммігрантів з інших країн у тих сферах, де концентрується малокваліфікована праця. Така ситуація значною мірою обґрунтовується етнокультурними та психологічними чинниками. Врахування специфіки праці й етнокультурних і етнопсихологічних характеристик працездатного населення України, до чого спонукає теорія культурного поділу праці, може прискорити перехід до ринкової економіки, зокрема у налагодженні малого й середнього приватного бізнесу, який на початковому етапі цього переходу відіграє чи не вирішальну роль. Крім того, знайомство з теорією культурного поділу праці та бажання застосовувати її положення на практиці значною мірою могли б сприяти вирішенню проблем з розселенням та забезпеченням зайнятості представників депортованих народів, які повертаються в Україну, переважно до Криму. В обставинах невідповідності інфраструктури прийняти репатріантів й забезпечити їх роботою у рамках державних програм формування умов для розвитку приватного етнічного бізнесу, у полі якого підтверджується валідність теорії культурного поділу праці, дозволило б пом'якшити проблеми безробітності й

стимулювати процеси соціальної адаптації тих, хто повернувся із депортації на постійне місце проживання до Криму. Сьогодні можна констатувати, що прийняті урядом України “Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури і освіти” та “Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року” не враховують етнічних особливостей у сфері зайнятості репатріантів та їхніх нащадків.

Багатокультурність – властивий багатьом *поліетнічним країнам* стан суспільства, коли одночасно помітний та стійкий розвиток отримали декілька етнічно різних культур. Феномен багатокультурності засновується не лише на факті проживання в одній країні різних етнічних спільнот, етносів. Суттєвим аспектом є тісний контакт, чи радше, підтримка, яку “багатокультурна реальність” отримує від державних інститутів. Прикладом багатокультурності, заснованої на офіційній державній підтримці є сьогоднішня Канада, де політика “мультикультуралізму” ґрунтується на офіційно задекларованому рівноправ’ї культур всіх етнічних спільнот, які проживають в країні. Втіленням цієї підтримки є численні програми підтримки розвитку цих культур з боку державних відомств

Етнокультурна дистанція— різниця у рівні розвитку і відмінностей між культурами людських спільнот, в основі якої лежать такі чинники, як етнічне походження, етнічні звичаї, традиції. Етнокультурна дистанція виявляється передовсім у процесі міжетнічного спілкування й особливо вона акцентується (свідомо чи несвідомо) за умов етнічного ренесансу, коли представники тих чи тих спільнот надають великої ваги своєму етнічному походженню, активно виокремлюють себе у системі міжетнічних стосунків.

Надмірна акцентуація відмінностей у культурі одного етносу від іншого за несприятливих умов може сприяти (особливо, коли це здійснюється цілеспрямовано й свідомо запрограмовано) протиставленню етносів.

Акультурація — процес взаємовпливу культур, а також результат цього впливу, що характеризується сприйняттям однією з культур (частіше тією що менш розвинена, хоч можливим є і протилежний вплив) елементів іншої, а також виникненням нових культурних явищ. Вивчення проблем акультурації відноситься ще до другої половини XIX ст. й стосується передовсім тодішньої американської етнографії. У.Х.Хоумз, а за ним й інші, почали застосовувати термін “аккультурація” для означення процесу уподібнювання з іншою культурою (Дж.Боас), чи процесу передачі елементів однієї культури іншій (У.Дж.Макджі).

Згодом (у 20-30-ті рр. ХХ ст.) феномен акультурації привернув увагу дослідників у зв'язку з вивченням впливу “білої” американської культури на індіанців та чорних американців (М.Мід, М.Уілсон, А.Лессер, І.Шапера, Р.Лоуї, Л.Спайєр, Р.Турнвальд, Б.Малиновський, М.Херсковіц, Р.Редфілд та Р.Лінтон). Результатом цих досліджень стало виділення донорської та реципієнтної груп в міжкультурному контексті. М.Херсковіц з'ясував, що реципієнтна культура відбирає елементи культури в “культурному фокусі”, адаптуючи, відкидаючи або синкретизуючи їх. Р.Лінтон виявив, що домінуюча спільнота примусовим шляхом спричиняє “прямі культурні зміни” підлеглої спільноти, тоді як сама вільно обирає напрям культурного розвитку.

В 1990-х рр. сучасне тлумачення теорії акультурації подав Дж.Беррі, а його ідеї для аналізу міжкультурних впливів в державах колишнього СРСР особливо плідно застосувала співробітниця Інституту філософії і соціології Литви (Каунаський Університет Вітаутаса Великого) Н.Касаткіна.

Згідно з Дж.Беррі, акультурацію зумовлюють два одномірно діючі фактори, котрі впливають на вибір чотирьох основних стратегій. Цими факторами є збереження культури (якою мірою визнається необхідність підтримки культурної ідентичності) і участь в контактах (якою мірою меншості включаються в іншонаціональну культуру чи залишаються серед “своїх”). Залежно від варіантів відповідей на ці два основні питання Дж. Беррі визначив чотири стратегії акультурації: *асиміляція*, *сегрегація*, *маргіналізація* та *інтеграція*.

Асиміляція розуміється як відмова від збереження своєї культурної ідентичності та самобутності в процесі повсякденних контактів з домінуючою культурою.

Якщо етнічна самобутність зберігається, але при цьому не спостерігаються (або майже не спостерігаються) жодні контакти з домінуючою культурою, то дана етнічна спільнота віддає перевагу стратегії сегрегації.

За відсутності достатнього прагнення (чи можливості) зберегти культуру й водночас при незначному бажанні підтримувати контакти з іншонаціональним середовищем вибирається маргінальна стратегія акультурації.

Зрештою, інтеграція визначається як збереження культурної та етнічної ідентичності не просто в процесі міжетнічної взаємодії, а в повсякденних контактах з культурою етнічної більшості.

Дж. Беррі особливо наголошує на тому, що недомінантні етнічні групи та їх члени мають бути вільними у виборі будь-якої стратегії акультурації, в протилежному разі ці явища визначаються іншими поняттями. Втім, сегрегація досить рідко буває результатом вільного вибору людини чи етнічних груп. Ще більшою мірою таке застереження стосується асиміляції та маргіналізації.

Як приклад, що ілюструє чотири стратегії акультурації за Дж. Беррі, Н.Касаткіна наводить “синтетичну модель” сім’ї, досить цікаво описану її студентом в роботі на здобуття бакалавра політології.

“По закінченню технічного вузу, подружжя одержало розподіл в Литву, де у нього народились і вирости дочка — 17 років і син — 14 років. Після відновлення незалежності, батьки втратили роботу на підприємстві колишнього союзного підпорядкування. Мати, вивчаючи литовську і англійську мови та відвідуючи курси перекваліфікації, прагнула віднайти нову роботу, яку, зрештою, одержала на конкурсній основі. У вільний час вона бере активну участь в діяльності російського національно-культурного товариства в Литві. Активний соціальний і культурний спосіб життя матері відповідає інтеграційній стратегії акультурації.

Батько досить міцно тримається російських традицій, добре знає російську літературу й історію, відзначає колишні радянські свята й розмовляє лише російською мовою. Після втрати праці він тривалий час був безробітним, а потім влаштувався на приватному підприємстві свого знайомого, де зайняті в основному російськомовні співробітники. Таким чином, батько надав перевагу сепаратній стратегії акультурації.

Дочка закінчує литовську школу, відвідує репетиції в музичному ансамблі, більшість її друзів — литовці, крім того, у неї є товариш литовець. Їй не подобається російська кухня, традиції (зокрема, стиль одягу). Дочка цілком байдужа до атрибутів російської культури, в музиці та літературі вона віддає перевагу західноєвропейським і американським авторам. Цілком очевидно, що вона обрала асиміляційну стратегію акультурації.

І, зрештою, син. Він не сприймає цінностей російської культури, не розуміючи, який сенс її розвивати в Литві. Але він відчуває себе відчужено і серед литовських однолітків, хоча б із-за його яскраво вираженого російського акценту. Його не радують й успіхи литовського баскетболу. Він немов би зависнув між двома культурами, не віддаючи переваги жодній з них. Син йде маргінальним шляхом, конфліктує як з батьками, так і з школою.”

Цілком очевидно, що інтеграцію слід вважати найбільш доцільною стратегією акультурації. З одного боку, наслідком адаптації до іноетнічного середовища є збереження власної етнічної культури групи, разом із певним культурним “збільшенням” за рахунок елементів іншої культури; з іншого боку, існує прийнятна для обох груп основа (загальна складова), на якій відбувається їхня інтеграція в єдине суспільство.

Маргінальність - це певний соціальний та духовний стан соціальних груп, у тому числі й етнічних, як особливе вираження специфічних відносин з існуючим суспільним ладом, яке виникають в результаті конфлікту з загальноприйнятими нормами.

Маргінальність продукує себе або через розрив всіх традиційних зв’язків та створення етнічною групою свого власного світу, несхожого на

світ інших, або через витіснення певного етносу за якісь межі (мовні, культурні, релігійні, політичні, економічні, правові) та перетворення його в “етнічного аутсайдера” в певній країні (наприклад, коли зміни мовного та релігійного середовища можуть статися не тільки в результаті міграції, а внаслідок соціально-політичних перетворень, коли в державі кардинальних змін зазнає мовна та релігійна політика). В будь-якому з цих випадків маргінальні етноси є тінговою стороною соціуму.

Сьогодні існує новий погляд на маргінальні групи, до яких суспільство відносить всіх тих, хто є для нього небажаним, непотрібним, небезпечним. Тому ними стають не “чужі”, а свої, знедолені. Тим самим суспільство підриває себе зсередини, бо знедоленість – це продукт розпаду, кризи, стагнації суспільства. Знедолені не є проказними, чужинцями, вони ідентичні іншим, але в той же час вони являються “соціальними каліками” свого суспільства, у яких немає “соціальної ніші”, які витіснені на його узбіччя. Тому маргінальні групи – це групи, які знаходяться на “окраїнах”, на “узбіччях” чи просто за межами характерних для даного суспільства основних чи пануючих соціокультурних норм, традицій.

Поняття “маргінальна особистість” має свій статус в науковій і спеціальній літературі. Цей термін досить широко використовується серед соціологів, психологів, письменників і мас-медіа. Ввів це поняття в науковий лексикон Р.Парк, вивчаючи проблеми міграції та соціальної адаптації. Він приходить до висновку, що тип особистості, який може подолати “прив’язаність до землі”, “ностальгію”, “звичайну тугу за домівкою” і залишитися вільним – є маргінальним.

Було також помічено, що маргінальні особистості та маргінальні групи (в т.ч. етнічні) обмежені в своїх статусних позиціях і часто не в змозі реалізувати свої творчі та інші можливості. Причому Р.Парк вказує точні координати появи маргіналів в межах соціуму. Маргінальна людина, на його погляд, це такий тип особистості (а ми додамо ще і тип окремих етнічних груп), який з’являється в той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з’являтися нові співтовариства, народи, культури. Процес відтворення маргіналів є перманентним. В суспільстві, що трансформується, суттєві зміни в оточуючому соціальному середовищі здійснюються в короткі строки, і, отже, особистість чи окремі групи (в т.ч. етнічні) не завжди можуть на них вчасно і адекватно відреагувати. Поставлені в такі умови маргінальні групи ніби живуть в двох чи більше світах одночасно і не належать ні до одного з них. Вони не мають більше власної системи цінностей, а тільки імітують чужу. Вони не належать ні до якого суспільства і не мають нічого спільного з суспільством. Доля прирікає їх до того, що вимагає прийняти відносно обох світів роль космополітів і чужинців. Звідси маргінальні етноси постійно переживають в своєму житті дезорієнтацію, що тягне за собою так звану “втрату біографії”, яку розуміють як втрату певним етносом цілісності свого життя, або ж “втрату ним почуття ідентичності”. На цьому фоні у представників даного етносу виникає почуття непотрібності

суспільству, державі. Руйнування “соціальної аури” призводить його представників у стан шоку, що досить негативно впливає на їх психічний стан. Маргінальні етнічні групи – це “тривожні групи”, зі своєю патологією (бунтівною, протестною тощо). Тому вони постійно знаходяться в стані мутації (від лат. *mutatio* – зміна, переміна), так як вимушені жити, описувати і пояснювати світ, виходячи з непов’язаних елементів, що породжує “фрагментацію свідомості” і робить представників цих етносів самотніми в даному суспільстві, бо вони не знаходять підґрунтя для комунікації з іншими етнокультурними утвореннями, оскільки в суспільстві, що трансформується, універсальна мова ідеології стала більше не придатною. В силу цього маргінальні етноси орієнтуються на етнічне самооблаштування та досягнення ВЛАСНОЇ “утопії”, що відводить їх від реалій дійсності і занурює в етнокультурний чи етнополітичний самообман.

Маргіналізація в даному контексті – це соціальний та психологічний процес, що веде до стану маргінальності етнічних спільнот. Маргіналізація в перехідному суспільстві, на кшталт українського, розгортається як широкомасштабний, всеосяжний процес втрати певними етнічними групами своїх ідентичностей і переходу до стану невизначених, нерозвинених ідентичностей. Маргіналізація такого масштабу має місце тоді, коли в суспільстві тривають якісні зміни на соціетальному рівні, змінюється система власності та власників, а також система соціальної стратифікації, руйнується один тип соціальної структури й формується новий, відбувається зміна соціально-статусного каркасу суспільства, утворюється нова конфігурація соціальних відносин, складаються нові засади взаємовідносин між соціальними групами, виростає нова система соціальних інститутів. Саме такі зміни притаманні посткомуністичним суспільствам.

Таким суспільством, що сьогодні переживає період суттєвих трансформацій, є українське суспільство, в якому на соціетальному рівні мали місце:

- а) зміна соціально-політичного ладу;
- б) зміна соціально-економічного устрою;
- в) розпад колишньої наддержави СРСР (мирний для України);
- г) втрата для населення України свого колишнього громадянства;
- д) переприсяга для військовослужбовців;
- е) побудова нової державності;
- є) державний статус тільки української мови;
- ж) утворення Автономної Республіки Крим та більш різка, ніж раніше, регіоналізація території країни (за різними напрямками та критеріями).

Ці та деякі інші події, процеси та явища суттєво впливають як на процеси самоідентифікації різнорідних груп (в тому числі і етнічних), так, і це в першу чергу, на трансформацію соціальної структури, яка є основою всіх цих соціальних груп та інститутів. Однією з особливостей українського суспільства, що трансформується, є те, що всі соціальні

утворення соціальної структури являються маргінальними і характеризуються розмитістю кордонів.

Техногенні, соціальні, культурні зсуви, що відбуваються в сучасному українському суспільстві надали проблемі маргінальності нових горизонтів. Справа в тому, що інтенсивні процеси масової міграції, урбанізації, всебічна і інтенсивна взаємодія між представниками різнорідних етнічних, культурних і релігійних традицій, нівелювання культурних бар'єрів, вплив на населення ЗМІ призвело до того, що маргінальний статус став нормою існування для багатьох мільйонів людей та соціальних груп. Кінець ХХ століття чітко виявив “пробуксовку” таких звичних форм соціального управління, як політичні партії, державні інститути, традиційні церковні організації тощо. Логічно, що в цей період було викликано до життя багато “неформальних” громадських рухів просвітницького, екологічного, правозахисного, культурного, релігійного, благодійного, сексуального плану. Зміст і ціль цих рухів багато в чому пов'язані із залученням в них маргіналізованих груп, в тому числі і етнічних, а також маргінальних особистостей з цих етносів.

При “класичному” підході до маргіналізації її головною ознакою визнається розрив соціальних зв'язків в широкому розумінні цього слова. Послідовно руйнуються спочатку економічні, потім соціальні і нарешті духовні зв'язки. Наслідки розриву цих зв'язків для особистості схематично можна зобразити так:

Тип відносин	розірваних	Соціальні наслідки розриву
1. Економічні відносини		Зубожіння і падіння якості життя
2. Соціальні відносини		Десоціалізація, втрата соціальної ідентифікації
3. Духовні відносини		Світоглядна криза, значна втрата духовних основ життєдіяльності

При розгляді проблем маргіналізації етносів наведена схема має принципове значення. У випадку, коли починає відбуватися включення маргінальних етносів у нові соціальні утворення та взаємодію, відносини відновлюються у тій же послідовності, що й рвуться. Але при цьому слід мати на увазі, що саме така послідовність відновлення відносин не означає, що один тип відносин відновлюється, а інші чекають своєї черги. Відновлюються всі відносини, але відродження соціальних і особливо духовних зв'язків вимагає значно більшого часу. Для соціальної політики це означає, що, долаючи економічні передумови маргіналізації, не можна і навіть небезпечно нехтувати соціальними культурологічними і духовними проблемами, тим більше, що від них значною мірою залежить включення етнічних спільнот в нову систему діяльності, бо маргінальний етнос – це надісторичний соціокультурний феномен, економічне, соціальне, соціопсихологічне, культурне, мовне та інше положення (становище) якого в суспільстві в етнічному спілкуванні тривалий час

можливо було нестабільним, нестійким за зовнішніми (об'єктивними) чи внутрішніми (суб'єктивними) обставинами.

Для звуження поняття маргінальний етнос в цілях дослідження тих чи інших аспектів цього феномену слід враховувати чотирьохрівневий підхід до його розгляду:

- соціально-географічний рівень;
- культурно-трансформаційний рівень;
- спільотно-ідеологічний рівень;
- спільотно-творчий рівень.

На соціально-географічному рівні поняття маргінальний етнос розкривається як етнос, що опинився на перетині культур, але не примкнув ні до одної з них. Ключові поняття (акценти) цього рівня: етнонаціональний простір, етнокультурна сфера, міграція, іммігранти, біженці, переселенці, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, взаємодія культур, міжетнічні (міжрасові) шлюби, національні (етнічні) меншини, колонізація, подвійна поведінка і самосвідомість, підозрілість, неспокій, агресивність, адаптація, асиміляція, інтеграція.

На культурно-трансформаційному рівні маргінальний етнос – етнос, що опинився в результаті трансформаційних процесів в ситуації різкої зміни соціокультурних доміант, при цьому швидкість змін значно перевищує час адаптації до них. Ключові поняття (акценти) цього рівня: постмодернізм, відкрите(глобальне) суспільство, трансформаційне (перехідне) суспільство, транзитивний стан суспільства, рухомість структури, мобільність, стан біфуркації, фрагментарність, де центризм, дезінтеграція, криза норм і цінностей, аномія, ідентичність (нові ідентичності, криза ідентичності, конструювання ідентичності, ідентифікаційні практики тощо), когнітивний дисонанс і моральна дилема, фрустрація, нейротизм, стрес.

На спільотно-ідеологічному рівні поняття маргінальний етнос розкривається як етнос, що відчуває свою етнокультурну унікальність, обраність, але (ще) не має впливу на інше населення чи етноси певної країни. Ключові поняття (акценти) цього рівня: обраність, відчуження, витіснення, реактивні утворення, проекція, символізація, фіксація, релятивізм; схильність до масової девіації, внутрішньогрупові протиріччя і непослідовність поведінки.

На спільотно-творчому рівні маргінальний етнос є таким етносом, субкультурний світ якого має контркультурну спрямованість до домінуючої культури певної країни, і результати цієї контркультурної спрямованості є скоріше не продовженням національної традиції титульної нації, а принципово новим напрямом в сфері духовного й культурного відтворення, прямо чи непрямо направленим на руйнування існуючої традиції. Ключові поняття (акценти) цього рівня: інновації, опір, заперечення, сублимація, конверсія, політичне фантазування, компенсація, гіперкомпенсація, раціоналізація, регресія, загострена рефлексія і самосвідомість, критичний і скептичний склад етнічної самосвідомості, що доходить до цинізму, відстороненість, закритість; відчуженість.

Етнічна маргіналізація – це стан кризи етнічної адаптації, або стан її дезадаптованості. Адаптація – це справжнє засвоєння нового стилю й способу життя, а не удаване пристосування до його зовнішньої форми. Якщо у пристосуванні до змін досягнутий певний результат, засвоюється нова система соціальних зв'язків, інтеріоризація їх. Якщо ж процес пристосування виявляється невдалим (причина цього може критися і в самому етносі, який не хоче міняти свої погляди на життя, цінності, світогляд тощо), то тоді має місце маргіналізація, тобто – стан непристосованості, неадаптованості.

Проте явище адаптації має часові обмеження. Вона може тривати кілька місяців, зрештою рік-два. А коли йдеться про непристосованість до соціальної ситуації впродовж кількох, чи навіть більше десяти років, то в цьому разі навряд чи доцільно вживати поняття адаптації. Процес адаптації до нових соціальних умов може не відбутися органічно ще й тому, що з боку суспільства (через ідеологічно панівну еліту, через ЗМІ) не пропонується добровільний вибір і засвоєння нових цінностей, на підставі яких відбувається адаптування до цих нових умов. Проте об'єкт адаптації має свої фундаментальні цінності, які не можна так просто замінити за бажанням політиків чи вождів. Навіть тотальний тиск на суспільну свідомість з боку ЗМІ, які подають стару систему цінностей у суто негативному сенсі, не здатний змінити світоглядні позиції, систему цінностей та соціальних норм у багатьох людей. Найскладніше змінити цінності, які вкорінені в глибинних пластах культури.

Явище етнокультурної маргінальності в сучасному світі як наслідок цілеспрямованості культурної експансії, масових міграцій, а також змін геополітичної карти світу набуває дедалі більшого поширення. Під етнокультурною маргінальністю розуміють такий стан етносу, в якому він одночасно перебуває у двох чи більше етнокультурних вимірах.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

Етнокультурний простір України — нове поняття, що вводиться вперше і конкретизує зміст категорії “простір” щодо етнокультурного життя України. Етнокультурний простір України — сфера взаємодії культур етносів, національно-територіальна характеристика країни у зв'язку з їх культурним життям, просторове розміщення на території України осередків етнічних культур. Зміст поняття відображає і фіксує тісний зв'язок, або й співпадання, географії розселення етнічних спільнот і географії поширення відповідних культур в межах України.

Структура етнокультурного простору України включає в себе два основних виміри — територіальний і етнонаціональний.

Територіальний вимір етнокультурного простору співпадає з межами території України та розміщенням на ній представників різних етносів. Переважаючим типом розселення етнічних меншин є дисперсний тип, за винятком компактних поселень у певних регіонах (болгари, гагаузи,

молдовани в Одеській обл., греки в Донецькій обл., кримські татари в Криму, румуни в Чернівецькій обл., угорці в Закарпатті).

Якщо оглянути етнополітичний простір України і накласти на нього етнокультурну матрицю, то отримаємо своєрідну територіально-культурну мозаїку: домінування української й російської етнічностей і культур у національному масштабі й формування островків етнічних культур меншин у регіонах їхнього проживання з поодиноким виявленням у всеукраїнському тлі.

Вихідну точку процесу формування етнокультурного простору в історичному часі визначити важко. Вже за часів Київської Русі на території сучасної України проживало більше 20-ти неслов'янських племен. Поліетнічний характер давньоруської держави засвідчує етногеографічний вступ “Повісті временних літ”, в якому зазначається, що представники племінних союзів розмовляли різними мовами: поляни, древліани, словени новгородські, полочани, дреговичі, сіверяни, волиняни — слов'янською, а чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, земигола, корсь, нарова, ліб — мали свою мову. Тенденції формування єдиної етнокультурної спільності в Київській Русі супроводжувалися одночасно тенденціями до утворення у її межах кількох протонародностей. В той же час відбувалося формування субетнічних груп на території сучасної України. Так замість племінних назв почали з'являтися географічно-територіальні: полтавці, чернігівці, слобожани. В “Густинському літописі” вперше визначаються локальні групи українців: Волинь, Поділля, Україна, Подгоря.

За часом розселення, національні меншини України та острови етнічних культур, що утворювалися, можна поділити на три групи:

Ті, що здавна, принаймні з минулого століття, проживають на території України — росіяни (переважно схід і південь України), поляки (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, Хмельниччина, частково Буковина), чехи (Одеська обл.), словаки (Закарпаття), болгари (Одеська, Запорізька обл., Крим), євреї (переважно великі міста Правобережжя і Західної України — Київ, Чернівці, Одеса), німці (Західне Закарпаття), румуни (Буковина, східне Закарпаття, Одеська, Кіровоградська обл.), албанці (Одеська, Запорізька обл.), греки (Донецька обл., Крим), цигани (Закарпаття, Крим, Донецька обл.), вірмени (міста Східної України, Крим), татари (Донбас), гагаузи (Одеська обл.), чуваші (Крим), естонці (Крим), угорці (Закарпаття).

Ті, що з'явилися в Україні між 1-ю та 2-ю світовими війнами — литовці, латиші, таджики, осетинці, узбеки, казахи, азербайджанці, киргизи, туркмени, башкири, комі, мордві, удмурти, грузини, чеченці (переважно Наддніпрянщина).

Ті, що оселилися в Україні після 2-ї світової війни — араби, корейці, в'єтнамці (південь України).

До проголошення незалежності України процес формування етнокультурного простору мав фрагментарний характер. На зміну демократичній національній політиці приходила політика викорінення

самобутності й асиміляції народів. Показовим є період 20-30-х років минулого століття, коли процес відродження української культури та культур етнічних груп в Україні, що входила до складу Радянського Союзу, завершився швидким згортанням та репресіями його активних учасників.

З проголошенням незалежності український етнос та етнічні меншини отримали можливість відроджуватися, і сьогодні спостерігається інтенсивне формування етнокультурного простору України. Активізується підтримка національних культурних традицій, зокрема таких, як пісенне мистецтво, усна народна творчість, національна кухня. Відродження і розвиток культури національних меншин їхні представники пов'язують з відродженням церкви, мови, народних традицій, звичаїв, обрядів. Способи проведення вільного часу набувають етнічного забарвлення. Існує близько 800 громадських організацій (переважно національно-культурні товариства) національних меншин, які є основним чинником збереження і розвитку етнічної самобутності, а також преса, що виводить етнічності у всеукраїнський контекст.

Поряд з економічним, політичним, правовим, соціальним і т.д. просторами етнокультурний простір України складає єдину цілісну систему. В єдності і взаємозв'язку з соціальним простором він становить простір національний. Розвиток етнокультурного простору у співвідношенні із соціальним сприяє корегуванню усталених комунікативних міжпоколінних зв'язків, реанімації звичаїв, традицій та норм спілкування, виробленню нових ціннісних орієнтацій, способу життя. На перетині з економічним простором, розвиток етнокультурного простору забезпечує зростання виробничих сил суспільства шляхом прояву творчої праці, вироблення нових поглядів на власність. У взаємозв'язку з політичним простором — формування та збереження політичної культури, правової свідомості представників етносу.

МОВА ЕТНІЧНА

Мова етнічна

Білінгвізм

Мова етнічна — реально існуюча знакова система, котра використовується певним соціумом і в певний проміжок часу. Вона формується одночасно з виникненням етносу, виступаючи передумовою його виникнення та існування і в кінцевому результаті є його продуктом. Етнічна мова повністю охоплює етногенез або становлення етнічного-Я, оскільки нагромаджує і фіксує досвід етносу, стаючи його «найдосконалішою подобою» (О.О.Потебня). Вона виникла на конкретній стадії розвитку людського суспільства і закономірно розвиваючись як семіотична (знакова) система, набула характерних властивостей соціального призначення — використовуватись певним соціумом.

Етнічна мова — це та мова, якою говорить певний етнос. Вона виступає однією з головних його ознак і способів самовираження, а також є провідним індикатором культурного поступу, формуючи образ етносу як “об’єднаної духовної енергії народу”. Як сказав У.Вайнрайх: “Мова займає одне з найвищих місць на шкалі національних вартостей”. У багатьох випадках, хоч і не завжди, мова і самосвідомість співпадають.

Мова кожного народу функціонує і розвивається в контексті мов світу і під впливом цього контексту. Її національна самобутність визначається успішним функціонуванням у певному соціально-етнічному просторі, а національна своєрідність включає в себе всі показники функціональної системи (фонетичні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні), котрі комунікативно виступають одним із чинників духовності народу, оскільки саме у комунікативності проявляється самобутність мови як категорії національного рівня.

Конкретна, так звана етнічна або “ідіоетнічна” мова всілякою мірою реалізує будь-які властивості мови. Так, змінюючись протягом якогось проміжку часу, все-таки залишається мовою цього етносу, оскільки вона не втрачає своєї конкретної суті, що дозволяє їй зберегти важливу властивість передачі від покоління до покоління культурно-історичних традицій. Саме у мові відбивається духовний світ народу і вона є вагомою часткою етнокультури. Як зазначав В.Гумбольд, — “людина думає, відчуває й живе тільки в мові”.

Етнічна мова, володіючи внутрішньою цілісністю та єдністю, виступає поліфункціональною системою, однією з функцій котрої є створення, зберігання та розповсюдження інформації.

Двома базовими функціями мови є комунікативна — “бути важливим засобом людського спілкування” і когнітивна (пізнавальна) — виступати “безпосередньою реальністю думки”. Вона також володіє найбільш чітко окресленими етнічними функціями; виконує сигніфікативні функції і виступає засобом розвитку важливих форм духовної культури людей певної спільноти.

Етнічна мова, як мовний континуум, виконує дві функції: підсистеми мовного забезпечення вищих комунікативних функцій і підсистеми мовного забезпечення повсякденного спілкування. Перша підсистема етнічної мови задовольняє мовні потреби з подвійною цензурою (контролем) — зовнішньою і автоцензурою та обслуговує тільки “цензуровану” комунікативну сферу. Друга підсистема етнічної мови відзначається відсутністю автоцензури, тобто мовного самоконтролю і обслуговує звичайну “розмовну мову”. Сукупність цих двох підсистем і складає комплексний мовний континуум тобто етнічну мову. Внутрішні структури етнічної мови містять більшу чи меншу кількість подібних або тотожних ознак.

В основі соціолінгвістичних досліджень лежить стратифікаційна концепція, котра базується на теорії літературної мови, підґрунтя якої становлять територіальні діалекти, а вершину — літературна мова. Стратифікаційна концепція трохи перевищує значення літературної мови,

приписуючи їй максимально високий соціолінгвістичний статус в моделі етнічної мови і здатність обслуговувати весь масив етнічної комунікативності.

Термін-поняття “етнічна мова” ототожнюють інколи з поняттям “рідна мова”. Проте ці поняття потребують чіткого розрізнення, оскільки у багатьох людей рідна мова і етнічність не збігаються. Так, в Україні за переписом 1989 р. у 6 млн 249 тис. осіб етнічна належність і рідна мова не співпадають. Як семантично більш містка, “етнічна мова” може бути застосована до будь-якого періоду життя соціуму.

У етнічній мові через етнічну свідомість яскраво виявляють себе етнічні категорії, зокрема, вона може виступати як символ. Так, в період антиколоніальної боротьби мова може виступати символом протесу; прапором боротьби за національне визволення; символом національної згуртованості. Так, арабська мова є символом арабської єдності, мови Корану та ісламської культури. Останнім часом етнічна мова все більше набуває символів гімну, національного прапору, своєрідного орнаменту, виконує функції реклами і як семіотична знакова система відбиває національну самосвідомість етносу.

Мова є визначальним чинником етнічної самоідентифікації особи, переважна більшість респондентів визначає її як основну етнічну цінність. Саме етномовна ситуація відбиває глибинні процеси буття народу з його ціннісно-змістовими ознаками, котрі формують структуру суб’єктно-суб’єктної взаємодії. І особливе місце в цьому процесі належить мові, яка є не лише комунікативним засобом, але і ключом, котрий дозволяє відкривати закодовані в культурі сакральні думки.

Термін «мова етнічної групи» є досить неоднозначний з позицій етнокультури. Наприклад, мовою українських євреїв є російська, українська, ідиш та іврит. Так, за офіційними даними Держкомнацу України, лише 12,5% поляків володіють польською мовою, українською — 60,6%, решта — лише російською (дані на кінець 1995 р.). Взагалі доцільно використовувати не розпливчастий термін «мови етнічних груп», а чіткі назви самих мов, наприклад: болгарська, грецька, ідиш тощо. В цілому ж межі етнічних спільнот ніколи не збігаються з межами мовних груп.

Сьогодні в Україні розвиток етномовної ситуації регламентують Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», введений в дію ще у 1989 році. Згідно з Конституцією України (стаття 10) «державною мовою в Україні є українська мова», однак нею “гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”.

За даними Міністерства освіти і науки на кінець минулого століття в Україні функціонувало 5 200 шкіл з навчанням етнічними мовами, з яких 2 500 російських, 108 — румунських, 65 — угорських, 3 — польських, 6 — кримськотатарських. У 1999 р. в Криму налічувалося 2400 шкіл з двома мовами навчання, 7 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, 4 з поглибленим вивченням цієї мови, діяла ціла низка середніх

спеціальних та вищих навчальних закладів, які готували фахівців мовами етнічних меншин.

У 1992 р. з метою видання літератури мовами національних меншин була утворена Головна редакція літератури мовами національних меншин, на кінець минулого століття кількість накладів етнічної преси сягала 105, а виходили вони 23 мовами, радіомовлення етнічними мовами охоплювало 1800 годин на рік.

Отже, сьогодення етномовна ситуація свідчить про вільний розвиток і використання мов інших національностей України, оптимальне співвідношення задоволення запитів титульної нації та національних меншин у лінгвістичному вимірі, що є дієвим засобом запобігання міжетнічним конфліктам.

Білінгвізм — (двомовність) являє собою закономірне соціально-культурне явище, необхідне і неминуче в сучасних умовах на територіях з поліетнічним населенням. Явище двомовності недостатньо було б роз'яснити лише сучасними чинниками. Воно формувалось як тривалий історичний процес, який досить своєрідно виник на різних етапах суспільного розвитку. Для того, щоб не тільки констатувати, але і передбачити тенденції розвитку двомовності, зрозуміти їхнє демографічне, соціальне, політичне значення, необхідно досить детально вивчати це явище.

Причиною білінгвізму виступає етнічна неоднорідність суспільства, на території якого проживають етноси, що користуються різними мовами. Але через те, що сьогодні майже не існує “чистих” держав, явище білінгвізму досить поширене. До типових країн з офіційним Б. належать: Бельгія, Казахстан, Канада, Фінляндія, Швейцарія та ін.

Відомо, що кожна поліетнічна країна в залежності від етномовної ситуації виробляє власний тип правового регулювання. В Канаді, зокрема, білінгвами є 4 млн осіб (16% населення). Основну двомовну групу складають ті, хто володіє англійською та французькою мовами, а також англійською та українською. У Фінляндії проживає всього 7% шведів, і не дивлячись на це, друга державна мова — шведська; у Бельгії — три офіційних мови — німецька, нідерландська та французька; Швейцарія є “чотиримовною” країною — італійська, німецька, ретороманська та французька.

Такий тип мовних систем прийнято називати плюралістичним. Існує й інший мовний тип, спрямований на функціонування лише однієї мови, тобто моноетнічний: Німеччина (98% німців), Італія (98% італійців), Франція (90% французів).

В Україні, як і у будь-якій іншій державі з поліетнічним складом населення, перед етнічними меншинами поряд з використанням державної мови постає і проблема двомовності. Державне законодавство регламентує знання однієї з мов і гарантує вільне функціонування будь-якої іншої.

Питомою ознакою мовної ситуації в Україні є українсько-російська двомовність, що охопила практично все населення країни, тобто в офіційному і повсякденному спілкуванні респонденти вживають як українську, так і російську мови. Наявність такої реальної двомовності емпірично підтверджують соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України протягом 1994-2001 року.

Специфіка такої двомовності полягає у близькості спорідненості цих мов. Для розуміння особливостей українсько-російської двомовності звернемося до мовної та етнічної самоідентифікації громадян України. Принагідно зазначимо існуючу розбіжність між етнічним походженням особи та її рідної мови. Зокрема, за даними Всесоюзного перепису 1989 р. росіянами в Україні себе вважали 21%, а осіб, для котрих рідною мовою була російська — 33%.

У цілому ж по Україні в етномовній самоідентифікації суттєвих змін не відбулося. Показники щодо вживання рідної мови протягом останнього десятиріччя залишаються практично незмінними.

Таблиця 1.

**Розподіл відповідей респондентів на питання
“Ваша рідна мова”, (%)**

Рідна мова	1992	2000
Українська	62,0	63,8
Російська	35,0	35,1
Інша	3,0	1,2

В умовах поширеного в Україні явища білінгвізму (українсько-російської двомовності) складною і неоднозначною залишається мовна поведінка респондентів. Так, за даними моніторингу 2000 р. 40,7% респондентів вибрали анкету опитування українською мовою і 59,3 — російською.

Неабиякий вплив на питання українсько-російської двомовності здійснює вік респондентів. Так, 1994 р. частка респондентів віком до 30 р., котрі визнали українську мову, становила 55,0%, а російську — 43,0%, для респондентів середньої вікової групи ця частка складала 62,1% і російську — 34,7%, а для респондентів похилого віку — 68,6% і 29,4%.

Найбільш активно українська мова вживається на державному рівні. Це наочно ілюструють дані таблиці № 2.

Таблиця 2.

Ступінь поширеності української мови за сферами (%)

У навчальних закладах	47,9
У державних установах	46,7
У засобах масової інформації	44,3
У повсякденному спілкуванні	16,3
На роботі	13,1
У побутовій сфері	11,2
У транспорті	6,3
У сім'ї	2,4

У сферах повсякденного спілкування та у побуті ступінь поширення української мови значно менший, не кажучи вже про консервативну сферу сімейного спілкування. До речі, в умовах близькості культур, пов'язаних з нею внутрішніх процесів інтеріоризації, проживання в змішаних сім'ях, особі буває нелегко визначити етнічну приналежність — українську чи російську.

За даними вітчизняних та західних соціологів приблизно 55% населення України віддають перевагу при спілкуванні російській мові, причому третина громадян України — російськомовні українці. Як наголошує стаття 24 Конституції України, в нашій державі не може бути привілеїв чи обмежень, зокрема, за ознаками “етнічного походження” та “мовними ознаками”.

Для явища білінгвізму характерним є поняття інтерференції. Як слушно зазначає Г.Зимовець, саме поняття Б. є певною мірою лише теоретичною абстракцією, яка дуже рідко зустрічається в реальній мовній комунікації і насправді практично неодмінно супроводжується явищами інтерференції (взаємовпливу) постійно контактуючих мов. Інтерферентний вплив російської мови в сучасній україномовній ситуації дуже відчутний і не швидко буде подоланий. Українсько-російська мовна взаємодія специфічним чином позначається на культурі як української, так і російської мов, оскільки спостерігається недостатнє володіння кожною з них. А в умовах зниження викладання російської мови та літератури, можливе розповсюдження “суржика”.

Питання в'яснення та аналізу причин, за яких певна частина громадян України не опановує українську мову, дали змогу вказати на такі фактори нашого суспільства (див. табл. 3).

Таблиця 3.

**Причини, за яких певна частина громадян
не опановує українську мову**

Звичкою російськомовного стереотипу мислення	666	55,50
Відсутністю належних умов для опанування українською мовою	161	13,42
Способом захисту своєї етномовної самобутності	105	8,75
Упередженим ставленням до української культури	144	12,00
Демонстрацією своєї належності до іншої етнічної групи	73	6,08
Небажанням визнавати статус української мови як державної	184	15,33
Спротив прискореним формам українізації	177	14,75
Віковими особливостями, котрі ускладнюють вивчення української Мови	321	26,75
Інше	20	1,67
Важко відповісти	122	10,17

Наведені дані свідчать, що найвагомішими причинами щодо вивчення української мови для респондентів виступають російськомовний стереотип мислення та вікові особливості. Зважимо на ту обставину, що 15,0% не бажають визнавати статус української мови як державної, 14,7% виявляють спротив прискореним формам українізації, а 12,0% з попередженим ставленням відносяться до української культури. В умовах

українсько-російського білінгвізму, фактичної російськомовності існуючої культури та російськомовності міського побуту, плекання української мови є досить утрудненою справою.

Активне сприяння розвитку позитивних україномовних процесів спостерігається у відповідях опитаних мешканців України на запитання: “Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям/онукам знання української мови?”. Чітку позитивну відповідь дало понад 91,8% населення.

Серед українців та росіян існує взаємна повага до вивчення як української, так і російської мов. Так, 77% українців вважають необхідним, щоб їхні діти вивчали російську мову, а 83% росіян — українську.

Визначаючи ступінь поширення української і російської мов в Україні, треба враховувати такі показники: кількість осіб конкретної національності; рідну мову спілкування; мову користування в сім'ї; робочу письмову мову; особливості різних соціальних та вікових груп.

Отже, сьогодні в українському суспільстві широко розповсюджене явище Б. (українсько-російської двомовності), цінність якого полягає в тому, що це передумова міжетнічної згоди і засіб взаємозбагачення культур. Водночас проголошення української мови як державної вимагає від українського етносу чіткого засвоєння лінгвістичних знань та навичок, вироблення національно-культурної та мовної самоідентифікації.

ЕТНІЧНА ПРЕСА

Етнічна преса – це періодичні видання, які у переважній більшості є друкованими органами організацій етнічних спільнот або ж періодичні (неперіодичні) видання основною тематикою яких є інформація про етнічні спільноти, проблеми етнонаціонального розвитку поліетнічної країни й переважна більшість матеріалів у яких друкується етнічними мовами.

У поліетнічних країнах світу у структурі засобів масової інформації етнічна преса займає особливе місце, оскільки вона концентрує основну увагу на висвітленні суспільних процесів у житті такого компоненту етнонаціональної структури суспільства як етнічні спільноти (до певної міри і іммігрантські) та взаємодії їх з титульними етносами (націями).

У поліетнічних країнах світу, передовсім у США, Канаді, Австралії та деяких європейських країнах, етнічна преса відіграє велику роль в організаційному житті етнічних спільнот (значною мірою тих, які сформувалися на базі іммігрантських груп), у консолідації цих спільнот на основі їхньої етнічності й виступає дійовим засобом взаємодії у країні проживання та соціокультурної адаптації у новому суспільстві. Як приклад такої ролі можна навести етнічну пресу української діаспори у Сполучених Штатах Америки або ж у Канаді, зокрема газети “Свобода”,

“Америка”, “Українські вісті” (США), “Гомін України” (Канада), “Вільна думка” (Австралія), “Українське слово” (Аргентина), “Визвольний шлях” (Велика Британія) та інші. Щоправда, закордонна етнічна преса має чітко виражену специфіку – значна частина її матеріалів присвячувалася боротьбі за незалежну Україну (до початку 1990-х років) та нині присвячується утвердженню її незалежності й проблемам розбудови української держави та взаємодії України з зовнішнім світом.

В Україні, як і в інших поліетнічних країнах, сьогодні існує таке явище у суспільному житті як “етнічна преса”. Однак на відміну від країн Америки та Західної Європи етнічна преса в Україні тільки зароджується. Її становлення почалося з отриманням Україною незалежності й виникненням організацій етнічних спільнот. До речі, ці процеси властиві й іншим країнам пострадянського простору. Сьогодні в Україні виходить 105 назв періодичних видань – журналів, газет, вісників, бюлетенів тощо. Це, як правило, спільні видання етнічних меншин та для етнічних меншин або ж видання тих чи тих етнічних організацій. Серед таких видань, які виходять більш-менш регулярно, - газети “Моя Батьківщина. Моя Родина”, “Крымский дом”, додатки до газети Верховної Ради України “Голос України” – “Арагац” (мови: українська, вірменська, російська), “Голос Крима” (російська), “Еврейские вести” (російська, українська), “Дзєннік Кійовскі” (польська, українська, російська), “Конкордія” (румунська), “Роден край” (болгарська); часопис для директорів та вчителів шкіл національних меншин “Відродження”. Час від часу виходять газети етнічних організацій албанців, азербайджанців, арабів, білорусів, вірменів, грузин, євреїв, кримських татар (крім “Янъы донья”, “Къырым” – щотижневі), китайців, молдован, німців, поляків, рома, росіян, румунів (крім “Зоріле Буковіней” – двічі на тиждень, “Аркашул”, “Газета де Герца”, “Меляг натал” – щотижневі), татар, турків, угорців (крім “Карпаті ігоз со” - тричі на тиждень).

У європейських поліетнічних країнах спостерігаються процеси консолідації етнічної преси та координації її діяльності. Так, уже кілька років з центром у м. Больцано (Італія) працює “Європейська асоціація щоденних газет етнічних меншин”. Вона утворена з метою активізації діяльності етнічної преси, що включає зокрема підтримку щоденних газет у різних поліетнічних країнах Європи, забезпечення умов розповсюдження інформації про історію й культуру етнічних спільнот, розробку та впровадження заходів (проекти), спрямованих на розвиток етнічної преси, координацію зв’язків між редакціями щоденних етнічних газет. Членами асоціації можуть бути усі щоденні газети меншин, котрі виходять щонайменше тричі на тиждень й містять більше 51 відсотка матеріалів мовою відповідної меншини. Беручи до уваги зазначені критерії, можна стверджувати, що сьогодні в Україні не існує таких газет, які могли б претендувати на членство у Європейській асоціації щоденних газет етнічних меншин.

Контрольні запитання та завдання:

- Визначте комплекс понять, охоплених терміном “міжетнічна взаємодія”.
- Охарактеризуйте неконфліктні та конфліктні форми міжетнічної взаємодії.
- Яка форма міжетнічної взаємодії властива сучасному українському суспільству? Яку б стратегію міжетнічної взаємодії в Україні запропонували ви?
- Охарактеризуйте загалом взаємозв’язок та взаємовплив культурних та етнічних процесів. Охарактеризуйте “етнічність” - потужний і місткий культурний феномен.
- Дайте визначення понять: “етнокультурна дистанція”, “акультурація”, “етнічна маргінальність”, “багатокультурність”.
- Що таке “культурний поділ праці”?
- Визначте різницю між поняттями “ідентичність” та “ідентифікація”. Охарактеризуйте значення суб’єктивного чинника “самосвідомості” у формуванні етнічних спільнот.
- Дайте характеристику етнічного виміру поняття “ментальність”. Які етносоціологічні терміни застосовуються до ментальних процесів?

IV. ЕТНОПОЛІТИКА ТА МІГРАЦІЇ

ЕТНОПОЛІТИКА

Етнополітика

Етнополітика української держави

Етнополітика — система підходів і практичних дій держави щодо забезпечення розвитку етнонаціональної сфери. В поліетнічних державах або державах з поліетнічним складом населення етнополітика, як правило, є автономним напрямом управлінської діяльності. Її конкретний зміст визначається багатьма факторами, в тому числі особливостями етнонаціональної структури даної країни та реальним станом міжетнічних відносин.

Етнополітика української держави

Сутність, пріоритети, мета

Державна етнополітика України — це система принципів та практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних етнонаціональних компонентів українського суспільства. Необхідність формування та реалізації державної етнополітики України зумовлена: 1) багатонаціональним складом населення України, етнонаціональну структуру якого становлять українська нація, корінні народи та національні меншини — представники понад ста національностей; 2) процесом етнічного відродження як української нації, так і корінних народів та національних меншин; характерною рисою цього процесу є, з одного боку, утвердження української нації, корінних народів та національних меншин як сталих структурних компонентів українського суспільства, а з іншого — їх інтеграція і формування багатонаціонального Українського народу (української політичної нації); 3) інтенсифікацією зв'язків з історичною батьківщиною представників української діаспори, залученням їх до державотворчих процесів в Україні.

Виходячи з того, що однією з найважливіших умов зміцнення української державності є посилення єдності поліетнічного Українського народу, до основних пріоритетів етнополітики України належать:

— забезпечення консолідації української нації — демографічної та етнічної основи українського суспільства, розвитку її мови та культури;

— створення належних умов для задоволення культурно-освітніх запитів, розвитку національно-культурних традицій, забезпечення потреб в літературі, мистецтві та засобах масової інформації корінних народів і національних меншин України;

— сприяння процесу збереження і взаємозбагачення національно-культурних надбань Українського народу — представників усіх національностей;

— стимулювання процесів інтеграції українського суспільства, згуртування усіх етнічних спільнот держави в українську політичну націю.

Головна мета державної етнополітики України полягає в забезпеченні рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтриманні атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними. Відтак зміст етнополітики України можна визначити як міжнаціональну злагоду в умовах етнічної розмаїтості.

Основні напрями і механізми

Основними напрямками державної етнополітики України є:

— забезпечення рівних конституційних прав і свобод та рівності перед законом усіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження;

— гарантування повної та рівноправної участі громадян України, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства;

— забезпечення розвитку культури української нації;

— визнання багатоетнічного характеру українського суспільства і підтвердження права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї культурної спадщини;

— оцінення внеску етнічних спільнот у розвиток українського суспільства;

— підтримання атмосфери взаєморозуміння і взаємодії між усіма складовими етнонаціональної структури українського суспільства — українською нацією, корінними народами та національними меншинами;

— розв'язання етнополітичних суперечностей і конфліктів мирними засобами;

— стимулювання визнання і поваги членів українського суспільства до культур, релігій, традицій і звичаїв всіх національностей, які проживають в Україні;

— забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

— гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, інших мов національних меншин України;

— сприяння українській діаспорі у збереженні та розвитку національної культури, мови, традицій та звичаїв на основі міжнародного права та національного законодавства країн її проживання;

— визнання прав осіб, депортованих за національною ознакою, на добровільне повернення в Україну, сприяння їх інтеграції в українське суспільство.

До основних ланок механізму реалізації державної етнополітики України належать:

1) чинне законодавство, зокрема — Конституція України, Декларація прав національностей України, закони України “Про мови в Україні”, “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, Основи законодавства України про культуру тощо, а також довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування і регулювання етнополітичних процесів в Україні та спеціальні програми, що стосуються конкретних напрямів реалізації державної Е. України (наприклад, Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, Державна програма відродження й розвитку освіти національних меншин в Україні на період 1994-2000 років, Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2001 року, Програма першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися і проживають в Автономній Республіці Крим, розрахована до 2000 року, а також нова програма щодо вирішення проблем депортованих, запланована до 2005 року);

2) спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади та інші органи виконавчої влади;

3) громадські організації національних меншин, дорадчі та консультативні органи з представників громадських організацій національних меншин, які їх делегують;

4) співробітництво з іноземними державами та з відповідними міжнародними організаціями з метою використання їхнього потенціалу, в тому числі фінансового, для реалізації цілей державної етнополітики України.

Реалізація

За відносно короткий термін розвитку України як незалежної держави було налагоджено досить ефективні механізми вияву та узгодження інтересів різних етнічних спільнот, а також вироблення з врахуванням цих інтересів законопроектів та управлінських рішень у сфері державної етнополітики.

Значною мірою саме завдяки зваженій державній етнополітиці Україні впродовж усього періоду її незалежності вдалося уникнути драматичних міжнаціональних конфліктів, що розгорілися в цей час у багатьох пострадянських та інших країнах. За даними загальноукраїнського опитування громадської думки, здійсненого 2001 р. Інститутом соціології НАН України за участі Фонду “Демократичні ініціативи” та компанії Социс, лише 24% респондентів вказали, що “люди бояться зараз найбільше” міжнаціональних конфліктів. В той час як переважна більшість респондентів вважають, що найбільший страх у людей сьогодні викликає зростання злочинності (70%), нестримне зростання цін (75%) та безробіття (85%).

Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується позитивними зрушеннями в забезпеченні етнокультурних потреб як

української нації, так й інших етнічних спільнот держави. Приміром, досягнуто суттєвого прогресу в реалізації українцями права на отримання освіти рідною мовою. Упродовж 1992-2002 років частка учнів денних загальноосвітніх шкіл, які навчаються українською мовою, зростає з 49,7% до понад 70%. При цьому важливо зазначити, що одночасно зростає й кількість дітей з числа національних меншин, які навчаються своєю рідною мовою. В Україні діють школи з рідною мовою навчання національних меншин: російською — понад 2500 шкіл, румунською — 108, угорською — 65, кримськотатарською — 6 та ін., близько 2500 змішаних загальноосвітніх навчальних закладів (українсько-російських, українсько-румунських, українсько-угорських тощо), а також школи, в навчальному плані яких передбачено вивчення як предметів рідної мови, літератури, культури, традицій національних меншин.

На загальноукраїнському рівні, а також в регіонах, де компактно проживають значні групи представників національних меншин, випускаються в ефір теле- і радіопередачі й видаються друковані ЗМІ мовами національних меншин. В цілому, майже дві третини загального обсягу ефірного часу на теле- і радіоканалах в Україні зайняті передачами та фільмами, що транслюються російською мовою. Інформаційні потреби етнічних росіян задовольняють 1824 російськомовних періодичних видань та 5516 видань, які згідно з реєстраційними зобов'язаннями повинні публікувати матеріали російською та українською мовами або виходити паралельно двома мовами, але здебільшого друкуються російською мовою. Що ж до інших національних меншин, то їхніми мовами, а також російською і українською виходять 176 газет та журналів і винятково мовами національних меншин — 28 (станом на 1 січня 2001 р.).

Реалізуючи своє право на свободу асоціації, національні меншини України створили близько 400 громадських організацій, 25 з яких мають всеукраїнський статус. Через свої громадські організації, а також через своїх представників у Верховній Раді України і місцевих радах національні меншини беруть активну участь у вирішенні питань, які заторкують їхні інтереси.

Етнополітика України, зокрема, забезпечення в нашій країні прав національних меншин, неодноразово діставала позитивну оцінку офіційних представників і експертів Ради Європи, ОБСЄ та ООН.

Звичайно, і в етнонаціональній сфері життя нашої держави є чимало проблем. Одні з них закономірно породжуються бурхливими, іноді суперечливими процесами етнічного відродження різних спільнот, що потребує уважного врахування та досягнення оптимального балансу їх інтересів, створення, з одного боку, сприятливих умов для розвитку всіх національностей, а з іншого — для їх інтеграції в єдину українську політичну націю. Інші зумовлені інерцією процесів, що відбуваються в етнонаціональній сфері як відносно автономній підсистемі суспільства, зокрема, труднощами у подоланні ряду деформацій, нагромаджених у попередній бездержавний період нашого існування. Так, до сьогодні

залишається не вирішеним питання щодо правового закріплення державного статусу української мови. Попри розширення за роки незалежності сфери її функціонування, в силу ряду об'єктивних (зокрема, складного стану економіки й відсутності достатніх фінансових і технічних ресурсів) та суб'єктивних (політичної протидії з боку деяких впливових груп) чинників забезпечити повноцінне виконання нею функції державної мови не вдалося.

Необхідно також вдосконалити існуючі механізми реалізації прав національних меншин. Це стосується, передовсім, принципів формування дорадчих органів з представників національних меншин при органах місцевого самоврядування, розподілу спеціальних асигнувань Державного та місцевих бюджетів для потреб національних меншин, форм реалізації особами, що належать до національних меншин, своїх прав особисто і через посередництво громадських об'єднань. Потребують уточнення критерії, завдяки яким ті чи інші етнічні групи можуть бути віднесені до національних меншин чи до переселенців останніх років. Доцільним було б чітко, на законодавчому рівні визначити правовий статус кожного етнокомпонента українського суспільства (українська нація, корінні народи, національні меншини).

Цьому сприяло б ухвалення Верховною Радою України розробленої і внесеної Урядом на її розгляд Концепції державної етнополітики України.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗМ (ЕПО)

Етнополітичний організм (ЕПО) — термін використовується для визначення людської спільності, об'єднаної в рамках одного територіально-адміністративного утворення — держави. ЕПО, як правило, є поліетнічним, оскільки у сучасному світі практично не існує етнічно однорідних держав. Лише кілька їх можна умовно зарахувати до останніх, тут основна етнічна спільнота налічує майже сто відсотків населення.

На середину 1970-х років за ступенем поліетнічності країни поділялися таким чином: 9% (12 країн) — основна етнічна більшість складала близько ста відсотків населення; 18,9% (25 країн) — основна етнічна більшість становила 90% усього населення; ще у 25 країнах (18,9%) вона наближається до 75-89%; в 31 країні (23,5%) — вона складає від 50 до 74% населення; у деяких випадках кількість етнічних груп в одній країні перевищує 100, а у 53 країнах (40,2%) їх нараховується п'ять.

Щоправда, у кінці ХХ-го — на початку ХХІ-го ст. ця картина дещо змінюється у зв'язку з розпадом великих поліетнічних країн і утворенням нових самостійних держав. У багатьох випадках, залишаючись поліетнічними нові країни тяжіють до однорідності, принаймні основна етнічна більшість складає більш вагомий відсоток усього населення.

Етнонаціональна структура сучасного ЕПО складається із титульної етнічної спільноти, котра за поодинокими винятками дає назву ЕПО — (Україна, Франція, Німеччина тощо) та етнічних меншин або ж невеликих груп вихідців із того чи іншого етносу. В Україні сьогодні мешкають представники близько 130 етносів.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Поняття “етнополітичний менеджмент” – досить нове. І не лише для вітчизняної науки і практики, але й для зарубіжної. Саме словосполучення у літературі зустрічається поки що рідко. Скажімо, у книзі «Менеджмент етнічної напруженості на пострадянському просторі» під редакцією М.Дрогобицької (США) вживається термін “етнічний менеджмент”. Терміном “етнічний менеджмент” («менеджмент різноманітності») користуються автори книги “Багатокультурність у Канаді” А.Флерас та Ж.Еліотт. В українській літературі вперше термін “етнополітичний менеджмент” з’явився в “Етнічному довіднику”. Можна погодитися, що “Етнополітичний менеджмент” (від англійського, management – влада, мистецтво управління, органи управління) є складовою частиною системи державного менеджменту (управління), що здійснює контрольні-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин.

У структурі етнополітичного менеджменту можна виділити такі рівні: 1) стратегічний – рівень прийняття етнополітичних рішень (Президент, Парламент); 2) тактичний – розробка конкретних методів, заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень (відповідні органи у структурі Кабінету Міністрів); 3) оперативний – реалізація державної етнополітики у регіонах та відслідковування результатів впровадження минулих рішень (регіональні підрозділи органів державного управління).

Головними функціями етнополітичного менеджменту є: 1) правова – розробка та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо) з урахуванням науково-теоретичних (економічних, правових, соціологічних та інших) розробок та різноманітних факторів (етноспсихологічних, етнокультурних) які впливають на реалізацію державної етнополітики; 2) контрольна – контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетнічних відносин; 3) організація взаємодії – створення регіональної структури управління.

Серед методів етнополітичного менеджменту можна виділити; 1) прогнозування – на підставі інформації, отриманої при здійсненні постійного моніторингу етнонаціональних процесів; 2) адміністративні – організаційного регламентування, тобто через закони, декрети, постанови, укази, статuti та інші; 3) моделювання – створення моделей розвитку майбутніх управлінських ситуацій у галузі державної етнополітики; 4) економічних – шляхом фінансової підтримки різних сфер розвитку етнічних меншин; 5) надання соціальних пільг та гарантій представникам

етнічних меншин; 6) політичних – сприяння діяльності громадських та політичних організацій етнічних меншин; 7) правове регулювання взаємодії етнічних спільнот країни проживання (home state) з ядром відповідного етносу країни походження (kin state).

Метою етнополітичного менеджменту є запобігання міжетнічних конфліктів шляхом впровадження дійових заходів на різних етапах їхнього розвитку; сприяння формуванню в державі інтегруючого типу етносоціального розвитку суспільства”.

На сьогоднішній день вимальовується структура етнополітичного менеджменту. Її можна розглядати на двох рівнях: 1) операційному (управлінському) та 2) імплементаційному (розробка і реалізація заходів, які забезпечують виконання державної етнополітики). До певної міри ці два рівні переплітаються передовсім у плані участі управлінських структур у розробці та здійсненні заходів.

Отже, перший рівень включає:

- Центральний орган виконавчої влади (нині – це Державний комітет України у справах національностей та міграції);
- органи місцевої виконавчої влади (управління (відділи) у справах національностей та міграції).

Зміст другого рівня визначають:

- Державні програми, які здійснюються у тих чи інших сферах державної етнополітики;
- спеціальні програми;
- регіональні програми;
- окремі заходи, розробка й реалізація котрих зумовлюється ситуацією, що складається на певний час.

Проаналізуємо, бодай коротко, зміст та еволюцію складових структури етнополітичного менеджменту.

Щодо управлінського рівня, то його історія започатковується у 1991 році, коли Постановою Кабінету міністрів УРСР було прийнято рішення про створення при Кабінеті Міністрів Комітету у справах національностей. У структурно-функціональному плані Комітет складався із чотирьох підрозділів, три з яких безпосередньо займалися регулюванням у сфері міжнаціональних (міжетнічних) відносин; відділ правового регулювання і контролю за виконанням законодавства з національних питань; відділ по розвитку національних утворень, культур і мов.

У Положенні про Комітет у справах національностей (затверджений Постановою Кабінету Міністрів УРСР 12 лютого 1992 року) вперше йшлося про державну політику у сфері міжнаціональних відносин. Згідно зі згаданим документом, “Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України є центральним органом державного управління. Комітет проводить єдину державну політику в сфері міжнаціональних відносин з урахуванням традицій, особливостей і потреб кожної нації та національної групи”.

Наступним помітним кроком в еволюції центрального органу виконавчої влади було створення Міністерства України у справах національностей та міграції (Указ Президента України від 26 квітня 1993 року). Таке міністерство з'явилося не випадково – воно стало адекватною реакцією на важливість феноменів, які є предметом його діяльності, а також реалізацію Закону України “Про національні меншини в Україні” (прийнятий Верховною Радою України 26 червня 1992 року).

У структурі утвореного Міністерства функціонували такі підрозділи, які формували і здійснювали етнополітику: управління у справах національних меншин; управління у справах української діаспори та етнонаціонального розвитку; управління у справах міграції, біженців та депортованих; інформаційно-аналітичне управління. Як бачимо із структури міністерства, діапазон діяльності центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики значно розширився: він включає також такі об'єкти, як депортовані та міграції. Останнє відбивало реалії, що склалися на кінець 1980-х – початок 1990-х років, а саме інтенсивне повернення до Криму із депортації кримських татар та зростання міграційних потоків в Україну і через Україну. Крім того, спеціальний підрозділ займався питаннями інвестицій, необхідних для облаштування депортованих. Відповідно до змін, які відбувалися у соціально-політичних процесах та у етнонаціональному розвитку України, розширювалося коло завдань, котрі мало вирішувати міністерство.

Чергова реорганізація центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики відбулася у 1994 році. Указом Президента України від було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Його функціональна діяльність у сфері міжетнічних стосунків та міграцій залишалася у межах, визначених положенням про попереднє міністерство. Те ж саме можна сказати і про наступну реорганізацію. Згідно з Указом Президента України від 26 грудня 1995 року міністерству була повернена його первинна назва – Міністерство України у справах національностей та міграції. Його функції та завдання були автентичними тим, які виконувало попереднє міністерство, за винятком тих, які були пов'язані з релігійними питаннями. Щоправда, у самій структурі міністерства відбулися певні зміни – питаннями етнополітики займалися такі підрозділи: управління етнонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори; управління національних меншин; управління у справах депортованих; управління у справах біженців та міграції; управління ситуативного аналізу та інформаційного забезпечення; управління правового регулювання, а також радник з етнонаціональних проблем Криму, радник у справах української діаспори.

У контексті змін у структурі міністерства звертає увагу такий аспект: вперше вводиться поняття про етнонаціональні процеси в Україні, а в управління етнонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори виокремлюється відділ міжнаціональних відносин та етнополітики.

Ці зміни, на перший погляд незначні, є суттєвими для еволюції державної етнополітики і вони стали результатом: 1) врахування важливості на цьому етапові питань державного регулювання етнополітичними процесами; 2) усвідомлення у середовищі виконавчої влади того факту, що українська діаспора є складовою частиною українського етносу; 3) необхідності приділення більшої уваги етнополітичним процесам у Криму (поза питаннями облаштування депортованих), зокрема більш активного включення Криму в етнополітичний контекст України в цілому.

Перманентний процес реорганізації центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики є результатом кількох обставин: 1) пошуку оптимального і ефективного органу, структура і діяльність якого була б адекватною складності самого феномена етнополітики та умов, у яких відбувається становлення самостійної української держави; 2) рівнем (на мій погляд, недостатнім) усвідомлення вищими органами законодавчої та виконавчої влади необхідності існування єдиного управлінського органу у системі виконавчої влади.

Щодо другого рівня структури етнополітичного менеджменту (імплементаційного), то про нього мова може йти більше у плані перспективи, оскільки сьогодні із перелічених заходів, які ми зараховуємо до цього рівня, здійснюється дуже обмежена кількість. Нагадаємо, що на сьогоднішній день укладено кілька таких угод: Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні” (вересень 1996 р.), “Угода між Міністерством України у справах національностей та міграції і Департаментом міжнаціональних відносин при Уряді Республіки Молдова про співробітництво з питань міжнаціональних відносин” (лютий 1996 р.), “Угода між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Департаментом з регіональних проблем та національних меншин при Уряді Литовської Республіки про співробітництво з питань національних відносин” (лютий 1997 р.).

У контексті етнополітичного менеджменту важливу роль відіграють спеціальні програми, як от “Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 року”, “Заходи щодо державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на період до 2005 року” тощо.

Окремими заходами у контексті етнополітичного менеджменту є постанови Кабінету Міністрів, плани, які розробляються Держкомнацміграції, як правило, у співпраці з іншими міністерствами та відомствами, всеукраїнські наради тощо.

У контексті формування державної етнополітики з’являються й інші елементи етнополітичного менеджменту, як от Дорадча рада голів громадських об’єднань національних меншин, експертні групи (вони створюються при Держкомнацміграції та інших органах державного управління).

АВТОНОМІЯ ЕТНІЧНА

Автономія етнічна (від грецьк. autos - сам, nomos - закон) - національне (етнічне) самоврядування, яке є однією з форм гарантованого міжнародним правом самовизначення народів. Виникнення інституту етнічної автономії було значним кроком на шляху демократичного вирішення етнонаціональних проблем в поліетнічних суспільствах, зміцнення в них етнополітичної стабільності, зокрема, запобігання конфліктів на етнічному ґрунті та сепаратизму.

У залежності від сфери застосування прав, які отримує при цьому суб'єкт етнічної автономії розрізняють такі її форми, як національно-територіальна та національно-культурна. Найбільш завершений тип останньої отримав назву національно-персональної етнічної автономії.

Національно-територіальна автономія може надаватися традиційним етнічним меншинам, які компактно проживають у межах держави, відрізняються від основної маси населення мовою, культурою, релігією тощо, а також вважаються "корінними" на даній території (у більшості випадків останнє фіксується в назві даної території чи землі). Ця форма автономії передбачає широке внутрішнє самоврядування на даній території в рамках єдиної держави, в тому числі з деяких питань законодавства. Залежно від того чи іншого розподілу повноважень між місцевою і центральною владою етнічної автономії цього типу можуть мати різний обсяг політичної самостійності. Ряд варіантів національно-територіальної автономії за своїм статусом близькі до адміністративної автономії, хоча остання не передбачає безпосереднього зв'язку з етнічними чинниками. Національно-територіальна форма етнічної автономії дозволяє достатньо ефективно забезпечувати збереження і розширене відтворення етнокультурних та етноментальних структур етносу, який є її суб'єктом.

Ідея національно-територіальної автономії набула поширення на рубежі XIX-XX століть спочатку серед так званих недержавних націй багатонаціональних імперій, зокрема, в Україні, де вона мала давні традиції. Гасло автономії в межах федеративної демократичної Росії було одним з найпопулярніших серед населення України під час революційних подій 1905-1907 рр. та першій половині 1917 р. Вимоги такої автономії містилися в програмних документах більшості українських партій ліберального, народницького і соціалістичного спрямування. Резолюції з цього питання приймалися майже на всіх тогочасних мітингах, зборах, з'їздах та ін. зібраннях. Цю загальну настанову населення відобразили й три перші універсали Української Центральної Ради (червень, липень і листопад 1917 р.). Тільки в її IV Універсалі (09.01.1918) проголошується створення незалежної самостійної держави.

Водночас, застосування територіального принципу АЕ. щодо національних меншин не набуло значного поширення. Передусім тому, що забезпечення у цій формі національних прав та пріоритетності

інтересів однієї національної меншини означає обмеження таких прав інших етнічних спільнот на даній території. Враховуючи, що етнос, який домагається територіальної етнічної автономії, часто складає в даній місцевості чисельну меншість, формування такого утворення може істотно ускладнити етнополітичну ситуацію, призвести до загострення міжетнічних відносин на даній території. Залишаються неврахованими належним чином також інтереси представників національної меншини-суб'єкту даного типу етнічної автономії, розселених за межами автономного національно-територіального утворення.

Національно-культурна автономія - законодавчо оформлене право та система заходів, спрямованих на збереження і розвиток етнічними меншинами своєї культурної, мовної, релігійної самобутності. Ідея екстериторіальної національно-культурної (як і найбільш завершеного її типу – національно-персональної) автономії була висунута і розроблена в кінці XIX ст. у працях австрійських соціал-демократів К.Реннера та О.Бауера. як оптимальніший, порівняно з територіальним, спосіб вирішення національних суперечностей і передусім забезпечення прав національних меншин. Виходячи з розуміння нації не як територіальної громади (корпорації), а як "зібрання людей, які однаково мислять і говорять однією мовою, тобто як особистий, персональний союз...", вони вважали, що джерелом і носієм національних прав мають бути не території, боротьба за які лежить в основі всіх міжнаціональних конфліктів, а власне нації, точніше – національні союзи, утворені на основі добровільного особистого волевиявлення. Оформлення в екстериторіальні союзи на персональній основі перетворює нації і національні меншини, незалежно від чисельності та наявності території компактного проживання, з об'єктів у суб'єкти права. Наділенні такими правами екстериторіальні національні союзи перебирають на себе функції представництва нації перед державою та захисту своїх національно-культурних, мовних і релігійних інтересів.

Ідея національно-культурної автономії як альтернатива територіальному вирішенню національного питання в імперії набула популярності на межі XIX і XX ст. в багатонаціональних Австро-Угорщині та Росії. Однак, після лютого 1917 р., коли в національному русі почала домінувати тенденція побудови Росії за федеративно-автономним національним принципом, у культурній автономії почали вбачати спосіб забезпечення прав вже не чисельних націй імперії, а лише національних меншин.

Протягом короткого періоду становлення демократії в Росії ідея національно-культурної автономії перейшла в площину практичної реалізації. Зокрема, у липні 1917 р. було проголошено культурно-національну автономію мусульман внутрішньої Росії і Сибіру. У вересні того ж року за сприяння Центральної Ради у Києві відбувся з'їзд народів Росії, який проголосив право всіх народів, що її населяли, як на територіальну, так і на екстериторіальну національну автономію – "на

конституювання націй в публічно-правовий союз, який охоплює її членів на всій території держави".

В колишньому СРСР, за винятком "малих" народів Півночі, особливе становище яких підтверджувалось спеціальними актами, національні меншини, починаючи з середини 1930-х рр., коли були ліквідовані національні райони і сільради, не мали ніякого закріпленого статусу, а будь-які форми їх національно-культурної організації були заборонені. Лише в умовах "перебудови", коли проблема національних меншин вкрай загострилася, було прийнято Закон СРСР "Про вільний національний розвиток громадян СРСР, які проживають за межами своїх національно-територіальних утворень, або не мають їх на території СРСР" (26.04.1990). Проте від залишився лише декларацією про наміри, оскільки часу для його практичної реалізації історія не залишила.

Право національних меншин на національно-культурну автономію було закріплене одним з перших законодавчих актів незалежної України - Законом "Про національні меншини України" (1992). Зокрема, статтю 6 даного Закону передбачено низку гарантій держави щодо збереження і розвитку етнічними меншинами своєї культурної, мовної, релігійної самобутності: "користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів", захист пам'яток їх історії та культури. Держава сприяє діяльності етнічних громадських об'єднань, передбачає у державному бюджеті спеціальні асигнування для проведення ними національно-культурних заходів, видання літератури, функціонування засобів масової інформації мовами національних меншин, фінансує діяльність мережі державних шкіл, у яких навчання здійснюється мовами національних меншин тощо. Відповідно до статті 8 зазначеного Закону, "у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою" у всіх сферах життя. Фактично всюди, де національні меншини складають більшість населення, національно-культурна автономія одночасно є і національно-територіальною.

Особливим видом етнічної автономії є **національно-персональна автономія** – система екстериторіальних прав етнічних меншин на таке самостійне влаштування свого національного життя, яке передбачає подвійну організацію владних інститутів у поліетнічних державах. Одні інститути при цьому будуються за національним принципом і відають питаннями підтримки і розвитку національних культур, інші, засновані за територіальним принципом, - веденням решти справ. Однією з перших спроб втілення в життя цієї ідеї стало визнання 7 листопада 1917 р. Українською Центральною Радою у своєму III Універсалі права на національно-персональну автономію за російською, єврейською і

польською національними меншинами. Іншим етнічним групам це право могло бути надане за умови подання ними відповідної заяви, підписаної не менше 10 тис. громадянами даної національності. 09.01.1918 р. було прийнято Закон УНР про національно-персональну автономію. Він став першим у світовій практиці законом про екстериторіальну національну автономію, який мав характер конституційного, оскільки включав персональну автономію в загальні конституційні рамки України. Від класичного австрійського варіанта український закон відрізнявся тим, що стосувався лише національних меншин. Згідно із законом, громадяни, належні до певної меншини, могли утворити Національний Союз, якому надавалися права законодавства і врядування в межах компетенції, встановлюваної Установчими Зборами даної національної меншини - вищим представницьким органом Національного Союзу. Влада останнього поширювалася на всіх його членів, незалежно від місця їхнього проживання в межах держави. Вищим виконавчим органом Національного Союзу була Національна Рада, що обиралася Національними Зборами. Класові та національні змагання, що розгорнулися на рубежі 1920-х років, не дали повною мірою перевірити зазначений Закон УНР соціальною практикою. Вдалося провести лише деякі заходи щодо здійснення польської та єврейської національно-персональної автономій.

Кілька спроб запровадження національно-персональної автономії було здійснено також в Сибіру (1917-18 рр.), в Далекосхідній республіці (1921), де були створені органи самоуправління української, корейської, єврейської і тюрко-татарської громад. Проте, в усіх цих випадках процес оформлення органів національно-персональної автономії автономії залишився незавершеним у зв'язку з перемогою більшовиків. Останні зайняли щодо неї непримиренно ворожу позицію, розглядаючи її як таку, що спрямована на розкол єдності робітничого класу.

Найдовше час існувала національно-персональна автономія в Естонії. Законом 1925 р. про культурну автономію у країні визнавалися права юридичної особи за російською, німецькою, шведською та іншими меншинами, чисельність яких складала не менше 3 тис. осіб. Для цього кожна меншина мала представити національний список (кадастр), до якого включалися громадяни даної національності, які досягли 18-річного віку. Відповідно до закону, культурне самоуправління здійснювалося в межах місцевого самоврядування. При цьому органи останнього звільнялися від зобов'язань в галузі організації, управління і нагляду за діяльністю навчальних закладів та інших установ культурно-освітнього характеру національних меншин, які реалізували своє право на екстериторіальну автономію.

Із різних видів АЕ. як форми забезпечення прав етнічних меншин найбільшого поширення в світі набула національно-культурна автономія. Відповідні закони, приміром, прийняті у Латвійській Республіці (1991), Естонії (1993), Російській Федерації (1996). Відрізняючись між собою за багатьма аспектами, зокрема, вимогою щодо національних списків,

принципами фінансування, розробленістю механізмів національно-культурного самоуправління, зазначені законодавчі акти єдині в тому, що національно-культурна автономія є одночасно громадським об'єднанням і формою національно-культурного самовизначення. Тобто, це об'єднання громадян не "за інтересами", а в ім'я збереження самобутності етнічної спільноти в контексті її природного права на самовизначення. "Первинним" суб'єктом права на національно-культурну автономію визнається окремий громадянин, якому надається право вільного національно-культурного самовизначення: він "зараховує себе до...", а не "належить...".

Зазвичай право на національно-культурну автономію супроводжується системою підтримуючих заходів, так званою "позитивною дискримінацією", яка покликана "вирівняти" можливості задоволення етнокультурних потреб та участі в суспільно-політичному житті етнічних меншин і більшості населення країни. Національно-культурна автономія та інші, менш поширені чи такі форми АЕ., що не змогли внаслідок історичних обставин розкрити до кінця свої потенційні можливості, є дієвим засобом забезпечення прав національних меншин, надійним механізмом стабілізації, та гармонізації міжнаціональних відносин в сучасних поліетнічних суспільствах.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ.

Автономна Республіка Крим - автономна адміністративно-територіальна одиниця України. До складу Автономної Республіки Крим входить 14 районів, 15 міст, 54 смт і 224 села.

Шлях до Автономної Республіки Крим (сучасна назва) був таким: 1443 року виникло Кримське ханство. 1783 Крим приєднано до складу Російської держави. У березні 1918 в Криму (колишня Таврійська губернія) створено Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди, яка проіснувала кілька місяців. У квітні 1919 проголошено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, яка проіснувала лише до кінця травня того ж року. 18 жовтня 1921 утворено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РРФСР. 30 червня 1945 Кримську АРСР перетворено на Кримську область у складі РРФСР. У лютому 1954 Кримську область було передано до складу УРСР. 12 лютого 1991 Верховна Рада України прийняла Закон "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки" (КАРСР). 24 лютого 1992 року вона перейменована на Автономну Республіку Крим.

АР Крим діє у межах повноважень, визначених Конституцією України. Автономія має конституцію, яку приймає та затверджує Верховна Рада України. Представницький орган АР Крим – Верховна Рада Автономної Республіки Крим, діяльність якої регулюється спеціальним законом України. Урядом АР Крим є Рада міністрів.

До відання автономії належать: призначення виборів депутатів ВР республіки, затвердження складу виборчих комісії АР Крим; організація

та проведення місцевих референдумів; управління майном автономії; розроблення, затвердження та виконання бюджету республіки на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація республіканських програм з питань соціально-економічного і культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм; визначення статусу місцевостей як курортів; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадянської безпеки; забезпечення функціонування і розвитку державних та національних мов і культур в автономії; охорона та використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів та інше.

Сьогодні Автономна Республіка Крим є одним із найбільш мозаїчних в етнічному відношенні регіонів України — тут мешкають представники близько ста етносів світу, найчисельнішими серед яких, за даними перепису 1989 року, є росіяни (1629542—67 процентів), українці (625919—25,8), білоруси (50054—2,1), кримські татари (38365— 1,6), євреї (17731 —0,7), татари (10762 — 0,4 процента).

На прикладі таблиці, що подається нижче можна відтворити картину етнічного складу населення Криму:

Етнічна група	Загальна кількість	Кількість населення що вважає рідною мовою...			Відсоток населення що вважає рідною мовою...		
		Мова їхньої національності	Українську	Російську	Мова їхньої національності	Українську	Російську
Росіяни	1,629,542	1,626,821	1,220	-	99.9	0.1	-
Українці	625,919	328,897	-	296,491	52.6	-	47.4
Білоруси	50,054	17,282	269	32,428	34.5	0.5	64.8
Кримські татари	38,365	35,806	43	1,071	93.3	0.1	2.8
Євреї	17,731	1,080	41	16,551	6.1	0.2	93.3
Татари	10,762	7,482	7	3,224	69.5	0.1	30.0
Молдовани	6,609	3,670	76	2,837	55.5	1.2	42.9
Поляки	6,157	605	1,296	4,129	9.8	21.0	67.1
Чуваші	4,621	2,161	5	2,432	46.8	0.1	52.6
Мордва	4,582	1,713	3	2,853	37.4	0.1	62.3
Вірмени	2,794	1,792	2	987	64.2	0.1	35.3
Греки	2,684	597	4	2,051	22.3	0.2	76.4
Корейці	2,423	942	3	1,467	38.9	0.1	60.6

Азербайджанці	2,415	1,887	9	495	78.1	0.4	20.5
Німці	2,356	523	17	1,809	22.2	0.7	76.8
Болгари	2,186	598	24	1,551	27.4	1.1	71.0
Марі	1,906	934	-	964	49.0	-	50.6
Грузини	1,780	823	5	925	46.2	0.3	52.0
Загальна кількість	2,430,495	2,041,126	3,155	381,778	84.0	0.2	15.7

Щоправда, за минулі після перепису роки суттєво зросла кількість кримських татар до 260 тисяч і вони вже становлять близько 13 процентів населення Криму. Попередні дані перепису населення України 2001 року засвідчили тенденцію зменшення загальної кількості населення Криму (1989 рік – 2 430 495; 2001 рік – 2 060 000), тому частка депортованих народів, які повертаються на півострів, значно зросла у процентному відношенні до усього населення Криму. Збільшується кількість українців та представників інших етнічних спільнот, що пов'язано з відродженням цих спільнот і поверненням їхніх представників до своєї етнічності. Це в свою чергу позначається на співвідношенні основних трьох спільнот – російської, української й кримськотатарської. Головним результатом цих змін є зменшення долі росіян у загальній кількості населення Криму. Цю тенденцію (зменшення долі росіян) посилюють не лише зазначені вище фактори, але й відтік осіб російського походження з півострова до різних регіонів Росії.

Динаміка етнічних систем розселення й переселенські процеси (переважно у середовищі депортованих з Криму спільнот) формують цікаві й відмінні від попередніх за своїм змістом етноконтактні зони на півострові, функціонування котрих відіграє велику роль у формуванні й розвитку етнополітичної ситуації в Криму. Серед них зокрема виділяються великі міста — Сімферополь, Севастополь, Євпаторія, Феодосія, Керч.

Оскільки близько 80 процентів депортованих кримських татар у місцях нових поселень до депортації мешкали в містах, то й сьогодні міста Криму є для них бажаним місцем поселення. Отже, у великих містах, безумовно, збільшуватиметься частка кримськотатарського населення й таким чином утворюватимуться етноконтактні зони, де вагому роль відіграватимуть не дві етнічні спільноти (російська й українська), а три — до них додається кримськотатарська. Певною мірою на ситуацію будуть впливати представники інших спільнот. Частина кримських татар повертається в степові й деякі гірські райони, зокрема туди, де вже у повоєнні роки виникли кримськотатарські поселення.

У переселенні кримських татар виявляється тенденція пов'язана з їхнім прагненням освоїти ті райони, де до депортації не було кримськотатарське населення було представлено не досить відчутно, передовсім це Старий Крим, що пояснюється його географічним положенням — близько як до Сімферополя, так і до курортної зони. У

результаті такої поселенської структури кримських татар виникають кілька етноконтактних зон, у котрих кримськотатарський елемент відіграватиме помітну роль: великі міста з трьохетнічною структурою, де російське етнічне поле є найсильнішим; центральні й північні райони, де певною мірою відчутна дія українського етнічного поля; Сімферопольський, Бахчисарайський, Білогірський, Кіровський райони (за даними соціологічного опитування, майже половина кримських татар, які повертаються, виявили бажання жити саме тут), де кримськотатарське етнічне поле завжди мало міцну базу й, за прогнозами, його дія посилюватиметься. Ця тенденція, на наш погляд, матиме великий вплив на формування ситуації у міжетнічних стосунках, що відповідним чином позначиться на усій етнополітичній ситуації. Мається на увазі, що таке прагнення може супроводжуватися загостренням міжетнічних стосунків, що й створюватиме конфліктогенну ситуацію.

Підтвердження зазначеним вище тенденціям розселення депортованих кримських татар, які повертаються до півострова, знаходимо і у попередніх даних перепису населення України, проведеного у грудні 2001 року. При загальній тенденції зменшення кількості населення Криму (у порівнянні з переписом 1989 року кількість нинішнього населення складає 98,4 відсотків від попереднього перепису; а у Севастополі ще більше зменшення – 95,6 %) зростає кількість населення у тих районах, де в останні роки поселялися кримські татари. Динаміка чисельності населення у таких районах складає від 1,0 до 15,6 відсотка: Первомайський район – 101,0 % (у порівнянні до 1989 року), м. Судак – 101,1 %, Сакський район – 101,6 %, Нижньогірський район – 102,2 %, Кіровський, Роздольненський райони – 103,6 %, Красногвардійський район – 104,7 %, Советський район – 105,1 %, Бахчисарайський район – 107,7 %, Білогірський район – 108,2 %, Красноперекопський район – 109,8 %, Сімферопольський район – 115,6 %. Зазначені тенденції у переселенні до півострова і розселенні на півострові колись депортованих народів посилюватимуть присутність кримськотатарського фактору не лише у суто статистичному вимірі, але й у етнополітичному, мається на увазі зростання впливу на формування й розвиток ситуації у міжетнічній взаємодії в окремих регіонах Криму, як і на півострові в цілому через представленість кримських татар в органах місцевого самоврядування та у Верховній Раді АРК. Особливо це стає очевидним при певному відтоді російського населення, а останнім часом, за твердженнями лідерів етнічних громад, й німців, греків, болгар. За попередніми неофіційними даними чисельність інших, ніж кримські татари, етнічних спільнот, представники яких повернулися з депортації, зменшилася на чотири тисячі (останні офіційні дані, фіксували наявність у складі населення Криму понад 12 тисяч представників депортованих народів, крім кримських татар).

ГОЛОСУВАННЯ ЕТНІЧНЕ

Голосування етнічне — один із типів електоральної поведінки виборців є на національному, регіональному та локальному рівнях під час виборів (до парламентів, місцевих органів самоврядування), коли голосування по тому чи іншому кандидату має відчутну етнічну специфіку. Етнічне голосування виявляється у двох видах. Перший вид — це, коли виборці однієї етнічної спільноти у переважній більшості голосують за одного й того ж кандидата. Сам кандидат необов'язково має бути однакового з виборцями етнічного походження. Зазвичай, голосування за свого кандидата характерно у випадках балотування представників порівняно невеликих етнічних груп (приклади такого голосування мають місце в етнічних ареалах, скажімо серед кримських татар у кількох районах АРК). Частіше зустрічається другий вид етнічного голосування, який є набагато складнішим — коли виявляється певне процентне співвідношення етнічних голосів на підтримку кількох кандидатів одного етнічного. Саме таке голосування етнічне більш всього властиве сучасним тенденціям політичної культури та поведінки виборців у розвинутих поліетнічних країнах, що свідчить про зростаючу роль етнічного фактора у суспільному житті поліетнічних країн.

Силу дії цього фактора можна прослідкувати на прикладі виборчих кампаній у Сполучених Штатах Америки (як по виборах президента, так і по виборах до Конгресу). У цей період активізується діяльність кандидатів в етнічних кварталах великих міст (Нью-Йорк, Сан-Франціско, Лос-Анжелес тощо), а також у штатах з чітко вираженими етнічними ареалами (наприклад, південноамериканські штати, велику частку населення яких складають іспаномовні американці). Час від часу споряджаються так звані етнічні поїзди — вони формуються із представників етнічних спільнот і курсують по Америці, демонструючи лояльність кандидата (як правило, на пост президента) до національних меншин і пропагують ідею багатоетнічності як пріоритетну у сфері етнонаціонального розвитку країни. У передвиборчі періоди активізується діяльність по проведенню різноманітних заходів, як от етнічні фестивалі, відзначення дат, пов'язаних з етнічною історією країни, тощо.

Останніми роками етнічний фактор набирає все більшої ваги і у виборчих кампаніях в Україні. Показовими у цьому плані були вибори до Верховної Ради України 2002 року. Це зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Зокрема, в Україні проживає майже 28 відсотків мешканців неукраїнського (в етнічному розумінні) походження — із них близько 22% росіян. Оскільки представників етнічних меншин, принаймні певну їх частину, можна розглядати як досить дисциплінованих виборців, то їхні голоси, особливо у місцях компактного поселення (Автономна Республіка Крим, Закарпаття, Чернівецька обл., Одеська обл. тощо), можуть відіграти якщо не вирішальну, то вагому роль. Це пов'язано з фактом зростання організаційного елементу в житті етнічних спільнот України в умовах їхнього відродження: сьогодні в нашій країні діє близько 800 етнічних організацій на всеукраїнському,

регіональному та місцевому рівнях. Вони, особливо через своїх лідерів, активно реагують на виборчий процес.

Вперше під час виборів 2002 року на виборчій сцені з'явився суто етнічний блок — “Руський блок”, ідеологія якого базується на формулюванні потреб російськомовного населення країни у контексті суспільного розвитку незалежної України.

Спроби активізації етнічного фактора у виборчому процесі виявилися у діяльності на всеукраїнському політичному полі “Партії міжнародної злагоди”, а також у змаганні за голоси представників етнічних спільнот у регіонах України з відчутним відсотком інших ніж українська етнічностей (Автономна Республіка Крим, Закарпаття, Чернівецька область).

ЕТНІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Етнічні організації. Структурним елементом соціальної організації національних меншин є наявність і діяльність етнічних організацій. За Р. Брентом вони є однією із основних ознак інституційної наповненості меншин. Перші організації етнічних спільнот в Україні почали з'являтися наприкінці 1980-х років, а в останнє десятиліття минулого століття процеси їх формування значно інтенсифікувалися. За даними Державного комітету України у справах національностей та міграції, на 1 січня 2002 року у нашій країні їх налічувалося 785. Для порівняння нагадаємо, що у 2002 році таких організацій було 431. Ці цифри включають організації всеукраїнського, регіонального і місцевого рівня. Серед них 32 організації, які мають всеукраїнський статус: Спілка вірмен України, Асоціація німців України, Всеукраїнське об'єднання “Німецька молодь в Україні”, Конгрес азербайджанців України, Всеукраїнське товариство російської культури “Русь”, Асоціація єврейських громадських організацій України, Асоціація болгарських національно-культурних товариств та організацій України, Естонське земляцтво в Україні, Всеукраїнська науково-педагогічна асоціація “Арон Пумнул”, Спілка поляків України, Рада національних товариств України, Асоціація корейців України, Єврейська конфедерація України, Всеукраїнська благодійна організація “Єврейський фонд України”, Чеська національна Рада України, Християнсько-демократичний альянс румунів України, Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство “Русское собрание”, Федерація грецьких товариств України, Всеукраїнський єврейський конгрес, Всеукраїнське товариство месхетинських турків “Ватан”, Всеукраїнська громадська організація “Руський рух України”, Демократична спілка угорців України, Ассирійська асоціація України, Асоціація національно-культурних об'єднань України, Всеукраїнська національно-культурна молдавська асоціація, Спілка греків України, Федерація польських організацій в Україні, Всеукраїнський татарський культурний центр “Туган Тел”, Міжнародна асоціація грузинсько-українських культурних взаємозв'язків імені Давида Гурамішвілі, Всеукраїнська організація “Російська община України”, Конгрес

національних громад України, Всеукраїнська громадська організація “Романо Конгресо Україно”.

Найбільша кількість громадських організацій етнічних спільнот зареєстрована у Донецькій (89), Одеській (70), Запорізькій (46), Дніпропетровській (40), у Києві (57).

Основним завданням діяльності етнічних організацій України є сприяння етнокультурному відродженню національних меншин, активізації їхньої участі у суспільному житті України та у державотворчих процесах, формування атмосфери толерантності у міжетнічній взаємодії, розвиток стосунків з країнами походження (етнічними батьківщинами). Досягненню перелічених завдань сприяє Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України, яка утворена відповідним Указом Президента у 2000 році, та Розпорядження Президента України “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” (вересень, 2001 р.).

За даними Держкомнацу, на кінець 2002 року в Україні діяло 36 центрів культур, будинків народної творчості, центрів фольклору та етнографії, 1166 культурно-мистецьких аматорських колективів.

Діяльність етнічних організацій частково фінансується Державним бюджетом, а також місцевими бюджетами.

БІЗНЕС ЕТНІЧНИЙ

Бізнес етнічний — цим поняттям позначається, з одного боку, підприємництво, що характерне для представників етнічних меншин у поліетнічному суспільстві, а з другого — культивування традиційних промислів, котрі властиві тому чи іншому етносові або його частинам, розташованим у іноетнічному середовищі. У західних поліетнічних країнах етнічний бізнес іменується малим або іммігрантським бізнесом. Таке його визначення було зв'язане з тією обставиною, що іммігранти, які, скажімо, прибували до США, були обмежені у виборі сфери зайнятості і, як правило, концентрувалися у найменш престижних галузях. Поряд з цим іммігранти з тих чи інших країн виявляли себе вправними професіоналами у конкретних сферах зайнятості, як, наприклад, корейці — у вирощуванні та продажі овочів, вихідці з Росії єврейського походження — таксистами, мексиканці — у сфері ресторанного бізнесу, індіанці — у художніх промислах, й досягли у цих сферах помітних успіхів. Ці успіхи певною мірою пояснюються з точки зору теорії культурного поділу праці як результат впливу культурних традицій того чи іншого етносу.

В Україні етнічний бізнес, оскільки його результати значною мірою залежать від етнокультурних та етнопсихологічних характеристик певного етносу, може відіграти важливу роль у становленні дрібного й середнього підприємництва у перехідний період до ринкової економіки. Структура етнічного бізнесу та його місце у суспільному розвитку є

продуктивною темою етносоціологічних досліджень, і зокрема у контексті міжетнічної взаємодії у поліетнічному суспільстві.

У зв'язку з цим у деяких західних країнах, зокрема у Сполучених Штатах Америки, сформувалася своєрідна структура ринку робочої сили і останній дістав назву “сегментований ринок праці”. Згідно із його концепцію ринок праці у поліетнічних країнах, принаймні США, складається із двох сегментів (секторів) — первинного і вторинного. У першому зосереджуються представники високооплачуваних професій (підприємці, менеджери, лікарі, митці, письменники) і, зазвичай вихідці із англосаксонського ядра американської нації (у політичному сенсі цього терміна), у другому — навпаки, представники низькооплачуваних професій (робітники, зайняті у сфері послуг тощо), як правило, вихідці із іммігрантських спільнот.

РУСИФІКАЦІЯ

Русифікація, в широкому розумінні – опанування російською мовою сфер вжитку інших мов внаслідок дії 1) об'єктивних етносоціальних процесів (міграцій, колонізацій та ін.) та 2) спрямованої державної асиміляторської політики.

- у вузькому розумінні - політика розширення вжитку російської мови за рахунок заборони або примусового зменшення використання місцевої (в Україні – української) мови. Русифікація була одним із інструментів асиміляції (див.) неросійських етнічних спільнот у Російській імперії (до 1917 р.) та Радянському Союзі (до 1991 р.), поступово позбавляючи їх такої етнодиференціуючої ознаки як мова. В основі політики русифікації українців до 1917 р. можна вважати уявлення про те, що український (“малоросійський”) народ є лише етнографічною групою великоросійського народу, а його мова є лише діалектним “наречіем”. Виходячи з цієї логіки, згаданий діалект мав бути усунутий із якогось офіційного вжитку (в адміністрації, освіті, культурних установах) і надалі подоланий шляхом впровадження державної російської мови. Русифікація до 1917 р. пройшла ряд етапів. Перший (до сер. XIX ст.) позначений ще стриманим ставленням до української літератури, застосування української мови у театрі, що вважалося проявом певної нешкідливої регіональної самобутності. У II пол. XIX ст., із зростанням національної самосвідомості української інтелігенції, активізації політичної діяльності українства цей рух почав сприйматися як політично-загрозливий, сепаратистський, що й обумовило низку репресивних заходів у сфері культурної політики царату, до яких відносяться Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Ці постанови обмежували або забороняли вжиток української мови у періодичних виданнях, книжках, школі і т.д. Скасування цих актів відбулося лише у 1906 р., внаслідок революційної демократизації. До 1917 р. питання застосування української мови у школі так і не було розв'язане. Під час Першої світової війни обмеження

вжитку української мови були поширені і на Галичину в часи її окупації російською армією.

За часів радянської влади русифікація була політичним інструментом такого самого спрямування, як і за часів Російської імперії. Єдину різницю складає офіційно постульоване гасло захисту прав національностей, що обумовило у 1920-поч. 1930-х рр. політику “коренізації” (в Україні – українізації (див.)), яка, втім, швидко була згорнута. Новий курс у мовно-культурному питанні з 1932-1933 рр. мав жорсткий русифікаційний характер, спрямований на знищення національної інтелігенції, обмеження її активності як діяльності “націоналістичного характеру”. Посилення русифікаційної політики відбулося у 1940-1950-ті рр. одночасно із приєднанням до УРСР західноукраїнських земель, де існував рух опору радянському тоталітаризму. За цей час склалася ситуація, коли діяльність адміністративних та партійних установ, діловодство, вища, середня та професійна освіта здійснювались російською мовою. Чисельність українських шкіл скоротилася до 20%, у книговидавництві, телебаченні, радіо також переважала російськомовна продукція. Корегувалася українська наукова лексика з метою зближення із російською термінологією та поступового розчинення. Зовнішні моменти т.зв. “відлиги”, “послаблення” у ситуації на українському культурному “фронті” були лише тимчасовими. У 1970-х рр. у національному питанні в СРСР запанувала концепція “формування єдиного радянського народу”, що означало на практиці прискорення асиміляційних процесів, одним із традиційних інструментів яких залишалася русифікація. В Україні провідником русифікаторської політики у 1970-І пол. 1980-х рр. була комуністична партія на чолі з В.Щербицьким. Припинення політики русифікації збігається із “перебудовою” та процесом нового національного відродження в Україні.

УКРАЇНІЗАЦІЯ

Українізація, в широкому сенсі – державна політика розширеного застосування у різних сферах життя складових української культури. Ця політика передбачає розширення (у порівнянні із попереднім станом) вжитку української мови в адміністрації, суді, на офіційних заходах, в системі освіти, пресі і т.д. в результаті відповідної законотворчої діяльності, реформування структури певних відомств (напр., переведення шкіл на українську мову навчання). Усі ці заходи виходять із наявного на офіційного статусу української мови (напр., статус “державної мови”).

У вузькому розумінні – різні конкретні історичні ситуації реалізації такої політики. До таких відносяться:

- тимчасова політика радянського керівництва у 1920-поч.1930-х років, яка виходила із засадничих принципів “коренізації”, тобто більш потужного “закорінення” місцевих партійних та адміністративних установ за рахунок збільшення у них відсотку “національних кадрів”

(представників корінної національності на даній території) та відповідного розширеного вжитку національних мов. Ця політика мала на меті шляхом тимчасових поступок зменшити або подолати такий чинник дестабілізації радянського режиму як національно-визвольний. Фаза “коренізації” наслідувала такому етапу проникнення більшовизму у національні райони, як створення “національних радянських республік”, - альтернатив формам незалежної національної державності. Політика українізації була розпочата радянською владою у 1923 р., коли Рада Народних Комісарів видала декрет “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ”, за яким укр. мова запроваджувалась в усіх типах шкіл. Другий декрет, ухвалений Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і Раднаркомом УРСР, “Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” запроваджував вжиток української мови на всіх щаблях управління. На практиці українізація розпочалася у 1925 р., коли були прийняті партійні резолюції про прискорену У. Основна частина заходів здійснювалася Народним комісаріатом освіти на чолі з О.Шумським, а згодом М.Скрипником. За період до 1933р. внаслідок політики українізації зросла чисельність українських навчальних закладів, видань, культурних установ, зріс відсоток українців в органах адміністрації та партійного керівництва. В офіційних документах підкреслювалось, що українізація має призвести до повного опанування українським національним елементом усіх ділянок економічного та культурного життя країни. Незважаючи на ідеологічні гальма, цей період справедливо вважається добою *національного відродження*, і позначений великими здобутками у царині національної культури та мистецтва. Позитивним моментом були також спроби поширення українізації на українські етнічні терени поза межами УРСР (Кубань, Курщина, Вороніжчина та ін.), що на короткий час призупинило процеси *асиміляції* етнічних українців. Припинення політики українізації відбулося в перебігу кількох етапів: подолання “ухилу Хвильового” (1926) із вимогами повної українізації пролетаріату, розгону національних мистецьких об’єднань (1928-1929), репресій щодо Української Академії Наук, Української Автокефальної Церкви, процесу “Спілки Визволення України” (1929), а остаточно згорнуто українізацію було у 1933 р., коли головою Компартії України було призначено П.Постишева. Згортання українізації збіглося в часі з *геноцидом* (див.) українського народу шляхом штучного голодомору. З цього моменту українізація була замінена політикою *русифікації* (див.).

- тимчасова політика керівництва Компартії України по більш широкому вжитку української мови і підтримці української культури під час керівництва республіканською партійною організацією П.Шелеста (1963-1972). Ці заходи не мали офіційної назви “українізації”, і вважаються обмеженою українізацією за своєю загальною спрямованістю. В етносоціологічному сенсі ця політика відбивала об’єктивну ситуацію урбанізації, *міграції* українського населення з сіл до

міст, що збільшило реальне вживання української мови. Із закріпленням становища Л.Брежнєва як голови КПРС та радянської держави П.Шелеста було замінено на В.Щербицького, який відновив політику русифікації.

- процес національного відродження з к.1980-х років та за часів незалежної української держави з 1991 р. Політика перебудови призвела до проголошення українських національних вимог, окрім політичної, ще й в культурно-мовній сфері. Це призвело до прийняття у 1989 р. Верховною Радою УРСР закону “Про українську мову”, який надавав їй офіційного статусу, і з підвищенням його до статусу *державної мови* в умовах державної незалежності. Згідно Конституції України (1996, ст.10), “державна забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Наслідком цього є політика українізація адміністрації, освіти, культури, державної підтримки українських культурно-освітніх установ. Водночас в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов *національних меншин*.

МІГРАЦІЯ

Міграція

Біженець

Репатріація

Переміщені особи

Квота імміграції

Депортація

Міграція, від латинського слова “*migratio*”, що означає переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов’язане із зміною місця проживання.

Не всі переселення вважаються міграцією. До неї віднесені лише ті, що пов’язані з перетином певних кордонів — адміністративних, державних. До міграцій не належать також переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв’язках особи і майже не впливають ні на саму особу, ні на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття, тобто туристичні, рекреаційні поїздки, виїзди в гості чи на відпочинок. Крім того, виходячи із підходу до міграції як реалізації права на вільне пересування, що передбачає вільне волевиявлення, із поняття “міграція” вилучаються переміщення, де індивіди (або групи людей) є пасивними об’єктами, наприклад, работоргівлю, етнічні чистки, примусовий обмін населенням між країнами.

Розрізняють два основні типи міграцій. Це — *зовнішня або міжнародна міграція*, що здійснюється через державні кордони, а також *внутрішня*, що є переміщенням всередині однієї країни між її адміністративними одиницями, населеними пунктами тощо.

Відповідно до напрямку відносно окремої території сукупність зовнішніх переміщень населення розподіляється на **еміграцію**, тобто вибуття, та **імміграцію**, або прибуття. Так, згідно зі статтею 1 Закону

України “Про імміграцію” (ухвалено 7 червня 2001 р.), “імміграція — це прибуття в Україну чи залишення в Україні у встановленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання”.

Інші характеристики міграційних переміщень, такі як їхня мета, частота, тривалість перебування, обставини здійснення, правові підстави тощо лежать в основі подальшої типологізації міграцій.

Найбільше відповідає змісту поняття “міграція” *незворотна міграція*, під якою розуміють переселення для постійного проживання.

На противагу їй *зворотна міграція* (рееміграція, репатріація) — це повернення до місця попереднього проживання осіб, які довгий час прожили, а то й народились в іншому місці.

Всі інші види міграцій, крім незворотної, можна об’єднати під назвою *тимчасової міграції*, тобто такої, що здійснюється на певний строк після закінчення якого мігрант повертається до попереднього місця проживання.

Довгострокова або постійна міграція, термін, який застосовується для статистичного обліку міграцій і залежить від строку, визначеного законодавством. У різних країнах він може бути різним. Відповідно до рекомендацій ООН, довгострокові іммігранти — це “особи, які в’їжджають в країну з наміром залишитися в цій країні на строк понад один рік, і які ніколи раніше не проживали в цій країні безперервно понад один рік, або у випадку, якщо вони знаходилися в даній країні безперервно понад один рік, вони потім безперервно були відсутніми понад один рік з моменту останньої присутності понад один рік”. Аналогічно визначаються довгострокові емігранти.

На відміну від довгострокових, *короткострокові іммігранти* визначаються відповідно як строків, так і мети їхнього перебування в країні. За термінологією ООН, короткостроковим мігрантом вважається “особа, яка прибуває в країну з наміром перебування в ній рік чи менше з метою здійснення діяльності, що оплачується в цій країні, і яка не знаходилася раніше в цій країні безперервно понад рік, або особа, яка після перебування в країні безперервно строком понад рік, більше року була відсутньою з моменту останнього перебування в цій країні строком понад рік”.

Якщо за основу типології взяти мету міграційних переміщень, то найбільш поширеною виявиться *трудова міграція* (міграція робочої сили), тобто міжпоселенські переміщення з метою працевлаштування. За експертними оцінками, у світі налічується щонайменше 70 млн працівників-мігрантів. Трудова міграція має здебільшого зворотній характер. Вона включає в себе мятникову міграцію, сезонну і довгострокову (постійну), може бути як законною, так і незаконною (нелегальною).

Щоденні (або щотижневі) міжпоселенські поїздки між місцем проживання та місцем роботи або навчання називаються *мятниковою міграцією*.

Переміщення до місць тимчасової роботи (сільгоспроботи, будівництво, сфера послуг протягом курортного сезону) та проживання на термін у декілька місяців при наступному поверненні є *сезонними міграціями*.

Відповідно до мети переміщення виділяють *учбову міграцію*, яка полягає у переїзді з одного населеного пункту або держави до іншого з метою навчання або стажування з наступним поверненням на батьківщину.

Однією із важливих рис і складових сучасного процесу глобалізації є *інтелектуальна міграція*, під якою розуміють міграцію висококваліфікованих спеціалістів, вчених, митців, що сприяє міжнародному обміну досягненнями в сфері науки та культури.

Мету та правову підставу для переїзду покладено в основу визначення *сімейної міграції* (об'єднання сімей). Вона являє собою переїзд членів сім'ї працівника-мігранта, або особи, що набула статусу біженця, які здійснили переїзд без сім'ї і лише пізніше змогли запросити до себе родичів.

За способом реалізації міграції розподіляються на *організовані*, що здійснюються за сприяння державних та інших органів чи організацій, та *неорганізовані або індивідуальні*, силами і коштом самих мігрантів.

Широкого поширення у сучасному світі набули *вимушені міграції*, тобто постійні або тимчасові зміни місця проживання, що обумовлені політичними, національними та іншими переслідуваннями або страхом переслідувань, воєнними конфліктами, стихійними лихами чи екологічними катастрофами. До вимушених мігрантів треба віднести такі категорії, визначені у міжнародному праві чи національному законодавстві окремих держав, як біженці, шукачі притулку, переміщені особи, вимушені переселенці, депортовані народи, екологічні біженці.

Ще одним поширеним у сучасному світі видом міграції є *незаконна міграція* (нелегальна, неурегульована), яка відбувається з порушенням правил в'їзду, перебування або здійснення економічної діяльності. Останніми роками цей вид міграції все більше криміналізується, підпадає під контроль міжнародних злочинних структур, перетворюється на високоприбутковий злочинний бізнес (нелегальне транспортування людей, контрабанда людьми, трафік).

У Програмі боротьби з незаконною міграцією на 2001-2004 рр., затвердженій Указом Президента України в січні 2001 р., наводяться такі ознаки незаконної міграції: незаконне прибуття в Україну і не заявлення в установленому порядку про свій намір набути статусу біженця чи отримати притулок; втрата підстав для дальшого перебування в Україні і ухилення від виїзду з неї; переховування та уникнення контактів з компетентними державними органами.

В останню чверть минулого століття для центральноєвропейських та пострадянських країн поширеним типом міграції стала так звана *човникова М.*, яка полягає у короткотермінових, проте, зазвичай, систематичних поїздках за кордон з метою купівлі/продажу товару для

подальшого його перепродажу і отримання доходу завдяки різниці цін і валютних курсів.

Ще одним типом міграції є *транзитна міграція*, тобто переміщення з однієї країни (населеного пункту) до іншої через територію, яка не є пунктом призначення мігранта.

Поданий перелік не є вичерпним. Використовуючи інші суттєві ознаки, які характеризують певні міграційні переміщення, можна виділяти інші типи міграцій, наприклад, *економічну, політичну, екологічну, етнічну, ділову* тощо.

Міграція завжди відігравала значну роль у розвитку країн та регіонів, формуванні кількісного та етнічного складу населення. Саме іммігрантам завдячують своїм процвітанню США, Канада, Ізраїль.

Для України освоєння Слобожанщини, Дикого Степу, як і утворення чисельної діаспори поза межами етнічної території аж до тихоокеанського узбережжя Євразії та канадського Заходу також великою мірою є результатом міграцій. До здобуття незалежності міграція українського населення відбувалася як в межах політичних кордонів держав, до яких входила сучасна територія України, так і була спрямована за межі цих кордонів. Історики простежують три хвилі масового переселенського руху з України. Умовні хронологічні рамки першої хвилі охоплюють період з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни, другої — час між двома світовими війнами, третьої — період після Другої світової війни.

У першій хвилі переселень переважали соціально-економічні причини, зокрема, обезземелювання українських селян, яким супроводжувалося утвердження капіталізму як в Російській, так і в Австро-Угорській імперіях. З метою пошуку вільних для сільськогосподарського обробітку земель міграція з українських губерній Російської імперії спрямовувалася передусім на її східні та південні окраїни. За підрахунками відомих дослідників С.Брука і В.Кабузана, у 1897-1916 рр. з України до інших частин Російської імперії переселилося майже 913 тис. чоловік. Близько третини з них виїхали з Полтавської губернії (285,4 тис.), трохи менше з Чернігівської (221,5 тис.) та Київської (212,3 тис.) губерній. 76 відсотків усіх переселенців іммігрували до Сибіру, на Далекий Схід, а також у Казахстан і Середню Азію. За іншими даними, навіть з врахуванням часткового повернення мігрантів на рідні землі, загальна кількість тих, хто до 1914 р. напостійно оселився в азійській частині Росії, становила близько 2 млн осіб. Більш-менш компактно заселену українцями величезну, в один млн квадратних кілометрів, територію від узбережжя Японського й Охотського морів до Забайкалля, покриту суцільними зеленими масивами тайгових лісів, вони самі образно назвали Зеленим клином. Така символіко-історична назва цієї території і сьогодні принагідно вживається в літературі.

Паралельно з масовою міграцією наддніпрянських українців у межах Російської імперії відбувалася така ж масова еміграція, але вже, як правило, за океан українського селянства з Галичини, Буковини та

Закарпаття, що входили тоді до складу Австро-Угорщини. Вона зумовлювалася тими ж самими соціально-економічними причинами — безземеллям і малоземеллям, безробіттям через надлишок працездатного населення, нестерпними податками тощо. Згідно з джерелами, до 1920 р. в США оселилися 235 тис. українських іммігрантів з Австро-Угорщини, в Канаді — 135 тис., в Бразилії — понад 47 тис., в Аргентині — 15 тис.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву другої хвилі масової української міграції, а точніше — еміграції. Поряд з соціально-економічними причинами, які стимулювали цей процес, зокрема еміграцію українців зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття (після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини ці території відійшли, відповідно, до Польщі, Румунії та Чехословаччини), самодостатнє значення для започаткування цієї еміграційної хвилі мали політичні причини. Друга масова українська еміграційна хвиля охоплювала, власне, західноукраїнських економічних мігрантів, що переселялися за океан, сезонних західноукраїнських мігрантів, котрі виїжджали на заробітки у деякі європейські країни, а також кілька десятків тисяч політичних емігрантів з Східної та Західної України, які змушені були залишити батьківщину і шукати притулок за кордоном після поразки національно-визвольної боротьби 1917-20 рр. Статистичні дані засвідчують, що у кількісному вимірі друга хвиля еміграції поступається першій. Справа в тому, що цей період був характерний прийняттям нових імміграційних законів в США, які обмежували щорічну квоту іммігрантів зі Східної Європи. Канада також скоротила прийом іммігрантів, особливо несільськогосподарського профілю. Все ж у міжвоєнний період за усередненими даними із західноукраїнських земель та з осередків найбільшої концентрації політичних емігрантів у країнах Європи за океан переселились досить значні контингенти українців — до Канади близько 70 тис., до США від 20 до 40 тис., до Аргентини приблизно 50 тис., до Бразилії — 10 тис.

Кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, яку майже винятково визначали політичні причини. Серед великої маси людей різних національностей, що напередодні та в перші місяці після капітуляції Німеччини скупчилися на її території, було й щонайменше 1 млн українців — юнаки і дівчата вивезені до рейху як дармова робота сила, радянські військовополонені, недавні члени німецьких військових формувань та колишні працівники допоміжних органів окупаційної адміністрації, добровільно або насильно переміщені з ряду європейських країн українські політичні емігранти, частина бійців Української повстанської армії, яким вдалося прорватися до західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано, тощо. Невдовзі переважна більшість колишніх примусових робітників та військовополонених, хоч і наражаючись на ризик зазнати репресій, все ж повернулася на батьківщину. Вдома справдилися найгірші

їхні передбачення. Майже 300 тис. з тих українців, хто повернувся, одразу ж, нібито за державну зраду, були відправлені у східні райони СРСР.

Та ж частина українців (понад 200 тис. осіб), яка з політичних міркувань не повернулася на батьківщину, перебувала головним чином у таборах для біженців та переміщених осіб в західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії. Пізніше вони одержали можливість переселитись в традиційні для українських мігрантів західні країни, насамперед, в США і Канаду. В цілому з 1947 по 1957 рр. до США переселилось приблизно 80 тис. українців, до Канади — 30 тис., до Австралії і частково Нової Зеландії — 20 тис., до Бразилії — 7 тис., до Аргентини — 6 тис. Кілька десятків тисяч українців переїхали з Німеччини та Австрії до інших західноєвропейських країн.

До другої і третьої хвиль масової української еміграції не включаються різні форми добровільних, а ще більше недобровільних (депортації) переміщень української людності в межах СРСР у 1920-50-х рр.

Виїзд з території вже незалежної України з різних, передусім соціально-економічних, причин у 1990-х рр. порівняно великої кількості громадян на постійне або тимчасове проживання за кордон отримав назву четвертої хвилі української еміграції.

Загалом міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останнього десятиліття, умовно можна поділити на дві групи. До першої з них належать ті, які мають своє коріння у радянському минулому. Насамперед сюди треба віднести масову репатріацію українців та вихідців з України інших національностей після проголошення незалежної держави, повернення на батьківщину репресованих та депортованих у тоталітарні часи.

До другої групи слід зарахувати ті міграційні потоки, які несуть ознаки включення України до світових міграційних процесів і виникли внаслідок демократизації та лібералізації режиму кордонів, більшої відкритості до світу, зусиль у напрямі повноцінної інтеграції у європейське і світове міжнародне співтовариство тощо. Це імміграція іноземців в Україну, серед них тих, хто мав намір отримати тут притулок, транзитна міграція через її територію, у тому числі і нелегальна, еміграція громадян України в країни так зв. “старого зарубіжжя”, що відбувається як на постійній, так і, переважно, тимчасовій основі.

Розвиток обох груп міграційних потоків у 90-ті роки минулого століття відбувався під впливом двох основних факторів: політичної та економічної природи. Кардинальні геополітичні зміни у світі, утворення незалежної Української держави, міжетнічна напруженість та військові конфлікти у деяких пострадянських державах, а також економічна криза, падіння рівня життя людей, ріст безробіття були визначальними для інтенсивності міграційних пересувань, їх складу та напрямів.

Упродовж 1991-2000 рр. з країн СНД та Балтії в Україну прибули для постійного проживання понад 2 млн осіб, серед них близько 700 тис. етнічних українців-репатріантів. Триває повернення на історичну батьківщину депортованих за тоталітарних часів кримських татар, німців,

осіб інших національностей. На сьогодні в Автономній Республіці Крим проживають 250 тис. кримських татар, 4 тис. болгар, вірмен, греків, німців з числа раніше депортованих.

Особливо інтенсивною імміграція в Україну була у 1991-93 рр., коли з країн СНД та Балтії в'їхало понад мільйон осіб. Натомість виїхало у країни регіону майже вдвічі менше. Завдяки імміграції населення України зросло тоді майже на 570 тис. осіб і досягло кількості у понад 52 млн, незважаючи на те, що показники природного приросту були від'ємними, їх значення постійно збільшувалося.

У зв'язку з економічною кризою 1994 р. імміграція різко зменшилася. Натомість зріс виїзд з держави, в результаті чого Україна втратила протягом року понад 90 тис. осіб. З певною стабілізацією економічної ситуації, появою ознак її покращання, еміграція у країни СНД та Балтії, насамперед в Росію, поступово зменшувалася і 2000 р. становила лише 20% від рівня 1994 р. Завдяки цьому (хоча обсяги імміграції з країн регіону також зменшувалися, проте значно повільнішими темпами) в останні роки досягнуто приблизного паритету в обміні населенням з країнами СНД та Балтії. Нетто міграції, тобто різниця між в'їздом і виїздом за 1991-2000 рр., є для України позитивним і становить майже 300 тис. осіб.

Щодо міграційного потоку між Україною та країнами так зв. “старого” зарубіжжя, то він однозначно носить характер еміграції і спричиняє для України втрату населення. Упродовж 1991-2000 рр. туди виїхало понад півмільйона осіб. Проте кількість емігрантів поступово зменшується. Якщо 1991 р. вона становила 73,5 тис. осіб, то 2000 р. — 45 тис. Країнами призначення для емігрантів з України залишаються, у першу чергу, Ізраїль, а також США та Німеччина.

Економічні труднощі перехідного періоду викликали значну тимчасову міграцію громадян України за кордон з метою працевлаштування. Трудова міграція стала важливим джерелом доходу багатьох сімей, дієвим засобом боротьби з бідністю, зменшення напруги на ринку праці, одним із чинників утворення дрібного бізнесу і формування середнього класу. Ці обставини, зокрема масштаби виїзду на заробітки за кордон, які оцінюються спеціалістами у 2-5 млн. осіб, обумовили велике суспільне значення трудової міграції українських громадян. Основними країнами призначення заробітчан є Росія, де одномоментна присутність української робочої сили оцінюється в 1 млн осіб, а також Чехія, Польща, Німеччина, Італія Португалія, Греція і т.д.

Міжнаціональна злагода, відносна соціально-економічна стабільність зробили Україну привабливою для вимушених мігрантів та біженців як з пострадянського простору, так і з інших зарубіжних країн. Лише упродовж 1996-2002 рр. було зафіксовано понад 10 тис. звернень до відповідних органів виконавчої влади України щодо надання статусу біженця. На 1 січня 2002 р. в Україні проживали 2983 офіційно визнаних відповідно до законодавства України біженців. Крім того, тимчасовим

притулком користувалися близько 3 тис. вихідців із району бойових дій в Абхазії Республіки Грузія.

Внаслідок розширення міжнародних контактів, лібералізації порядку в'їзду та виїзду збільшилася кількість іноземців, які прибували в Україну або транзитом прямували через її територію. Поряд із візитами іноземців, здійснюваними у рамках встановлених правил, різко зросла кількість нелегальної, здебільшого транзитної міграції вихідців з країн Азії та Африки, які, використовуючи розташування України на перехресті шляхів із Сходу на Захід та з Півдня на Південь, намагалися перебратися її територією до Західної Європи. Кількість нелегальних мігрантів, затриманих на кордонах України, постійно зростала і досягла 1999 р. 14,5 тис. осіб. Завдяки рішучим заходам, вжитим щодо посилення охорони кордону та візового режиму, кількість затриманих нелегалів останнім часом суттєво зменшилася і становила 2001 р. 4,5 тис. осіб.

Чисельність, різнохарактерність та різноспрямованість міграційних потоків, їхній вплив на усі сторони життя суспільства, гострота та неоднозначність пов'язаних з ними проблем вимагали формування міграційної політики держави, створення законодавчого та адміністративного механізму управління міграціями, як одного з найважливіших елементів державотворення.

Уже на першому етапі існування незалежної держави було прийнято ряд законів, спрямованих на регулювання зовнішніх переміщень населення. Серед них Закони України “Про громадянство України” (1991), “Про біженців” (1993), “Про правовий статус іноземців” (1994), “Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України” (1994).

Концептуальні засади міграційного права було встановлено Конституцією України. Найважливіші з них — свобода пересування та вибору місця проживання, заборона дискримінації, рівність прав іноземців, що легально перебувають на території держави, можливість шукати в Україні притулок від переслідувань, гарантії основних прав і свобод людини для кожного, хто знаходиться на її території.

Формування законодавства України у сфері міграцій. в цілому було завершено прийняттям 2001 р. Верховною Радою України нових редакцій Законів України “Про громадянство України” та “Про біженців”, Закону “Про імміграцію”, а також Указів Президента України щодо гарантій свободи пересування, заміни прописки громадян реєстрацією за місцем проживання.

Певні кроки зроблено у напрямі включення України до міжнародно-правової системи регулювання міграційними процесами. В результаті приєднання нашої держави до визнаних міжнародно-правових документів з прав людини частиною її законодавства стали норми, які застосовуються до захисту прав мігрантів та біженців і містяться у Конвенції ООН 1951 року та Протоколі 1967 року про статус біженців, Конвенції про права дитини, Конвенції про заборону тортур, нелюдського

або такого, що принижує гідність поводження чи покарання, Європейської конвенції про основні права та свободи людини тощо.

Із зарубіжними державами підписано ряд угод про: порядок взаємного працевлаштування громадян, передачу осіб через державний кордон, спрощений порядок зміни громадянства. Перша угода між Україною та Аргентиною, що стосується безпосередньо міграції, набула чинності 2000 р. Налагоджено плідну співпрацю з такими впливовими міжнародними організаціями, що спеціалізуються у міграційній сфері, як Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців та Міжнародна організація з міграції, повноправним членом якої Україна стала восени 2001 р. Помітною є участь України у відповідних комітетах Ради Європи тощо.

Біженець — особа, яка внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Слід розрізнити поняття “біженець” і “політичний емігрант”, на що звертав увагу ще 1935 р. професор Української господарської академії в Чехословаччині Б.Лисянський. Хоча і біженство і політична еміграція зовні проявляються однаково, але відрізняються своїми внутрішніми причинами, характером тих життєвих імпульсів, що їх породжують. “І біженство, і еміграція, — слушно зауважував Б.Лисянський, — являють собою акт масового залишення рідної землі, на якій людина виросла і з якою зжилася, до якої її в’яжуть фізичні та психологічні зв’язки. Але в той час, як біженство зроджують події стихійно-епізодичного характеру, хоч би навіть із соціально-політичним підкладом (наприклад, погроми на ґрунті класової боротьби, або національної чи релігійної ворожнечі), — еміграцію породжують назагал події характеру історичного, органічно зв’язані з цілим процесом попереднього життя даного суспільства, з його розвитком, еволюцією, з усією його минувиною, сучасністю й змаганнями та планами на майбутнє”. Політичні емігранти, як правило, не припиняють своєї політичної діяльності, пов’язаної з батьківщиною, і за кордоном.

Для України в бездержавний період її історії характерними були обидва ці явища. Зокрема, серед сотиссячної маси людей, що залишили українську територію після поразки національно-визвольної боротьби 1917-20 рр., були як свідомі політичні емігранти, так і біженці. Для останніх, за словами очевидця тих подій, публіциста Д.Геродота, “однаково страшні були: і большевики, і денікінці, і українці, і врангелівці. Вони тікали від тих страхіть, з якими зв’язана всяка революція, а громадянська війна зокрема”. У європейських країнах, де ці

втікачі знайшли притулок, вони як особи без громадянства одержали можливість користуватись т. зв. нансенівськими паспортами (за прізвищем Ф.Нансена, відомого норвезького полярного дослідника й громадського діяча, тодішнього Верховного комісара Ліги Націй у справах біженців). Спеціальна конвенція 1933 р. прирівнювала бездержавних “нансенівців” у правах на працю, навчання, соціальне забезпечення тощо до громадян відповідної країни або до найбільш упривілейованих іноземців. Хоча на практиці права біженців часто-густо порушувались.

По закінченню Другої світової війни із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії не виявили бажання повернутись на батьківщину понад 200 тис. осіб українського походження, більша частина з яких також підпадає під категорію біженців, а менша — політичних емігрантів. Вони прийняли рішення залишитись на Заході саме з політичних міркувань, а точніше, щоб уникнути репресій з боку сталінського режиму. Згодом ця маса осіб українського походження, розселившись по різних країнах Європи та за океаном, поповнила давніші українські громади, а в Австралії на базі групи таких переселенців сформувалась цілком нова діаспорна спільнота.

Зовсім іншого характеру набула для України проблема біженців з кінця 1980-х рр. й, особливо, після проголошення її незалежності. Україна перетворилась з території-донора в країну-реципієнта для біженців. Перші біженці прибули в Україну у 1988-89 рр. в результаті міжнаціональних зіткнень в Закавказзі, карабаського воєнного конфлікту. Тоді ж, після подій у Ферганській долині Узбекистану, на півдні України та в Донбасі з'явилися турки-месхетинці. Наймасовішим приплив біженців був влітку 1992 р., коли внаслідок воєнних дій в Придністров'ї понад 60 тис. осіб шукали притулку у південноукраїнських областях. Пізніше на підставі спеціальних постанов Уряду Україна надала притулок біженцям з Абхазії та із Чечні. За деякими експертними оцінками, загальна кількість біженців з колишніх радянських республік в Україні становить не менш як 150 тис. осіб. Значна частина з них на основі законодавства вже стали громадянами України. Останніми роками в Україні з'явилися біженці також із країн “далекого зарубіжжя”.

Правовий статус біженців в Україні, порядок надання, втрати та позбавлення цього статусу спочатку визначався Законом України “Про біженців”, прийнятим Верховною Радою України ще в грудні 1993 р. У зв'язку з розробкою та набранням чинності у червні 2001 р. новим Законом України “Про біженців” старий закон втратив свою силу. Цей новий Закон, що регулює питання, пов'язані з біженцями, цілком узгоджується з Конвенцією ООН про біженців 1951 р. та Протоколом до неї 1967 р. Конвенція 1951 р., до якої Україна приєдналася в січні 2002 р., є основою всієї міжнародної системи захисту біженців. Необхідну методологічну та методичну допомогу в розробці нового Закону України “Про біженців” надало Представництво Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в нашій державі.

Відтепер процедура розгляду заяв та надання статусу біженця в Україні спирається на чітку правову основу. На рівні міжнародних стандартів визначено права та обов'язки шукачів притулку в Україні. Зокрема, особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, має право на: тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу у порядку, встановленому законодавством України; проживання у родичів, у готелі, піднайом житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців; правову допомогу. Особи ж, яким надано статус біженця в Україні, користуються тими ж правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими законодавством України. Члени сім'ї особи, якій надано в Україні статус біженця, мають право з метою возз'єднання сім'ї в'їхати в Україну і набути статусу біженця. Біженець не може бути висланий або примусово повернутий до країн, де його життю або свободі загрожує небезпека через його расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання.

Вирішенням питань про надання, втрату і позбавлення статусу біженця в межах своєї компетенції займаються Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах міграції, органи міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, інші органи виконавчої влади.

На практиці, однак, Закон України “Про біженців” виконується не в повному обсязі. Через обмежені фінансові ресурси матеріальна допомога, а також допомога у вирішенні житлового питання, передбачена чинним законодавством, поки що надається біженцям на рівні, що не відповідає їхнім реальним потребам. Легалізація біженців не супроводжується адекватними діями щодо їхньої інтеграції в українське суспільство, що вже негативно впливає, а ще більше впливатиме в майбутньому на соціальну стабільність в Україні. Цьому можна запобігати, якщо в ході реалізації Закону України “Про біженців” будуть виконуватись усі його норми і положення.

Станом на 1 січня 2002 р. в Україні мали статус Б. 2983 особи, з них: 238 — вихідці з країн Європи; 2405 — вихідці з країн Азії, в тому числі 1587 — з Афганістану; 340 — вихідці з країн Африки.

Репатріація — повернення у країну громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які за різних причин опинилися на території інших держав. Р. здійснюється, як правило, на підставі міжнародних угод.

Представницька “Регіональна конференція щодо біженців, недобровільно переміщених осіб і осіб, що повертаються, в країнах СНД та відповідних сусідніх країнах”, яка відбулася під егідою ООН у травні 1996 р. в Женеві і була присвячена виробленню спільних підходів та

розвиткові міжнародного співробітництва у сфері вирішення міграційних проблем на теренах колишнього СРСР, запропонувала таке визначення: **“Репатріанти** — це особи, які з причин економічного, соціального або особистого характеру добровільно переселилися до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання”.

Таким чином для міграційних переміщень, що визначаються терміном “репатріація”, важливі такі ознаки як вільне волевиявлення їх учасників та напрям переселень до країни походження/громадянства.

Чисельні репатріаційні потоки здебільшого виникали в результаті значних геополітичних змін, зникнення одних і утворення інших державних організмів. Наприклад, після закінчення Другої світової війни утворилися потужні різноспрямовані репатріаційні потоки. Одним із найбільш показових є той, що призвів до виникнення і розвитку держави Ізраїль. Кінець французької колоніальної імперії викликав хвилю репатріації із “заморських територій”, насамперед з Алжиру, де проживали понад 1 млн французів. Ще більш масштабними виявилися потоки репатріантів після розвалу СРСР. Вони охопили представників усіх націй колишньої держави, проте найбільше етнічних росіян, які масово поверталися до Росії. Упродовж 1990-2000 рр. внаслідок імміграції з країн СНД та Балтії населення Російської Федерації збільшилося на 4,2 млн осіб, у тому числі за рахунок 3 млн росіян та близько півмільйона представників інших народів Росії.

Породжуючи, безперечно, серйозні труднощі, зумовлені необхідністю облаштувати і адаптувати чисельних переселенців, репатріація водночас завжди відігравала значну позитивну політичну і соціально-економічну роль, слугувала підвищенню авторитету держави та була важливим джерелом поповнення її людських ресурсів. Тому держави сприяли репатріації, намагаючись найповніше використати пов’язані з нею вигоди як в ідейно-пропагандистському, так і в суто прагматичному сенсі, а також допомагали в облаштуванні репатріантів з метою зменшити суспільну напругу, викликану їх масовим прибуттям.

Наприклад, 1950 р. в тому ж Ізраїлі було прийнято закон про повернення, який дозволяв переселитися в країну будь-якому євреєві. Створено та діє міністерство абсорбції. Після прибуття іммігрантові надається житло, фінансова допомога, можливість вивчати мову доти, доки він не працевлаштується і не перейде на самозабезпечення.

1961 р. президент де Голль затвердив спеціальний закон про репатріацію. Відповідно до цього закону, французи, які були вимушені залишити території, що раніше знаходилися під суверенітетом Франції, мали можливість одержати допомогу від держави на підставі національної солідарності. Йшлося, зокрема, про грошову допомогу на повернення, тимчасову допомогу на проживання, пільгові кредити на вирішення житлового питання і професійну перепідготовку, пільговий прийом до навчальних закладів тощо.

Німецьке законодавство, що набуло сили 1993 р. встановило щорічну квоту прийому репатріантів з країн Центральної та Східної Європи у 250

тис. осіб. Надалі вона зменшувалась і на 2001 р. була визначена у межах 50 тис. осіб. Усі витрати на переселення і облаштування етнічних німців, що переселяються до Німеччини, вивчення мови тощо, бере на себе держава.

Попри економічні труднощі, що їх переживає Росія, було знайдено кошти та організаційні можливості сприяння репатріації: прийнято та діє Закон “Про вимушених переселенців”; колишні громадяни СРСР користувались правом на набуття російського громадянства шляхом реєстрації; Федеральна міграційна програма містила заходи щодо надання допомоги переселенцям. Враховуючи глибоку демографічну кризу, що загрожувє депопуляцією, репатріація росіян та іншого “російськомовного” населення розглядається в Російській Федерації як важливе джерело поповнення людських ресурсів. Сприяння імміграції цієї категорії осіб проголошено одним із головних напрямів як міграційної, так і демографічної політики.

Серед країн СНД активну політику щодо репатріації проводить також Казахстан. 1992 р. тут було прийнято Закон “Про імміграцію”, спрямований на Р. етнічних казахів. За період з 1991 по 2000 р. в країну прибуло 42,3 тис. сімей або 183 тис. осіб казахських репатріантів з Російської Федерації, Узбекистану, Монголії, Ірану, Китаю. Держава надає їм допомогу в облаштуванні, отриманні житла та роботи.

Актуальними є питання репатріації і для України. Тільки упродовж 1992 р., першого року незалежності, в Україну з пострадянських держав прибули понад півмільйона осіб. 46% з них були етнічними українцями, близько 30 тис. кримськими татарами, що поверталися з місць депортації. Усього до 2000 р. з країн СНД та Балтії в’їхали понад 2 млн осіб, майже 700 тис. з них склали етнічні українці. До Автономної Республіки Крим повернулися 250 тис. кримських татар, близько 4 тис. раніше депортованих болгар, вірмен, греків, німців.

В Указі Президента України від 18 жовтня 1997 р. “Про основні напрями соціальної політики на 1997-2000 рр.”, де було визначено основні принципи і цілі міграційної політики держави, серед її головних напрямів названо сприяння репатріації та повернення раніше депортованих.

Важливе значення для забезпечення прав репатріантів мали зміни, що вносилися до законодавства України про громадянство. Найбільш повно інтереси цієї категорії осіб враховано у новій редакції Закону України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р.

Значних успіхів досягнуто в облаштуванні репатріантів з числа раніше депортованих, що повернулися в Україну. Відповідні заходи здійснюються на виконання затверджених на найвищому рівні планів і програм, фінансово і організаційно забезпечуються з державного бюджету.

Водночас сприяння репатріації інших категорій осіб поки що залишається на рівні загальних декларацій. Внаслідок цього багато етнічних українців, вихідців з України інших національностей, що

залишили місця попереднього проживання в Закавказзі та Центральній Азії і бажали повернутися на батьківщину, іммігрували не в Україну, а в Росію, де переселенцям все ж надавалася підтримка та допомога у вирішенні житлового питання, працевлаштуванні тощо. Так, широкомасштабне соціологічне дослідження 1992 р. засвідчило, що в той час мали намір повернутися в Україну близько 2 млн українців Російської Федерації.

Опитування, проведене в жовтні 1997 р. у Казахстані методом “снігового клубка” осіб українського походження, а також неукраїнців, які самі або їхні батьки раніше проживали в Україні, але внаслідок різних причин опинилися в Казахстані (загалом 1091 респондент), виявило бажання переїхати за певних обставин в Україну понад 80% українців, а серед вихідців з України інших національностей — понад 85% німців, більш ніж 82% поляків та 63% росіян. Разом з тим це дослідження показало, що реально лише у 5% опитаних репатріаційна установка характеризувалась визначеністю, стійкістю та підтвердженістю, тобто ці респонденти остаточно намітили терміни свого переїзду, здійснили конкретні заходи з його підготовки і вважали умови життя в Україні більш прийнятними для себе, ніж в Казахстані.

Такий малий відсоток тих, хто реально готувався до від'їзду має своє пояснення. Здебільшого українці та вихідці з України підтримують тісний зв'язок з країною свого походження, в тому числі через особисті поїздки. Досвід спілкування з тими, хто вже переїхав, часто вносить корективи в їхні репатріаційні плани. При поверненні на батьківщину вони, як правило, зіштовхуються не тільки з об'єктивними труднощами облаштування та адаптації в нових умовах, але й з адміністративними перепонами, зумовленими, насамперед, недосконалістю законодавчої бази регулювання цього процесу. Незадовільні умови життя, в які потрапляють репатріанти, змушують тих, хто залишився, більш відповідально ставитися до вирішення питання щодо повернення в Україну. Саме з цих причин значна частина українців і вихідців з України прийняли рішення переїхати з Казахстану та з ряду інших пострадянських країн не на батьківщину, а в Росію.

В умовах, коли населення нашої держави внаслідок негативних демографічних тенденцій зменшується, ці втрати тим болючіші, що йдеться здебільшого про кваліфікованих робітників і спеціалістів, які мають досить високий освітній рівень і могли б прислужитися розбудові української держави, до того ж людей культурно і ментально споріднених з корінним населенням.

Переміщені особи (Displaced Persons) — категорія *біженців*, людей, які були переважно примусово вивезені з місць постійного проживання під час Другої світової війни і опинилися в інших країнах (Німеччині, Австрії, Франції, Італії та ін.). До їх числа відносяться остарбайтери (невільна робоча сила з окупованих Німеччиною теренів), колишні військовополонені, особи, що служили у національних військових

підрозділах Вермахту та СС (власівці, донські козаки, українські, литовські, білоруські військові та ін.), звичайні цивільні, які тікали від наступу Радянської Армії. Їхня приблизна кількість становила 7-8 млн. людей.

Справами переміщених осіб, які мали бути повернені на місця колишнього проживання, опікувалися Міжурядовий комітет в справах біженців (Intergovernmental Committee on Refugees, 1938-1947) та Організація з допомоги і відновлення прав біженців ООН (The United Nations Relief and Rehabilitation Refugee Organization (UNRRA), 1947–52), але безпосередній контроль здійснювала союзницька окупаційна адміністрація у Німеччині та Австрії. В перебігу окупації 1945-1949 рр. переміщені особи концентрувалися в спеціальних таборах. Частка цих людей залишилася у Західній Європі, але переважно це їм вдавалося з 1947 р., коли стосунки СРСР та західних союзників погіршилися із початком “холодної війни”. Перед тим цілком діяла угода, досягнута учасниками антигітлерівської коаліції на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.), щодо передання радянській адміністрації усіх осіб, переміщених з теренів СРСР в межах 1941 р., навіть тих, які не визнавали радянський режим з політичних міркувань і могли просити політичного притулку. Стосовно переміщених осіб вже не діяли усталені норми захисту прав біженців, які діяли з 1921 р. (зокрема, надання “нансенівського паспорту”, який дозволяв вільно пересуватися через кордони) за документами Ліги Націй. Тому значна частина переміщених осіб була повернута до СРСР примусово, незважаючи на те, що вони безперечно мали стати жертвами репресій. Така ж доля спіткала й тих, хто повертався добровільно. Див. *репатріанти*.

Квота імміграції (від латинського слова “*quota*” — частина, норма) — гранична кількість іноземців та осіб без громадянства, яким передбачено надати дозвіл на імміграцію до певної країни протягом календарного року. Як складова імміграційного законодавства вперше була застосована в США на початку 1920-х рр. Нині щорічні квоти імміграції встановлюються провідними західними державами відповідно до кількості населення країн-донорів з визначенням переваг для близьких родичів громадян цих держав і висококваліфікованих спеціалістів. Загалом, квотування є одним з важливих засобів регулювання імміграційних потоків, встановлення правових засад процесу імміграції.

Відповідно до статті четвертої Закону України «Про імміграцію», дозвіл на імміграцію надається в межах квоти імміграції, яка встановлюється Кабінетом Міністрів України у визначеному ним порядку по категоріях іммігрантів: 1) діячі науки та культури, імміграція яких відповідає інтересам України; 2) висококваліфіковані спеціалісти і робітники, гостра потреба в яких є відчутною для економіки України; 3) особи, які здійснили іноземну інвестицію в економіку України іноземною конвертованою валютою на суму не менше ста тисяч доларів США, зареєстровану у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; 4)

особи, які є повнорідним братом чи сестрою, дідом чи бабою, онуком чи онукою громадян України; 5) особи, які раніше перебували в громадянстві України; 6) батьки, чоловік (дружина) іммігранта та його неповнолітні діти; 7) особи, які безперервно прожили на території України протягом трьох років з дня надання їм статусу біженців в Україні чи притулку в Україні, а також їхні батьки, чоловіки (дружини) та неповнолітні діти, які проживають разом з ними.

Дозвіл на імміграцію в Україну поза К.і. надається: 1) одному з подружжя, якщо другий з подружжя, з яким він перебуває у шлюбі понад два роки, є громадянином України, дітям і батькам громадян України; 2) особам, які є опікунами чи піклувальниками громадян України, або перебувають під опікою чи піклуванням громадян України; 3) особам, які мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням; 4) особам, імміграція яких становить державний інтерес для України.

Депортація (від латинського слова “deportatio” — вигнання, заслання) — 1) примусове, насильницьке виселення з місця історичного або постійного проживання окремих осіб чи груп осіб, які певним політичним режимом визнані соціально небезпечними. Вважається, що вперше Д. по відношенню до політично неблагонадійних осіб було застосовано у Франції у XVIII ст.

Як метод етнічних чисток депортація активно почала вживатись під час та після Першої світової війни. Досить пригадати факти масових знищень й депортацій вірмен з Туреччини 1915 р., а потім, після розгрому грецької армії турками в Анатолії 1922 р., виселення понад 400 тис. турків з Греції та, у відповідь на це, примусове виселення турками понад півтора мільйона зтероризованих і пограбованих греків із Малої Азії, де вони жили поруч з іншими народами з часів Гомера. В 1914-16 рр. Австро-Угорщина частково виселяла українців з Буковини і Галичини за звинуваченнями у “москвофільстві”, а Росія в 1916 р. виселила німців з Волині.

В СРСР у 1930-х — 40-х рр. депортація, в тому числі за етнічною ознакою, стала звичною практикою тоталітарного комуністичного режиму. Вже з перших місяців суцільної колективізації розпочався процес примусового виселення з України т. зв. “розкуркулених” селян. Виселення та інші форми масових репресій мали на меті зламати опір селянства колективізації. Впродовж 1930-31 рр. у північні та східні райони СРСР було вислано 63720 українських родин. Тоді ж і пізніше на підставі сфальсифікованих звинувачень та розпоряджень державних органів або інших створених для здійснення примусового позасудового переселення людей органів СРСР депортації з України були піддані десятки тисяч священників забороненої Української автокефальної православної церкви, діячів культури і науки, працівників земельних органів та сільськогосподарської кооперації тощо.

Невдовзі після приєднання до СРСР західноукраїнських земель масові депортаційні акції почали застосовуватись до місцевого населення. Тільки у 1939-41 рр. з території Західної України було примусово виселено близько 550 тис. українців, запідозрених у нелояльності до радянської влади. Починаючи з осені 1944 р., основну масу депортованих із західних областей України складали ті, хто звинувачувався в симпатіях до Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. За офіційними даними колишніх репресивних радянських органів, у 1944-52 рр. із західних (та Ізмаїльської) областей України в позасудовому порядку було виселено понад 203 тис. чоловік, в тому числі більш ніж 182 тис. осіб, які належали до членів родин учасників націоналістичного підпілля та його симпатиків. Депортовані були розселені в Комі АРСР, Архангельській, Кемеровській, Іркутській, Омській, Томській, Челябінській областях, Хабаровському і Красноярському краях, Удмуртській та Якутській АРСР, Казахській РСР та в інших віддалених районах Союзу, де в надзвичайно важких умовах працювали в сільському господарстві, вугільній і лісовій промисловості.

Депортація поширилась і на національні меншини України. Зокрема, ще в жовтні 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області в східні райони України, Казахстан та інші віддалені місця Союзу. Через рік на підставі спеціальної постанови Раднаркому СРСР “як політично неблагонадійних” в Карагандинську область Казахстану з України було примусово виселено 35735 поляків та 33538 німців.

В наступні роки депортаційні акції щодо національних меншин набули ще більших масштабів. Ці акції були тісно пов'язані з терором, який здійснювався проти українців з метою покінчити з українським національним відродженням. Розправа з “українізацією” поховала надії й національних меншин на забезпечення їхніх етнокультурних прав. У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У визнав практику створення національних шкіл “недоцільною і шкідливою”. Наступного року були ліквідовані національні райони і національні Ради. Звинувачення, які висували перед представниками національних меншин, були типовими для того часу — “шпигунство” на користь іноземної держави, “націоналістична змова” з метою відірвати частину території від СРСР тощо. За цими звинуваченнями десятки і сотні тисяч представників національних меншин були арештовані, розстріляні, вислані. Скажімо, загальна цифра тільки депортованих з України поляків складає близько 150 тис. осіб. У 1941 р. як потенційна “фашистська підмога” з України було депортовано майже 450 тис. німців.

Чи не найповнішою мірою великодержавницька, репресивна сутність політики, що проводилась в колишньому СРСР, виявилась в депортаціях цілих народів. Наприкінці Другої світової війни пошук сталінським керівництвом причин трагічного відступу літа-осені 1941 р. привів його до переконання, що однією з головних причин цього була “зрада” місцевого неросійського населення. Вона приписувалась не тільки

конкретним представникам певної національності, а й низці народів, які підлягали за це суцільній депортації. Така доля спіткала, зокрема, кримських татар, які у травні 1944 р. всі до одного у кількості близько 200 тис. осіб були насильницьки виселені до Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та віддалених районів Російської Федерації. Влітку 1944 р. такі ж акції були проведені стосовно 38 тис. вірмен, болгар і греків, які проживали в Криму. Насильницьким переселенням з території України були піддані також тисячі угорців, румун та осіб інших національностей.

Депортації здійснювалися у таких жорстоких формах, що люди масово гинули, а ті, хто вижив, були вимушені довгий час знаходитися в умовах спецпоселень, у яких життя цих переселенців регламентувалося не законами, а рішеннями військових комендатур.

У 1956 р. балкарці, інгуші, калмики, карачаївці і чеченці, яких було депортовано з Російської Федерації, одержали дозвіл повернутися на свої землі. Це не стосувалося, однак, ряду інших народів, в тому числі кримських татар, з яких хоча і були зняті обмеження по спецпоселенню, але їм заборонялося повертатися на батьківщину.

Фактично процес реабілітації депортованих за національною ознакою, був започаткований прийняттям 14 листопада 1989 р. Верховною Радою СРСР Декларації “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав”.

Згідно з Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” (прийнято у квітні 1991 р., пізніше внесено окремі зміни і доповнення), реабілітовано і поновлено в усіх громадянських правах тих її громадян, які були заслані і вислані з постійного місця проживання “під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім’ями”. Водночас Постанова Верховної Ради України про порядок введення в дію цього Закону не поширювала дію відповідних його положень і норм “на репресовані народи, насильно переселені (кримські татари, німці, греки, болгары, поляки, вірмени та інші)”, оскільки питання про реабілітацію цієї категорії громадян вирішено Постановою Верховної Ради СРСР від 7 березня 1991 р. “Про скасування законодавчих актів у зв’язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав”.

В Україні до теперішнього часу не здійснена правова реабілітація депортованих за національною ознакою, відсутня законодавча база щодо регулювання процесу їх повернення, облаштування та інтеграції в українське суспільство. Разом з тим цей процес, зокрема стосовно кримських татар, досить активно здійснюється на основі відповідних актів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України. На сьогоднішній день до Криму з місць депортації повернулися і проживають понад 250 тис. кримських татар, а також близько 4 тис.

болгар, вірмен, греків, німців. Тут створено 300 поселень компактного проживання репатріантів. Незважаючи на складну фінансово-економічну ситуацію в країні, упродовж 1991-2001 рр. на облаштування репатріантів було виділено понад 678 млн гривень бюджетних коштів. За рахунок усіх джерел фінансування було побудовано 330 тис. квадратних метрів житла, три школи на 940 учнівських місць, 87 км доріг з твердим покриттям, прокладено 548 км водопроводів, більше 1 тис. км ліній електропередач. У процесі роздержавлення агропромислового комплексу Криму 20 тис. кримських татар стали власниками паїв і земельних наділів із 220 тис. осіб, що нині проживають в сільській місцевості. Для індивідуального будівництва житла держава виділила депортованим 48 тис. земельних ділянок. У травні 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив нову Програму розселення і облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися до Криму на постійне проживання, розраховану до 2005 р. В рамках Програми на потреби репатріантів передбачається щорічно виділяти по 50 млн гривень бюджетних асигнувань. Таким чином, із розпадом СРСР Україна одноосібно несе весь тягар видатків, пов'язаних із поверненням та облаштуванням осіб, депортованих з її території в радянські часи.

Депортаційні акції були складовою політики й інших тоталітарних комуністичних режимів. Зокрема, характер етнічної чистки мало масове виселення українців з Польщі у 1944-46 рр., здійснене відповідно до договору, який був укладений 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення і Урядом радянської України про евакуацію українського населення з території Польщі і польського населення з території України. Формально ця евакуація передбачала добровільність переселення. Але в дійсності, особливо починаючи з середини 1945 р., переселення українців з Польщі вилилось у їх справжню депортація, бо проводилося з використанням військової сили, морального терору, адміністративного і політичного тиску на небажаючих (а таких була переважна більшість) виїжджати. В результаті до кінця 1946 р. з Польщі було примусово виселено близько 500 тис. українців, що проживали на своїх прадавніх землях — Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші.

Завершальний етап депортації, що увійшов в історію під назвою акція “Вісла”, здійснено у квітні-липні 1947 р. У цей період за допомогою ще бруталніших насильницьких методів було виселено й розпорошено в північно-західних воєводствах Польщі тих приблизно 150 тис. українців, яким вдалося уникнути переселенчої акції 1944-46 рр.

Останнім часом українськими переселенцями з їхніх автохтонних земель у Польщі на територію України цілком справедливо порушується питання про надання їм статусу депортованих. Це питання ще чекає на своє вирішення.

Своєрідною формою депортації була вимушена еміграція тисяч турецьких родин з комуністичної Болгарії як реакція на започатковану Т.Живковим в кінці 1984 р. політику насильницької асиміляції турецького населення.

2) Термін “депортація” іноді вживається також як синонім слова “видворення”. Здебільшого у такому контексті йдеться про примусове вислання з певної країни іноземців чи осіб без громадянства, які прибули до неї з порушенням правил в’їзду, або стосовно яких на основі законодавства прийнято рішення про скасування дозволу на імміграцію, у випадку, коли вони відмовляються добровільно виїхати з даної країни у встановлені строки.

Контрольні запитання та завдання:

- Назвіть прояви етнічності, які суттєво впливають на політичний процес у державі, зокрема українській.
- На які суспільно-політичні процеси має впливати етнополітика? Які нагальні проблеми вона має розв’язувати?
- Чи потрібна ґрунтовно розроблена етнополітика українській державі? Для чого?
- В чому різниця між етнополітикою та етнополітичним менеджментом?
- В чому різниця між етносоціальним та етнополітичним організаціями?
- Поясніть причини виникнення різних етнічних автономій. Визначте різницю між національно-територіальною, національно-культурною та національно-персональною автономіями.
- Яким різновидом автономії є Автономна Республіка Крим? Чи є вона етнічною автономією? Охарактеризуйте національний склад АРК.
- Дайте характеристику русифікації та українзації як проявів етнополітики.
- Дайте характеристику міграційних процесів.
- Визначте різницю між еміграцією та імміграцією, біженцями, репатріантами та переміщеними особами.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

І. Енциклопедичні видання, збірники документів та матеріалів, довідники

Арутюнян Ю.В. Постсоветские нации. - М.: , 1999 - 207 с.

Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология: Учебное пособие для вузов/Ю.В.Арутюнян, Л.М.Дробижева, А.А.Сусоколов. - М.: Аспект Пресс, 1999 - 271 с.

Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. Матеріали моніторингу. Випуск другий. - К.: , 2002 - 50 с.

Євтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция / АН УССР, Ин-т соц.и экон.пробл.заруб.стран; Отв.ред. В.А.Тишков. - К.: Наукова думка, 1991 - 180 с.

Енциклопедія Української Діаспори. (В 7 томах). Гол.ред.: Василь Маркусь. Вид.1-е. Т.4 (Австралія-Азія-Африка).. - К.: "Інтел", 1995 - 250с.

Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... - К.: Стилос, 2000 - 236с.

Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти.. - К.: Фенікс, 1997 - 215с.

Євтух В.Б. Проблеми етносоціального розвитку: український і світовий контекст. - К.: Стилос, 2001. - 206с.

Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Українці в Канаді / В.Б.Євтух, О.О.Ковальчук; За ред.с.З.Заремби. - К.: Будівельник, 1993 - 144 с.

Євтух В.Б., Трощинський В.П., Аза Л.О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. Навчальний посібник. - К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. - 58с.

Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч.2. Етнічні меншини в Україні. Гол.ред. В.Євтух. - К.: , 1996 - 172 с.

Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч.3. Етнополітика в Україні. Гол.ред. В.Євтух. - К.: , 1997 - 85с.

Етнічні спільноти України: Довідник. Гол.ред. В.Євтух / Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. - К.: Фенікс, 2001 - 252с.

Етнічні спільноти України: етнографічні особливості. Рекомендаційний бібліографічний покажчик. - К.: , 2000 - 78с.

Життя етносу: Соціокультурні нариси.Авт.В.Ігнатов та ін. - К.: "Либідь", 1997 - 238с.

Завьялов Б.М., Гончаров И.А., Ильин В.И., Семенов В.А. Человек и этнос: философия, социология, этнология: Учеб. пос./Под ред.В.А.Семенова. - Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 1998 - 76с.

Каныгин Ю.М. Пояс Мира (Украина-Казахстан: фундамент Евразийского единства).. - К.: МАУП, 2001 - 240с.

Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. - К.:Либідь, 1999.

Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Пер.з англ. Р.Ткачук; Гол.ред.і автор передм. Дж.Перлін; Наук.ред.І.Лизогуб. - Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001 – 176с.

Коростелина К.В. Исследование социальной идентичности: на пути к примирению в Крыму. Выпуск 1.. - Симферополь: Доля, 2002 - 255с.

Мала енциклопедія етностороназнавства. – К., 1996.

Міжетнічні стосунки в Україні: Бібліографічний довідник. - К.: Ін-т соціології НАН України, 1994 - 51с.

Міжнародна конференція "Міжрегіональний діалог в Європі" 2001 рік і на перспективу". Аналітичний звіт. Київ, Україна, 26-28 квітня 2001 р. (укр.та англ.мовами). - К.: , 2001 - 56с.

Мнацаканян М.О. Интегрализм и национальная общность. Новая этносоциологическая теория. - М.: АНКИЛ, 2001 - 301с.

Мнацакян М.О. Нации: психология, самосознание, национализм (Интегральная теория). Учебное пособие по этносоциологии. Изд.2-е, доп., перераб. - М.: "АНКИЛ", 1999 - 249с.

Націоналізм: антологія / Упор. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 378с.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч./ Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. Ч.2. - К.: Вища шк., 1997 - 704с.

Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності.. - К.: Центр духовної культури, 1998 - 204с.

Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності.. - К.: Укр.Центр духовної культури, 1998 - 204с.

Перехідний період в Україні та в Росії. Політика. Економіка. Етносоціальні процеси. Конференція українських і російських випускників освітніх програм США. Київ, 5-6 липня 1999 р. (укр.та рос.мовами). - К.: , 1999 - 131с.

Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Випуск 21. Права меншин. - К.: , 1998 - 455с.

Психологія національної нетерпимості: Хрестоматія / Сост.Ю.В.Чернявская.. - Мн.: Харвест, 1998 - 560с.

Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін.- Вид.2-ге. - К.: Ін-т соціології НАН України, 1998 - 176с.

Русские. Этносоциологические очерки. - М.: Наука, 1992 - 464С.

Сикевич В.В. Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999 - 203с.

Современные социальные и этнические процессы в Северной Осетии. - Орджоникидзе: , 1987 - 166с.

Стратегія національної консолідації в Україні: Пошук моделей міжнаціональної інтеграції: Матеріали "круглого столу" експертів "Формування стратегії національної консолідації в Україні: пошук моделей міжнаціональної інтеграції", Ужгород, 18 березня 2000 р. - Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000 - 96с.

Сучасна політична ситуація в Україні: між Сходом і Заходом / Збірник матеріалів семінару Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України та Київського проекту Інституту Кеннана, 5 липня 2001 р. - К.: Стилос, 2001 - 61с.

Сучасна Україна. Політичні, економічні і соціальні аспекти розвитку. Конференція українських випускників освітніх програм США. Одеса, 15-17 вересня 2000 року. - К.: , 2000 - 175с.

Тишков В.А. Этнология и политика. Научная публицистика.. - М.: Наука, 2001 - 240с.

Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище/Ін-т соціології НАН України. Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень. - К.: Інтел, 1994 – 260с.

Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К.: “Альтернативи”, 1999. – 352с.

Трощинський В.П. Етнополітика держави // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К.: “Альтернативи”, 2001. –С.373-398.

У майбутнє - в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців, 18-20 серпня 2001 р. / Редкол.: М.Дробноход (голова) та ін. - К., 2001. - 372с.

Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты.. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700с.

Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. Марериалы конференции (Киев, ноябрь 1995 г.). - К.: Изд-во УА ННП "Феникс", 1997. - 110с.

* * *

Feagin J.R. Racial and ethnic relations / Joe R.Feagin, Clairece Booher Feagin. - 5th ed. - : Prentice-Hall, Inc., 1996. - 512с.

CIS Conference of Refugees and Migrants. - : UNHCR, 1996. - 229с.

Community and Ethnic Relations in Europe. Final report of the Community Relations Project of the Council of Europe. – 1992. - 81с.

European Bulletin on Nationality. - Strasbourg: , 1997. - 201с.

Focus: Roma Rights in Ukraine. Published materials 1997-2001. - : European Roma Rights Center, 2001. - 114с.

Immigration, nationality & refugee law handbook. A User's Guide. 1997 edition. - : JCWI, 1997 - 404с.

La Mediterranee: modernite plurielle. Edition et coordination: Jose Vidal-Beneyto et Gerard de Puymege. - : Editions UNESCO, 2000. - 304с.

Profile and Motives of Potential Migrants. An IOM Study Undertaken in Four Countries: Albania, Bulgaria, Russia and Ukraine. - : IOM, 1993. - 202с.

Religijs & Social Atitudes & Readers' Habits. Central & Eastern Europe 1991-1993. - : Rager Russel Marketing, 1993. - 118с.

Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th / Ed.by E.Golovakha, N/Panina, V.Vorona. - K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2000 - 580 c.

Ukraine. Migrant Profile Project Country File. - : IOM, 1993 - 500 c.